

BALLAGI ERNŐ DR

**A BÉLYEGES
SEREGBEN**

BUDAPEST, 1930

Az itt következő írások olyan időkben keletkeztek, mikor mindennél hangosabban vetették fel kívülről az u. n. zsidókérdést.

Az antiszemitizmus ellen való harcban a kifelé szóló érvelésnél sokkal fontosabb a befelé való megerősítés.

A külső vádakkal szemben belülről is fel kell vetni a zsidókérdést. Az igazi zsidókérdést. Mit tesz: zsidónak lenni, mivel tartozunk a zsidóságnak?

Ezt próbálta meg e sorok írója.

Nyugtalan, kérdésekkel teli időkben születtek ezek az írások. Az volt a céljuk, hogy nyugalmat vigyenek a felzaklatott telkekbe, erőt öntsenek a lankadó hitbe.

Céljuk, hogy minél előbb egy különös, forrongó kor emlékévé váljanak.

Budapest, 1930. március havában.

Ballagi Ernő

KÉT VILÁG HATÁRÁN

Számvetés.

(1922.)

Amint a közélet sok jelensége mutatja, ma az antiszemitizmus virágkorát éljük. Antiszemitizmus elcsépelet szólamai kiáltanak le reánk öblös hangú plakátokról, antiszemitizmus hamis igazságait kóvályogtatják meg a levegőben a gumimba öltöztetett ólmosbotok, antiszemitizmus légkörével volt telítve két éven át a nemzetgyűlés palotája, az antiszemitizmus belekerült a sajtóba, a közélet fórumaira, a magánszalonokba. Az antiszemitizmus a szó és a gondolat, a szitkozódás és az érvelés minden hangszerével azt kiáltja felénk, hogy *zsidók vagyunk*. Az ember azt várta volna, íhogy ez a pokoli orchester, az utcának, a sajtónak, a szónoki emelvényeknek ez a zavaros, fenyegető és szemrehányó lármája végre is el fogja hitetni velünk, hogy büntudat nyomja a lelkünket és mi valóban gondolkodóba fogunk esni azon: vájjon nem hordozunk e valami eredendő bünt azzal, hogy valóban zsidók vagyunk? Ezzel szemben azonban — egész csodálatos módon — azt a hatást váltotta ki az antiszemitizmus a magyar zsidóságból, hogy a kiáltásokra, fenyegetőzésekre és szitkozódásokra a világ legtermészetesebb hangján azt válaszoljuk: *igenis, zsidók vagyunk*. Rájöttünk arra, hogy zsidók vagyunk, ez a fogalom, az antiszemitizmus hatása alatt, magától értetődő természetességgel tört fel belőlünk, mint valami rejtett és eddig az öntudatunk alatt lappangó igazság és mi sem nem hivalkodással, sem nem göggel, sem nem túlzott öntudattal vagyunk eltelve, ha ma az antiszemitáknak arra a kiáltására: *zsidók vagytok!* nyugodt méltósággal, csendesen, de határozottan és emelt homlokkal azt válaszoljuk: *igenis, zsidók vagyunk*. Sokan azt hiszik, hogy a zsidó öntudatnak ez a felébredése talán elkeseredésből vagy dacból fakad és ma zsidó voltunknak hangoztatásával mintegy vissza akarunk ütni és mintegy kónokul megtorpanva állunk meg ellenfeleink előtt, ha zsidó voltunkra hivatkozunk. Ez a szemlélet talán nem egészen helyes. Mi ma nem azért valljuk magunkat zsidóknak, mert bennünket megtámadnak. Mi nem azért eszméltünk rá a zsidóságra, mert azt el akarták tőlünk vitatni. Talán a híres

Freud professzornak az elmélete magyarázná meg legjobban mai lelkiállapotunkat, aki azt tanította, hogy ha tudatunk tartalmából bármit az öntudat alá leszorítunk, akkor ezek a tudat alá szorított igazságok a lélekben nyomasztó hatást gyakorolnak és ha az öntudatlan fogalmakat tudatossá tesszük, akkor ez az idegesítő nyomás megszűnik, tudatunk felszabadul, frissebbeknek érezzük magunkat, és a lelkivilágunkban helyreáll az egyensúly. Az antiszemitizmus tudatossá tett előttünk valamit, amit eddig rejtegettünk, titkoltunk, amiről eddig nem beszéltünk, amiről eddig szívesen hallgattunk. Azt, hogy zsidók vagyunk.

Szó sincs róla, eddig is tudtuk, áhítatos vallási érzés élt bennünk, és rendkívüli alkalmakkor, egymás között, emelkedett páthosszal, egy-egy vallási ünnepély alkalmával, zsidó egyesületek közgyűlésén, barmicvó-beszédeinkben hangot is adtunk ennek. Mihelyt azonban a magunk szűk társaságából kiléptünk, mihelyt kijutottunk a társadalom szabad légkörébe, úgy erről nem volt helyes, nem volt okos beszélni.

Azt a lelki kényszert, amely ezt a hallgatást reánk parancsolta, amely belénk fojtotta a szót, amely titkoltatta velünk zsidóságunk gondolatát, *a liberálizmussal magyarázták*. Ez a liberálizmus az, melyet ma az antiszemiták támadnak, mert állítólag ez az oka a zsidóság „térfoglalásának“. Mi is felhánytorgatunk egy káros hatást ennek a kornak: meglazította a hithűségünket. Apáink ennek a rosszul értelmezett „liberalizmusnak“ a légkörében éltek. Ez az úgynevezett liberálizmus, mely valójában nem volt az, egészen ferde és groteszk típusokat teremtett. Megteremtette a zsidó liberálisok és a „liberális keresztények“ sajátos, külön típusait.

A *liberális zsidó* igen tiszteletreméltó és igen különös jelenség volt. Csak meg kell hallgatni egy-egy kedves öregnek a visszaemlékezéseit, büszkélkedéseit és mi, fiatalok, csodálkozással és értetlenséggel állunk szemben ezzel a tiszteletreméltó elődünkkel. Az ilyen kedves öreg sohasem kezheti el a maga múltjának rózsás visszaemlékezéseit anélkül, hogy el ne dicsekednék vele: mennyi keresztény barátja volt neki. Ezek a keresztény barátok valamennyien egyetértőleg megállapították róla, hogy ő nem olyan, mint a többi zsidó. Rajta meg sem látszik, hogy zsidó, ő kivétel, és ha valamennyi zsidó olyan volna, akkor bizonyára már régóta nem volna antiszemitizmus. Minden ilyen zsidónak van egy pár liberális keresztény barátja, akivel való barátsága azon alapult, hogy ő sohasem említette előtte a maga zsidó voltát, sohasem tiltakozott, ha a liberális keresztény a többi zsidók hibáit és bűneit felsorolta, örömmel fogadta el azt a megtiszteltetést és kitüntetést, hogy ő kivétel, lelke mélyéig meg volt hatva, ha a liberális keresztény őt barátságával megtisztelte, vagy felkérte, hogy zsidó barátja korteskedjék mellette a választásoknál, vagy üzletei lebonyolításá-

ban segítségére legyen. Valami kedves, patriarchális viszony, lelki hűbériség volt a zsidó liberális és a „liberális keresztény“ között. Ennél különösebb talán csak az a viszony volt amelyben a liberális zsidó a többi zsidóval szemben és különösen a gazdagabb, tekintélyesebb és előkelőbb zsidókkal szemben viselkedett. A zsidók nemcsak a keresztények liberálizmusától voltak meghatva és megtisztelve, hanem az is meghatotta és megtisztelte őket, ha a gazdagabb, tekintélyesebb és előkelőbb zsidók közül valamelyik zsidónak vallotta magát és kiállt a zsidósáért. Nem volt a zsidókra nagyobb megtiszteltetés, mintha egy előkelő zsidó tisztséget, vagy méltóságot vállalt a zsidóságban. *„Milyen szép — mondották, — ilyen előkelő ember és mégsem feledkezik meg rólunk, törődik felekezetével, a zsidó templomban esketi leányát, sőt a főünnepek alkalmával meg is jelenik a zsidó templomban.“*

Egészen különös és beteges felfogás volt ez, a saját magunk lealacsonyítása, vallásunk szemérmes rejtegetése, félbenmaradt lelki felszabadulás.

Ez a fonák felfogás azután bevonult az otthonba is, elkísért a legbelső szobánkig is, ahol a házi-cselédek előtt lehetőleg nem is ejtettük ki azt a szót: zsidó, vallási szertartásainkat lehetőleg úgy végeztük, hogy azt avatatlan szem meg ne lássa. Minden zsidó asszony büszke volt rá, ha a cselédje azt mondta neki: *„Azelőtt is szolgáltam zsidóknál, de azok mások voltak, mint a nagysága.“* A zsidó, a liberálizmus kezdeti korában, valami túlzó alázatosságot parancsolt rá önmagára, csak azért, mert zsidó. Nemrégiben felolvasáson jártam egy ilyen régimódi alföldi városban. Mikor megkérdeztem, miért nem rendeztek táncot is, azt felelték: a zsidó ne táncoljon, a Zsidó maradjon szépen csendben — *ne akarjon feltűnni*. A régi zsidó csinyján bánt a jogaival, melyek megillették, mindig vigyázott, örökös en garde állásban volt. Publicisztikájában örökösen * védekezett, mentegetőzött, magánéletében pedig külön illemkódexet állított fel magának arról, hogy mit szabad egy zsidónak tennie, mivel nem lépi át azt a határt, melyet eléje szabtak. Hálából aztán elérte, hogy az antiszemitizmus ma a liberálizmust okolja „a zsidóság térfoglalásáért, a zsidóság terpeszkedéséért, a zsidóság előrenyomulásáért“.

A liberális zsidó önmaga termelte ki a *liberális keresztényt*, ezt a különös típust, melyet maguk az igazán liberális keresztény írók legjobban figuráltak ki. A liberális keresztényt a közmondásaiból ismerjük meg legjobban. Mikszáth Kálmán a maga aranyló humorával azt mondatja vele: antiszemita az, aki kellenél jobban haragszik a zsidóra. A liberális keresztény abban különbözött az antiszemitától, hogy az antiszemita szidta a zsidót, de talán belsőleg becsülte: a liberális keresztény a legális mértékig haragudott rá, de nem becsülte. Ha nem bántotta, ezt csak törvénytiszteltetésből tette, meg azért,

hogy — a közmondás szerint — az ő zsidóját se üssék. Néhány zsidója ugyanis kijárt minden liberális kereszténynek. Ez a rendszer aztán végeredményben odavezetett ugyan, hogy egyik zsidót sem ütöttek — hiszen mindenkinek volt egy, vagy több védnöke, — de ennél a negatívumnál aztán meg is állt ez a „liberalizmus“. A liberális keresztény — ahogy ma mondanák — kívülről támogatta a Zsidót. Minden liberális kereszténynek volt néhány zsidó vicce, zsidó bon-motja és néhány zsidóbarátja. Ezekkel a barátságokkal azután a zsidó nem tudott elbánni, mert hiszen, a közmondás szerint is, csak az ellenségeivel tud elbánni az ember.

Eldicsekszem vele: nekem is van egy ilyen liberális keresztény atyai barátom. Szeretem, tisztelem, mert talpig úr, nemes gondolkozású, nagyműveltségű, előkelő gesztusú gentleman, csak egy hibája van: régimódi liberális. Velem kissé óvatos, de azért minden zsidó ünnepen elmondja nekem az alkalmi viccét, minden alkalommal eldicsekszik egy-egy liberális érdemével, a felesége már azt is elmondta, hogy őket gyermekkorukban szigorúan kötelezték, hogy az idősebb zsidó hölgyeknek is kezet kell csókolni, de a másik mondat már azzal kezdődik: „a mi társadalmi osztályunkban“, vagy „nálunk ez így szokás“. Szeretem és tisztelem őket és úgy őrööm a kedves világnézetüket, mint egy régi, finom vázát. Az öreg úr, a háború elején, naplót kezdett vezetni. Elméjének minden ragyogó szellemességével megrajzolta a maga és barátai lelkivilágát ezekben a válságos napokban. Megtisztelt vele, hogy nekem egyedül olvasta fel ezeket a belső vallomásait. Dicsérettel adózott benne zsidó barátai hazafiságának is, (mert hiszen neki is vannak zsidó barátai), azután érkezett egy mondathoz, amely így kezdődött:

„A zsidók különben...“

Ennél a mondatnál azonban zavarba jött, átlapozott a másik oldalra és így szólt:

— Nem, ezt a részt mégsem olvasom fel Önnek...

Ugylátszik, a kelletéig ő is haragudott a zsidókra, pedig nagy ember, kivételes elme, a liberális éra egyik nagynevű harcosa, Tisza István gróf gyermekkori pajtása és legbelső intimusa.

II.

Az a kor, melyet mi ismertünk meg, nem volt liberális. A liberalizmus nálunk, negyvennyolcban, forradalmi gondolat volt, melyet ketten vettek komolyan, mint minden forradalmi gondolatot. Azok, akik hittel és meggyőződéssel apostolkodtak mellette és azok, akiket felszabadított. A Pulszkyak, Nyáryak, Szemerék és a jobbágyságból felszabadult nép. A Bach-korszak számúzta a liberalizmus forradalmár politikusait, emigrációba kergette őket, a népre újabb rabság, az

elnyomás újabb formája nehezedett. Az uralkodóházzal való kibékülés mámorában a szabadság elnyomott eszménye újra fellángolt s a Deákok lettek ennek a tiszta liberalizmusnak a kodifikátorai. Ebben az időben született meg az emancipációs törvény, ezeknek az erőknek és a liberális eszmék tiszta hordozóinak az uralma alatt, a feltörő erők nyomására, jött létre a recepció is. De az alkotmányosság megszilárdulásáé al erőre kapott a reakció is. Az alkotmányos érzés azonban nem engedte meg, hogy a liberális törvényekhez hozzányúljanak, így csak *azok végrehajtásában és a társadalmi életben* nyilvánult meg a reakció. A törvények apró hézagainak érvényesüléséért küzdött teljes erejével a zsidó publicisztika. Krajcáros állami hozzájárulásokért kellett verekedni. Minisztériumi osztályfőnökök ellen kellett síkra szállni. A reakció antiszemita-pártot szervezett, vérvádpereket támasztott; szinte egyének ellen, tanárok, hivatalnokok ellen folytatta a küzdelmet. A legeredményesebb azonban lelki téren volt az a harc, melyben a zsidóságot az önérzetlenség lelki elnyomásába kényszerítették. Lelkileg hűbériségbe szorították. Akik a zsidóság felszabadulásának legnagyobb ellenségei voltak, a maguk javára leszámították a nagy, liberális elődök nemes gesztusát. Maguknak vindikálták a zsidóság felszabadításának érdemét, kegyet formáltak ebből a történelmi szükségességből és hálát kívántak érte. Eélszabadságba szorították vissza a zsidóságot, amely törvényileg teljesen szabad volt. A lelkét nyűgözték le, az önérzetét és a zsidó félve mert arra gondolni, hogy zsidó, mert hiszen a zsidóságában terhet látott és akadályt. A liberális zsidó pedig beleélte magát ebbe a gondolatba, öntudatlanul; szabadnak tudta magát, de a szabadsága mellett mindig éreznie kellett, hogy ő kevesebb, mint a többi szabad ember, hogy neki van valami, törvényben meg nem írt lekötöttsége, hogy neki mégsem szabad mindazt megtennie, amihez joga volna. A zsidóságban két világnézet viaskodott öntudatlanul: az, amelyik az emancipációs és a recepció törvényben kodifikálva van és a másik, melyet diktáltak neki. Nem csoda, ha a zsidóságot *idegessé lelte ez* a bizonytalan állapot és állandó lelki diszharmóniát keltett fel benne, amelyre megnyugtató megoldást nem talált, mert nem tudta megtalálni azt a pontot, ahonnan ezt a lelki küzdelmét helyesen megítélhette volna.

III.

A zsidóság, ha elmélkedett ezen a felemás helyzetén, rendszeren az antiszemitizmust okolta. Ha nem volna antiszemitizmus, — mondták — megszűnnék ez a visszás állapot. Pedig az antiszemitizmussal szemben mindig meg volt a zsidóság lelki egyensúlya. Azok a zsidók, akik máglyára mentek a hitükért, nem tépelődtek. A ghetto falain belül a zsidóság a

legteljesebb lelki egyensúlyban élt. Az antiszemitizmussal szemben a zsidóságnak mindig meg volt a maga tiszta álláspontja, amint megvan ma is. Az ember csak akkor nem találja meg az egyensúlyát, ha felemás helyzetben van, ha az az álláspont, melyet szembeállítanak vele, szintén nem tiszta. Ha azt mondják: szabad vagy — és mégsem szabad bármit tennem. Ha azt mondják: barátom vagy — és mégsem őszinték velem. Ha azt mondják: szeretlek — és mégis idegenkedést kell éreznem. Ha azt mondják: a boldogulásodat akarom — és mégis elgáncsolnak. Az ember érzi, hogy valahol hiba van és elkezdi keresni ezt a hibát.

A mai kornak van egy igen érdekes irodalmi jelensége. Zsidó írók, a gondolkozás és a gondolatok kifejezésének hivatott tolmácsai, szinte összebeszélésszerűen, boncolni kezdik ezt a kérdést. A magyarok közül *Bíró Lajos*, a németek közül *Jakob Wassermann*, a franciák közül *Fleg*.

Wassermann azok közé tartozik, akik az antiszemitizmusban és magukban keresik a hibát. Rossz a zsidó vallástanítás, a templomi szertartás nem ad elég erőt a zsidó gyermek képzeletének. Mintha csupán ezek a tényezők befolyásolnák a zsidóság ellenállóképességét. Kétségtelen, hogy a vallásos nevelés javított volna az önérzeten, de teljessé nem tette volna. Teljessé ez az önérzet csak akkor válik, ha megértjük, hogy nemcsak bennünk volt a hiba. Mi nem voltunk elég öntudatosak, mert egy hazug álláspontot szegeztek velünk szembe. Álliberálizmust, amely antiszemitizmus volt, de nem tudtunk önérzetesen fellépni ellene, mert leplezték. Szemünkre vetették, hogy mi vagyunk az okai a meg nem értésnek, s mi ezt elhittük. Igyekeztünk alkalmazkodni mások érdekeihez, büntudatot éreztünk, mert nem láttuk, hogy mind a vádak csak arra valók, hogy megakadályozzák a szabad érvényesülésünket. Hibákat róttak ránk, hogy okuk legyen bennünket visszaszorítani. Nem a vallásoktatás és nem a templom volt az ok, hanem a templom iránt való közöny már a hamis liberálizmus hazugságainak a következménye volt. Íme, mihelyt rájöttünk arra, hogy magunkban kell az erőnket megtalálni, mert pártfogóink nincsenek, rögtön megteltek a templomok és fellendült a vallásos élet.

IV.

A zsidóságnak azok közül a kísérletei közül, hogy a maga helyzetének a dilemmájából kiszabaduljon, a legérdekesebb tünet: *a zsidó nemzetiség gondolata*. Nem a cionizmus világkérdését akarom itt bírálni, mert hiszen a magyar cionizmus mérhetetlen távolságba esik a cionista világmozgalomtól. Ebből a cionizmusból a nemzeti gondolat úgyszólván kezdetől fogva ki volt kapcsolva. Ha a magyar cionistákat megkérdeznék, hogy komolyan ki akarnak-e vándorolni Palesz-

tinába, akkor bizonyára a legtöbbje azt felelné, hogy esze ágában sincs. A magyarországi cionizmus tábora kétféle rétegből tevődik össze. Azokból az idősebb zsidókból, akik a gazdasági és társadalmi életen kívül álltak és azzal kapcsolatba sohasem jutottak. Ezeknek a cionizmusa majdnem tisztára vallási cionizmus. Ők a cionizmust azért becsülik, mert az zsidó mozgalom és a vallási érzésüket jólesően táplálja. A mi szempontunkból sokkal érdekesebbek a fiatal magyar cionisták. Ezek már kivándorlási gondolatokkal is foglalkoznak, a megélhetési viszonyok súlyosodása folytán, de ugyanúgy elmélkednek palesztinai kivándorlásról, mintha Kanadába vagy Ausztráliába készülnének; egyszerűen új terepeket keresnek a gazdasági érvényesülésük számára. Ami őket ezen vágyuk mellett mégis cionistává teszi, az a felbuzdult zsidó önérzet, amely a háború következtében a fiatalságban általában megerősítette a zsidóság tudatát. Ezek a fiatalok igen helyesen megérezték, hogy a Zsidóságnak önérzettel kell védekezni minden olyan törekvéssel szemben, amely zsidósága ellen irányul. Hibába esnek azonban ugyanakkor, amikor helytelenül értékelvén a zsidóság önérzethiányának az okait, ez ellen a politikai cionizmusban keresnek menedéket.

A zsidóság minden tépelődésének, minden idegességének és lelkiileg bizonytalan helyzetének az volt eddig az oka, hogy felemás helyzetben élt, amennyiben a zsidósága örökös küzdelemben és harcban állt egy leplezett antiszemita áramlattal. A cionisták ebből a lelki dilemmából, most újabb lelki dilemmába akarják vinni a zsidóságot, amennyiben a zsidó önérzetet ugyan tudatosá teszik, azonban kihúzzák a zsidóság alól a szó szoros értelmében a talajt és a hovatartozandósága tekintetében, a nemzeti kérdésben és érzésében vetik a zsidóságot a kétségek örvényébe.

Csupán azt a lelki hatást akarom kiemelni, amelyet a cionizmus jelent, amikor az antiszemitizmus folytán felébredt zsidó vallási önérzetünk helyreállította már a lelki egyensúlyunkat és a cionizmus ugyanakkor újabb dilemmákba, újabb tépelődésekbe és újabb bizonytalanságokba kerget.

V.

Egyedül a vallási önérzetünk az, amellyel megtaláljuk helyünket a társadalomban. Az a vallási önérzet, amely megbecsüli és megismeri a saját vallásának a tanításait, és amely a saját vallása erkölcsi igazságait nyíltan és bátran kiviszi az életbe is. Ebben a vallási önérzetben semmivel sincsen több annál, mint az, hogy szeretjük, becsüljük a vallásunkat, azt megismerni igyekszünk, ahhoz ragaszkodunk, annak a parancsait és tanításait követjük, tiszteljük a mások vallási meggyőződéseit és határozottan megköveteljük mindenkitől, hogy a mi vallási meggyőződésünket is tisztelje. Ebben a zsidó önérzet-

ben nincsen semmi politikum, nincsen semmi térfoglalás, nincsen semmi terjeszkedés, nincsen semmi támadás másoknak a meggyőződése ellen, nincsen semmi abból, amivel az antiszemitizmus bennünket meg szokott vádolni, csak azért, hogy a lelki kényszert, melyet apáinkkal szemben oly sikerrel fenntartott, velünk szemben is fenntartsa.

Nem akarok politizálni, tehát kikerülök minden politikát és csak röviden utalok rá, hogy a zsidó önértetnek a politikai megnyilvánulását úgy lehetne formulázni, hogy mi: a liberálizmus helyett a jogegyenlőséget követeljük. A liberálizmus ugyan a jogegyenlőséget hirdeti, azonban maga a liberálizmus szó is bizonyos tűrést jelent, amely az államnak a türelmességét fejezi ki különböző vallásokkal szemben. Ez a fogalom politikailag azért káros, mert hiszen az állam fogalmával mindig bizonyos emberek azonosítják magukat, akik azután ezt a türelmességet a maguk módja szerint gyakorolják. A különböző felekezetekkel szemben való türelmesség fogalmát sokkal jobban fejezi ki a jogegyenlőség gondolata, amely azt jelenti, hogy minden embernek egyforma joga van felekezetre való tekintet nélkül, és a zsidónak ahhoz is joga van, hogy a maga zsidóságát mindenkivel szemben nyíltan és önértetesen kifejezésre juttassa.

A mi vádiratunk.

Mikor a „*Huszedik Század*“ szerkesztősége 1917-ben ankétet rendezett a zsidókérdésről, az egyik véleményező, dr. *Alföldy* Ede táblabíró, azt írta, hogy a zsidóság „bűnlajstroma“ közkezen forog, de kiadatlanul, úgyszólván „kézirat gyanánt“. *Alföldy* táblabíró úr tévedett. A zsidóság „bűnlajstroma“ nem kiadatlan. *Az emberiség legfontosabb problémáinak nincsen olyan irodalma, mint a „zsidó hibák“~nak. Coudenhov, el* a nagyszívű filozemita író, egy antiszemita-katé alapján, hosszú oldalakon át sorolja fel a legáltalánosabb gyanúsításokat és vádakát. *Ágoston* Péter már csak a legismertebb vádakát említi fel. Az ő felsorolásában kerek 80 zsidó-hiba szerepel, tudományos rendszerezésben. Mert ne gondoljuk, hogy a zsidó-hibák tudománya amúgy minden rendszer nélkül foglalkoznék a mi bűneinkkel. Ágostonnál 1. vallási természetű, 2. fajiságból eredő, 3. erkölcsi természetű, 4. társadalmi hibák szerepelnek. Az elsőből 9-et, a másodikból 39-et, a harmadikból 17-et, a negyedikből 15-öt sorol fel. Amint látjuk: fajilag volnánk a legterheltebbek. A vallási hibák száma a legkisebb, de viszont ezek a legsúlyosabbak. Ezek között van a vérvád is. Napjaink-

ban egy német filozófus a Zsidó-lélek szerkezetéről is megállapítja, hogy az eltér a nem-zsidókétól, *Méhely* Lajos magyar biológus külön zsidó fehér véresejteket fedezett fel. A zsidó-vér fertőző erejét pedig egy *Dinter* Artúr nevű német regényíró irodalmilag is hirdeti.

A zsidó-hibák felfedezésének a lélektanát a mai forrongó időkben figyelhetjük meg legjobban. Csaknem minden tudós a saját körében fedez fel valamilyen hibát. A biológustól kezdve, aki a szervezeti tökéletlenségeinket mutatja ki, az irodalomtörténétíróig, aki az erkölcsi fogyatkozásainkra világít rá, a történétíróig, aki a politikai és társadalmi bűneinket fedezi fel, a püspökig, aki a szentírásmagyarázat terén igyekszik bebizonyítani, hogy a zsidóság szeretet-elve voltaképpen önzést jelent. A statisztikus a számadatainkból von le kötetnyi elítélő véleményt, az antropológus bizonyára kifogásolja a csontrendszerünket és ha ilyen könyvet eddig még nem adtak ki, akkor bizonyára ki fogják adni.

Ma a zsidóság összes évezredes felrótt, állítólagos hibáit újra és fokozottan felfedezik. Az „embarras de richesse“ ismert mondása alapján úgy jellemezhetnők ezt az állapotot „embarras des fautes“. Szinte megfulladunk a saját hibáinkban . . .

Roskadtan magamba szállók, valahányszor ezeket a rettenetes vádakat elolvasom. És ami még jobban megdöbönt, ez az*, hogy úgy látom, még a megjavulás reménye sem maradhat meg a számunkra. Mert akármelyik hibát is vegyem elő a sok közül, azt kell látnom, hogy hiába próbálnék az ellenkező tulajdonságba esni, mert arról is kisütötték, hogy hiba.

Így azt olvastam: a zsidó alkalmazkodó. Ha nem alkalmazkodom, azt mondják, hogy a hagyományokhoz túlságosan ragaszkodom. A hagyományokkal különben is baj van. Az egyik oldalon az a vád, hogy a zsidó gyökértelen, a másik oldalon még nagyobb hiba, hogy a zsidónak igen mély gyökerei vannak. Individualizmussal is megvádolnak bennünket, de még jobban azzal, hogy összetartunk. A zsidó nőről azt olvastam egyszer, hogy munkátlan. Párnás kezei és manikűrözött körmei vannak. Háremhölgy. Máskor azt ítélik el, hogy Galíciában a nő dolgozik csak és a férfi szent tudományokkal foglalkozik. Képmutatók vagyunk, mondja az egyik. Különleges szokásokat ápolunk és fajiságunkkal tüntetünk, mondja a másik.

De nemcsak ellentétesek a rólunk alkotott kedvezőtlen vélemények, hanem változók is. Minden időben más és más a zsidó hiba. Az összeomlás óta az a legfőbb bűn, hogy forradalmárok, felforgatók, sőt kommunisták vagyunk. Alig néhány évvel ezelőtt Ágoston Péter ennek az ellenkezőjét rótta fel a legsúlyosabb Zsidó hibának. Akkor ugyanis háború volt és az volt a célszerű, hogy a zsidóságról kimutassák, hogy nincs benne önfeláldozás, nem alkalmas a martiriumra, a közvetlen

hasznot szereti és a haszonért nem szívesen hoz nagyobb áldozatokat. Ebből a vádból Ágoston egészen szépen leveze te, hogy a forradalom áldozatokat, mártírokat szokott követelni, ezért a zsidók sohasem voltak forradalmárok. A kommunista vagyonegyenlőség sem felel meg — Ágoston szerint — a zsidó léleknek, mert a zsidó mindig gazdagodni szeret a mások rovására. Ezért nem kommunisták a Zsidók — mondja. És a kommunista gondolat eszményképe gyanánt az öskereszténységet állítja oda. Két esztendővel később, úgy látszik, megváltozott a zsidó lélek. És legfeljebb az nyugtathat meg, hogy azóta is több ilyen változást láthattunk már. A forradalmár zsidóból nemsokára legitimista lett. Hát ennyire konkrét és következetes tudomány a „Zsidó hibák“ tudománya.

Egy dolog azonban bizonyos. Soha még egyetlen népcsoportnak a lelkét annyira nem boncolták agyon, mint a zsidó lelket. Úgy látszik, mégis van valami érdekes a zsidó pszichében. Valószínűbb azonban, hogy a „zsidó hibák“ tudománya hasonlatos ahhoz a meséhez, melyet — azt hiszem — az elemi iskolában tanultunk. A róka meg akarja enni a háziállatokat. Ezért számlálást tart felettük. A számlálás végén mindig felfal egy-egy állatot.

Ahol a zsidóság valamelyik tulajdonságát nem lehet abszolút hibának felróni, ott az antiszemitizmus forgat egyet a kérdésen és — relatív hibának rója fel. Így azt is hallottuk a nemzetgyűlésen, hogy az is hiba, hogy a zsidók nagyobb műveltséget érnek el és kevés köztük az analfabéta. Ilyenkor ugyan nem azt mondják: hiba, hanem úgy mondják: *veszedelem*.

Ezeket a „hibákat“ sohasem a nép veti a zsidók szemére. Külön tudománya van az antiszemitizmusnak és az egyes tudományos és irodalmi ágakban mindig van egy csoport, amely ezeket a szempontokat kielezi és még az események elferdítése árán is, fenntartja a köztudatban. Aemrég akadt a kezembe az első magyar-zsidó évkönyv, mely 1847-ben készült. Ebben a könyvben *Horn Ede* (akkor még: *Einhorn Ignác*) veti a szemére ezt az elfogultságot a történetírók egy részének, kora szépirodalmi íróinak és a sajtó egyik rétegének. És azóta is így van. Ma is ugyanezt látjuk. Azok az írók viszont, akik a nép gondolatvilágát elfogulatlanul rajzolják meg, szinte megható módon tükrözik vissza a népnek a zsidósággal szemben való viszonyát. Gondoljunk csak *Mikszáth* halhatatlan *Szent Péter esernyő]* é-re. Mikszáth egyik alakjával azt mondhatja egy helyen:

— Hitvány ember, nem becsül az semmit, se Istent, se papot, se zsidót.

A „zsidó hibák“ nem fix pontok, hanem olyanok, mint a görbe tükör képei, melyekben az ember hol hosszabb és soványabb, hol kisebb és kövérebb, mint a valóságban. Csak olyan sohasem, amilyen igazán. Ha a zsidóban valóban annyi

hiba volna, akkor bizonyára nem a legkevésbé irodalmi, legművészetlenebb és a tudományosságtól legtávolabb álló művek foglalkoznának vele. Akkor az eszes és jószemű nép is észrevette volna. A zsidóval szemben sohasem volt bizalmatlan a paraszt. És azokkal szemben, akikkel bizalmatlan volt, nem volt szüksége izgatásra.

A „zsidó hibák“, ha a felsorolásokat nézzük: a legtarkább képet mutatják. A legáltalánosabbtól a legaprólékosabbig. Attól, hogy nem tud nagy eszmékben felolvadni és hazafiatlan egészen addig, hogy milyen a lakása. Ágoston még azt is a szemére veti, hogy nem „zsidó bútorokat“ gyűjt, hanem olyanokat, mint a gentry.

Aljöldy szerint a „bűnlajstrom“ leginkább azért készül, mert fáj a zsidók sikere. Igaz, hogy ő is megjegyzi már: nem is a tényleges sikerek fájnak, hanem inkább az a „tradicionális felfogás“ nyilvánul meg ebben, hogy a zsidónak semmi helye sincs ott, ahol kiváltságokról van szó.

II.

Még a felvilágosult és liberális elmék is a zsidók állítólagos vagyonságában keresik az antiszemitizmus okát. Ha a zsidó hibák a jólétből fakadnának és a jólét, előnyös pozíciók elérésére vezetnének, akkor — azt hiszem — szívesen vállalnánk ma néhány zsidó hibát valamennyien. Az antiszemiták azonban — sajnos — nemsokára kénytelenek lesznek más érveket keresni újra. A polgári osztály, melyben a zsidóság elhelyezkedett, ma a legrettenetesebb gazdasági válság előtt áll. A legjobb módú középkereskedő is szegényebb, mint az a gazda, akinek néhány hold földje, háza és valami háziállata van. A kereskedő fényes portálja és áruraktára, néhány érték-papírja és a békéből megmaradt berendezése, néhány jobb ruhája ma rettenetes szegénységet takar. A zsidó szegények száma óriási mértékben megnőtt, a zsidó gazdagok apasztársáról pedig az antiszemitizmus is gondoskodott, amely előnyössé tette számukra a kikeresztelkedést. Az antiszemitizmus érzi ezt. Mindjobban előtérbe helyezik az egyéb természetű vádakát.

A zsidók jólétéről és gazdagságáról szóló vádak azelőtt sem voltak igazak. A zsidók városi lakók voltak és a városi lakos életmódja mindig más volt, mutatósabb, mint a vidékieké. A városi lakás fényűzőbb volt, a városi ruha tetszetősebb. A városi vendégeskedés külsőségei szebbek. A vidék nagyon egyszerű köntösben jár. A városi polgár a tél folyamán egy-két estélyt adott, melyen viszonzta az őt ért meghívásokat. Egy-egy ilyen estély szemet szúrt. A vidéki kúriákon állandóan és csendben folytak a vendéglátások. Aki egy ilyen vidéki vendégeskedésbe bele akar pillantani, az olvassa el *Csathó Kálmán* kedveshangú regényét: *Te csak pipálj Ladányi.* A

folytonos vendéglátáson tönkremenő, pipázó földesúr romantikába szőtt rajza ez, mely teljes étlappal is szolgál a nyájas olvasónak. A disznótoros, szüreti és egyéb vendégeskedések szintén sokkal dúsabbak és költségesebbek, mint egy-egy jourprolongé, éppen úgy, mint egy pár jó csizma áráért is néhány pár lakkcipőt, egy jól bélelt bőrkabát áráért néhány szmokingöltönyt lehetett csináltatni. Aem a vagyon, inkább a vagyon formája ellen volt kifogása az antiszemitizmusnak. Mikor a zsidók egy-egy bálja szemet szúrt, senkinek sem jutott eszébe megszámlálni, hogy egy-egy agarászás, vagy szalonkavadászat mibe kerül. A „zsidó gazdagság“ a békében is fikció volt. A szegényebb zsidónak azonban más életformái voltak. Mikor a szegény falusi gazdának lovai, tehenei voltak, a gazdagnak nevezett városi zsidónak mindegyike nem tellett volna. Mikor nyaranta falun töltöttünk egy-két hónapot, a házigazdáink mennyit panaszkodtak a szegénységükön és hogyan irigyelték a mi városi jómódunkat. Valamennyinek volt földje, háza, lova, kocsija, tehene, baromfia. És gyermekfejjel magam is elhittem ezt nekik és a magam zsebóráját, néhány aranyozott kötésű könyvemmet a jólét nagyobb jelképének tekintettem, mint az ő vagyonukat.

A háború elenyészette ezeket az ábrándokat. *Ma azt látjuk, hogy a zsidók nem helyezkedtek el a „jó pozíciókban.“* Annak a néhány zsidó gyárosnak, bankigazgatónak és földesúrnak a száma elenyésző úgy a zsidóság számához, mint a vagyon egyéb megoszlásához képest. Az európai értelemben vett „nagypolgárságban“ a zsidóság úgyszólván alig van képviselve. Még azok is igen távol állnak ettől, akiket a közfelfogás annak tart. Ha a tényleges vagyoneeloszlásról statisztika készül, akkor kitűnik, hogy a vagyonnak csak igen csekély része van zsidó-kézen. A statisztikák csak azt mutatják ki, hogy a zsidóság a „kereskedelemben“ milyen arányban van képviselve. A kereskedelmet pedig a vagyon jelképezőjének szokták tekinteni. Valójában pedig a nagy statisztikai szám rengeteg kis existenciát rejt magában. Csak végig kell nézni Budapesten, mely a kereskedelem legnagyobb centruma. A „kapzsi és anyagias“ zsidóság túlnyomó többsége a kiskereskedelem fárasztó munkájában és rengeteg terhei alatt görnyed.

A „zsidó lateinerek“ jóléte a békében is csak árnyalatban különbözött a köztisztviselői pályán lévők vagyoni helyzetétől. Ennek legjobb próbája az lett volna, ha a bírói pályát megnyitották volna a zsidó ügyvédek, a kórházakat a zsidó orvosok előtt. Biztos, hogy nagyon szívesen „előzönlöttek“ volna ezeket a pályákat, amelyek a békében gondtalan megélhetést és nyugdíjat biztosítottak. A vidéki hivatalnok életszínvonala is igen jó volt. A békében a hivatalnoki pálya kényelmesebb is volt, mint a kiskereskedő, az ügynök, az

utazó foglalkozása. A „jól jövedelmező“ és ma irigyelt foglalkozások érdemtelen lebecsülésnek is örvendtek.

Az antiszemitizmusnak reális oka akkor sem volt és akkor a „zsidó hibát“ főleg abban látták, hogy a városi zsidóknak a vidékiekétől elütő életformáit bírálták és azokat zsidó tulajdonságoknak bélyegezték. Ugyanakkor azonban minden „zsidó“ volt, ami ettől a vidéki, földművelő, vagy birtokos sablontól elütött. Zsidó volt a budapesti építkezés éppen úgy, mint a művészet, az irodalom és — legfőképpen — a sajtó.

III.

Mikor a zsidóságnak elhelyezkedésével kimerítették a vádakot, rendszeren azzal szoktak előhozakodni, hogy a zsidók *az egyes pályákra is beleviszik speciális hibáikat*. Ha a kapitalizmus hibáiról szólnak, rendszeren azt mondják, hogy a zsidóság még ezt is megrontotta. *Sombart* azt írta, hogy a Zsidóság a kapitalizmusra is rányomta a maga bélyegét. Azok, akik Sombarra hivatkoznak: rossz példát választanak, mert éppen *Sombart* volt az, aki a kapitalistának a lelki struktúráját a legszebben megrajzolta. *Sombart* szerint a vállalkozó félig művész. Alkotó szellem, akit lelkitermészetű ambíciók hevítene, aki a fantáziájával teremti meg a maga világát. Hadvezérhez is hasonlítja *Sombart* a tőkést, akit eszményi célok fűtőnek. Ennek a vádnak az ellenképe az, amikor *Ágoston Marxot* azzal vádolja meg, hogy a szocializmust is a katasztrófaelméletre alapította és ezzel elejét vette az önfeláldozásnak, a martiriumnak. *Ágoston* a marxi összeomlási teóriában a zsidó messzianikus hit mását látja. A két nagy elvi véglet között az összes foglalkozási ágakban megbélyegezték a zsidókat.

A *zsidó orvosokat* azzal vádolják meg, hogy üzleti alapra helyezik a gyógyítást. A *zsidó ügyvédekről* azt olvastam egyik megszűnt antiszemita lap vezércikkében, hogy hangosak, szemtelenek, feltett kalappal jönnek be a tárgyalóterembe és rákönyökölnek a bíró asztalára. Ha ilyeneket olvasok, mindig eszembe jut: milyen rosszindulattal és milyen kevés objektivitással nézik az emberek a tényeket, ha mindenáron gáncs oszkodni akarnak. Ha közelebbről megvizsgálnák a vádjaikat, egészen más meggyőződésre jutnának. A zsidók nemcsak, hogy nem rontották meg az egyes pályák erkölceit, hanem oda is belevitték a maguk etikáját. A közgazdaság elmélete és klasszikusai Angolországból származnak. Az angol közgazdaság eszményképe a „*homo oeconomicus*“ nem zsidó találmány. *Adam Smith* közgazdasági elmélete sarkallik azon az elképzelt emberen, akit kizárólag a gazdasági szempontok, a vagyonygyűjtés elve vezet. A „hasznossági“ (utilitarista) elv is a zsidómentés Angliából ered. Magában Angliában is egy zsidó államférfi, *Disraeli*, volt az, aki a magasabb nemzeti eszmét és az individualizmussal szemben az összeség érdekét hangoztatta.

A közgazdaság etikáját pedig Sombart fedezte fel, aki a zsidóságban látta a közgazdaság megtestesülését. Az orvosok legnagyobb szatirikusa, *Molière*, sem zsidó orvosokról másolta le a maga embercsaló, kuruzsló, sarlatán gyógyítóit. *Jókai* perhúzó, kliensnyúzó, agyafürt ügyvédei talán nem könyököltek rá a bíró asztalára, de azért nem lehet róluk azt állítani, hogy az ügyvédi hivatás eszményei lettek volna. Hát ezeknél már azok a középkori zsidó orvosok, akik úttörők voltak a maguk tudományában, évszázadokkal *Molière* előtt is, talán mégis csak különbek.

A zsidó a pályáját mindig, bizonyos mértékben, hivatásnak is érzi. Alig van zsidó orvos, ügyvéd, vagy mérnök — még kevésbé tanár — aki irodalmilag is nem foglalkoznék a szakmájával, aki nem igyekeznék a tudományát gazdagítani. Az irodalom művelői között is ezért van annyi zsidó. Az „individualista és haszonleső zsidót“ ott látjuk *a szegénység foglalkozásaiban*: a tudósok, írók, művészek között. A zsidó tudós, akinek alig volt rá reménye, hogy egyetemi katedrát kapjon, önzetlenül szentelte magát a tudományoknak. *Goldziher-ből*, *Eayer* Lászlóból, *Alexander-ből* évtizedes munkásság után, a világhír szárnyán lehetett csak professzor. *Acsády* Ignác magántanár maradt mindvégig és *Kármán* Mórnak, sok évtizedes magántanársága után, a rendes tanári *cimet* adták csak meg. Pedig mindig zsúfolt teremnek adott elő. *Bánóczi* József sem lett rendes tanár. *Munkácsy* Bernát még magántanár sem. *Baumgarten* Izidor magántanár volt és a bírói Dályán is lassan lépett elő az *utolsóelőtti* fokig. A zsidó orvosok közül nem kapott katedrát sem *Herczel*, sem *Stiller*, sem *Benedict*, amint Németországban *Ehrlich-ből* és *Einstein-ből* sem lehetett rendes tanár. Van egy sereg kiváló zsidó tudós, akit már több ízben visszautasítottak a magántanárságtól is, pedig a tudós társaságok díszei és munkáikat az Akadémia is megkoszorúzta.

És a zsidók mégis szenvedve, küzdve tanultak. Nemcsak az anyagi siker, de az erkölcsi elismerés hiánya sem tudta őket visszariasztani. Meghatódás nélkül nem is gondolhatunk arra a sokezer zsidó diákra, akik most külföldön a legrettenetesebb nyomorúságot választották osztályrészükül — kizárólag erkölcsi eszményekért.

A zsidó, aki a pályájáért még önfeláldozásra is képes: az nem ronthatja meg egyetlen pályának az erkölcsét sem. Viszont meg lehetünk győződve arról is, hogy azok a diákok, akik előjogok által, mások kizorításával, szinte belecsöppennek majd az egyes foglalkozási ágakba: nem fognak értékes erkölcsi elveket vinni hivatásaikba. Ezek az emberek az élettől is azt fogják várni, hogy előjogokat adjon nekik és a leggyengébb erkölcsi alap mindig az, amikor az emberek a sikereket olcsón, fáradság nélkül akarják elérni. A zsidók a békében is *küzdöl-*

mek árán érték csak révbe. Ezért minden zsidó megbecsülte a maga hivatását es pályáján mások javát is igyekezett előmozdítani.

Ha a kapitalizmus elferdített hibáiról azt olvasom, hogy azok „zsidó tulajdonságok“, mindig oda szeretném adni az illetőknek az amerikai milliárdosok életrajzát, akik nem zsidók. Aztán el szeretném vezetni őket az elhanyagolt galíciai és lengyelországi falvakba, ahol a zsidók leírhatatlan nyomorban élnek könyveik, iskoláik és templomaik között. Meg szeretném mutatni nekik a külföldi diákszobák nyomorúságát és martyriumát... Ez a zsidóság évezredes, igazi képe...

A zsidó közélet.

I.

A zsidó közélet nemrég még csak jámbor óhaj volt, inkább a keretei voltak meg, mint békében a pótzászlóaljnak. Hiányoztak a *tömegek*, melyek ennek a közéletnek a szükségét érezték volna és hiányoztak ennél fogva a *vezetők*, akik ambicionálták volna, hogy ebben a közéletben szerepet keressenek maguknak.

Azt szokták mondani: az üldözés teremtette meg a zsidó közéletet. Ez külső szemléletre így igaz, de valójában a külső erőszak egymagában sohasem képes a tömegek lelkét felrázni. A külső erőszak ellenhatása talán inkább a kitérésekben nyilvánult meg egy időben. A zsidó érzés fellángolásának példátlan látványát inkább annak a *lelki válságnak* tudom be, mely nemcsak a jogaikban megtépzott zsidókon, de — talán még inkább — *az üldözőkön tapasztalható*. Maga az üldözés is részben lelki betegség s jellemző, hogy ezek a lelki betegek kezdetben szintén a vallásos gondolatból próbáltak erőt meríteni, csak azt felejtették el, hogy a vallás sohasem adhat megnyugtató választ azoknak, akik erőszakoskodásokra és az erkölccsel való szembeszállásra kérnek tőle jelszavakat és buzdítást.

A vallásos érzés ezúttal ismét abban a válságos helyzetben jött a társadalom segítségére, mikor a régi eszményei elhagyták és nem talált helyette újakat. Csak nemrég jelent meg Ferreronak egy tanulmánya, mely a büszke XIX-ik századnak az egész tudományát ledöntötte alapjairól és azt mondta, hogy ez a tudomány azért volt olyan gőgös, mert a részletigazságokat túlságosan könnyen és gyorsan általánosította. Még nagyobb azonban az úr az erkölcs terén. A háború a tízparancsnak csaknem minden erkölcsi tételét negyvenkettesekkel és tankokkal morzsolta össze. A háború alatt, mikor Szinaj hegyét is már ágyútűz alá vették, ez a kinyilatkoztatást is belevonta a mindenkinek mindenki ellen vívott harcába. A gazdasági élet leromlása a gazdasági morált úgy-

szólván megsemmisítette. Amilyen nevetséges figura lett a *hadikölcsönt jegyző*, tisztességes hazafiból, ugyanígy lett az erkölcs egyéb követőiből is a társadalom Peter Schlemilje.

A vallási érzés reneszánszában a társadalmi szervezetnek a védekezését látom a háború és a forradalmak romboló lelki járványa ellen. A vörös véresejtek harca a fehér véresejtek ellen: *az élet jentartó morál küzdelme a romboló cinizmus és reményvesztettség ellen.*

Ilyen időkben, mint a mai, tűnik ki legjobban, hogy az erkölcsi élet egyedül biztos iránytűje a vallás. A filozófia erkölcsi rendszerei alig adnak választ azoknak, akik ma az erkölcsi élet útvészítőiben tévelyegnek és a modern bölcsészet is inkább ismeretelmélettel foglalkozik, mert fontosabbnak érzi, hogy azt az űrt töltsse ki, mely a tudományban tátong és a lelkekben nyílt rettenetes szakadékokat teljesen magára hagyja.

A zsidó közéletet *nem a külső események teremtették meg, hanem a belső válságok.* Hiszen látjuk, hogy olyanok is benne élnek és szerepelnek ebben a közéletben, akiknek a magánéletükben alig van bajuk a külső változásokkal. Sőt olyanoknak a visszatéréséről is hallhattunk és olvashatunk, akik nem is a külső üldözések elől menekültek ki a hitükből, hanem snobizmusból. Még ezekben a lelkekben is áttört az évezredek tanítás a divatos jelszavakon, még ezek is érezték, hogy lelki szükségük van visszatérni a zsidóság ősi igazságaihoz.

A zsidó közélet tehát itt van. Megvan. Él és — mint a megszületett csecsemő — gyakran hangosan is magára irányítja a figyelmet.

II.

Ha mint újságíró akarnám jellemezni, esetleg persziflálni a zsidó közélet eseményeit, akkor azt mondhatnám: az újságíró számára háromféle formában jelentkezik a zsidó közélet. Az egyik közlemény „*A társaságból*“ című rovatba kínálkozik. A másikat legjobban a „*Napi hírek*“ közé lehetne sorozni. A harmadik részére már olyasféle rovatot kellene nyitni, amilyen a szakszervezeti értesítők „*Szervezkedési rovata*“, A társaságbeli hírek rendszeren sok nagy nevet csoportosítanak egy-egy adat köré. A nevek sokszor nagyobbak, mint az adat, de minden esetben több. A napi hírek sok adatot közölnek, nevek nélkül, vagy kevés ismeretlen névvel. A szervezkedési hír: lehet egy szerény magános hírecske is, de ennek a minősége viszont olyan, hogy külön rovatba kínálkozik. Kis elrejtett imaházak talmudiskolái, szombat délutáni vallásos összejövetelei és hasonló hírekre gondolok, melyek már a társadalmi élet keretein kívül esnek és annak a nagy, szent hadseregnek a szervező munkáját jelentik, mely évezredek óta úgy tartja fenn a zsidóság nagy hagyományait és igazságait, ahogyan a korallszigeteket az apró korallok a saját testükkel

és életükkel rakják össze — időkkel dacoló — szilárd réteggé.

Kezdjük talán a „társasági híreken“. Ezek mögött is rendszerint nagy és komoly munka rejtőzik, csak a benne szereplő nevek emelik ki ezeket az eseményeket. Főleg a zsidó közélet kezdetleges volta vezetett oda, hogy a vezetőket kezdetben onnan kellett venni, ahol a társadalmi élet egyéb ágainak a vezetői között zsidók szerepeltek. Voltak és vannak ma is, akik azt vallják, hogy az előkelő társadalmi rétegeknek kell a zsidó közélet vezetését átengedni. Őszintén megvallom, ezt az elvet így, ebben a formájában, nem fogadom el. Mindig bánt, ha zsidó intézmények márvány tábláin olyan „jóltevők“ neveit olvasom, akik jótéteményük után siettek kitérni. Nem érzem jól magamat, ha chanuka-ünnepélyeken olyan elnököt látok, akinek egész családja már elhagyta hitét. A zsidóság lebecsülését látom abban, ha tisztségeket és díszet kínálunk fel olyanoknak, akik annyi erkölcsi tekintélyt sem tudtak megszűkebb környezetükben szerezni, mely megóvta volna őket attól, hogy gyermekeik hátat ne fordítsanak az ő hitüknek. Vájjon hogyan kívánhatjuk, hogy szélesebb rétegek jobban becsüljék az ilyen vezetők hitbéli meggyőződését, mint a saját gyermekeik? Mindenki csalódhatok és előfordulhat, hogy zsidó intézmények vezetői kitérnek. Láttunk már kitérő *hitközségi elnököt*, aki a hitközséggel pereltette a kultuszadóját, láttunk már *községkerületi elnököt*, aki kitérése után sietett kápolnát építtetni. Láttunk már zsidó teológust, akiből új egyháza vezetőférfia lett. De van a zsidó közéletnek olyan ága, ahol túlságos gyakran fordulnak elő ilyen csalódások, anélkül, hogy ez óvatosságra intené a vezetőket.

Kitért gyermekek szüleire ezer mentséget találnak az elnézők. Mindnyájan elnézők vagyunk velük szemben, elhisszük azt is, hogy sokan közülük fájlalják a gyermekek hitehagyását, de azért mégis különös, ha éppen a felekezeti életben keresnek az ilyenek szerepet és a felekezeti életben való működésüket saját gyermekeik ellen való demonstrációnak használják fel.

Meg vagyok győződve róla, hogy az ilyen közéleti vezetők nincsenek emelő és buzdító hatással a tömegre, mely vezetőit hibátlannak szereti látni. Az antialkoholisták egyesületének az élére nem illik egy borkereskedő még akkor sem, ha ő maga erkölcsi, vagy egészségi okokból meg is van győződve a szesz ártalmasságáról és tartózkodik is a bortól.

Az előkelő vezetőket vagy a nevükért, vagy a vagyonukért szokták megválasztani. Mindkét esetben akkor van jogosultsága az ilyen választásnak, ha az illető egyénileg is, családjában is, zsidó hithűsége és vallásos meggyőződése által is méltó a vezetői polcra. A hitbéli közömbösségével tüntető tudós lehet jó akadémikus, de nem kell felekezeti vezetőnek lennie. A gazdag zsidó, ha közelebb van a kitéréshez, mint zsidósága-

hoz, még a vagyona árán sem való zsidó intézmény élére. *A vagyon ma legkevésbé predesztinál a vezetésre.* Régebben egy-egy hitközség deficitjét meg lehetett fizettetni a gazdag hitközségi elnökkel. Hol van ma olyan gazdag hitközségi elnök, aki például a pesti hitközség milliárdos költségvetésén saját vagyonával tudna segíteni? Hol van ma az a gazdag ember, aki menzákat tudna fenntartani, vagy külföldön akárcsak egyetlen város diákságát is el tudná látni? Ma a jótékonyág és a kultúra éppen úgy, mint a politika: *tömegek társadalmi tevékenysége és a széles rétegek élére azok valók, akik a küzdelem eszményeit legjobban megvalósítják,* annak érdekében meggyőződéssel és tudással a legjobb szervező tevékenységet tudják kifejteni.

Aki igazán jótékony, az akkor is ad, ha nem díszelnök, elnök, vagy pótelnök. Aki pedig csak azért jótékonykodik, mert elnök, vagy hogy elnökké lehessen, annak az adománya nem sokat lendít a szükségen. Az adománygyűjtéshez sem kellenek nevek, hanem buzgó, szorgalmas apostolok, akik személyesen többet tudnak elérni a leghangosabb felhívásoknál.

A zsidó közélet bizonyára *ki fogja választani magából azt a réteget,* mely nem fogja a zsidó közéleti szereplést mellékes dísznek, sokszor terhes feladatnak tekinteni, hanem ez a szereplés lesz az egyedüli, melyet ambicionálni fog, meg fog elégedni azzal a díszszel, melyet a felekezeti élet nyújt neki és azért fogja ezt a szerepet keresni, mert az nem társadalmi pozíciójából, hanem életének irányából és meggyőződéséből fog fakadni. Az ilyen vezető nem fog péntek este a templomból klubvacsorára sietni, ahol megszegi az ünnepet és nem fogja magát agitációjában azzal feszélyeztetni, hogy vájjon mit fognak ehhez szólni más körökben, ahol más vallásúakkal együtt fejt ki ugyancsak elnöki, vagy díszelnöki tevékenységet.

A zsidó közéletben — hála Istennek — már kezd kialakulni ez a vezetőség és ma már a felekezeti élet kezd dísz adni olyan neveknek, melyeket a szív munkája tett ismerettké. Ezzel meg fog szűnni az a hajsza, mely mindenáron régi nevekkal akart fényt vonni a zsidó közéletre, még ha a fényes nevek már régen ott is ragyogtak a más egyházak temetői sírboltjain, vagy ott éktelenkedtek a Holló-utcai rabbi-hivatal veszteség-lajstromain.

III.

A zsidó közélet három nagy ága: a hitéleti, a jótékonyági és a kulturális tevékenység. A háromnak az aránya koronként változik, de az iránya is.

Normális időben a hitélet és kulturális tevékenységgel szemben a jótékonyág vezetett, melynek iránya az volt, hogy a zsidó jótékonyág lehetőleg felekezeti különbség nélkül, kívánt működni. A kulturális tevékenység a tudományos

kutatások elmélyítésében, a komoly tudomány művelésében állt. Levéltári kutatások, kritika és magyarázó művek, komoly monográfiák írása volt a tudósok eszménye és törekvése.

Az idő úgy hozta magával, hogy a jótékonságnak az eddiginél is nagyobb feladatai lettek s talán ellenségeink az okai annak, ha ma annyi *speciális zsidó érdek* kívánja a jótékonság áldozatkészségét, hogy ma már a liberalizmus követelményének nem minden tekintetben tehetünk oly mértékben eleget, amint azt szeretnek s ahogyan régebben tettük.

A túlsó táborban *tagadjak a zsidó nyomort* és a segítség köréből a zsidó Ínségeseket úgyszólván kizárták. A diákjóléti intézményekből a zsidó diákságot még a numerus clausus arányában sem részletetik. A megnövekedett zsidó szegénység, az újonnan teremtett zsidó nélkülözők, különösen a szülői háztól elszakított diákok új, eddig ismeretlen feladatokat róttak a zsidó társadalomra. A jótékonság, mely régebben intézményekben testesült meg, ma erősen *decentralizálódott*. Nem támaszkodhatok többé *alapítványokra, nem intézhető el kamatokkal és egyesületi tagdíjakkal*, hanem úgyszólván a zsidóság széles tömegein, az önkéntes áldozatkészség folyton megújuló, előre ki nem számítható megnyilvánulásain nyugszik. *Hullámzik és változik azok tömege*, akik a jótékonságot gyakorolják, azoké is, akik élvezik. Valahogyan úgy áll szemben egymással ez a két tábor, mint két szembenfekvő lövészárók, csak hogy itt nem golyókat, hanem kenyeret és ruhát lövöldöznek át az egyik oldalról s nem tudják ki az, akit ez a küldemény elér. Ez a gyönyörű, talán még szervezetien, jótékonság nagyon szép és felemelő látvány, de önmagában nem elég.

Ha ma fel kell vetnünk azt a kérdést: vajjon mit tekintünk a zsidó közélet legfontosabb feladatának, akkor azt kell mondanunk, hogy a puszta anyagi jótékonságot semmi esetre sem.

Régebben mondhatták cinikus emberek, *hogy kenyérrel élünk, nem pedig igével*. A mai kor megtanított bennünket arra, hogy a kenyér is savanyú, ha nincs meg mellette a lélek kiegyensúlyozott nyugalma, hiszen ma még a vagyonos emberek is a lelki nyugtalanság betegségében tévelyegnek, sőt — talán elsősorban ők, mert az ő nyugtalanságukat az a kétség is fokozza, hogy mi lesz a vagyonukkal és az anyagi biztonságukkal.

Ma a zsidó közélet első feladata a hit megszilárdítása s a zsidó kultúra elterjesztése, mely az elmélyülő tudományos tevékenység helyébe *a tudomány népszerűsítését* tette.

A hit megszilárdítása azonban nem állhat meg a templom falai között, vagy az iskolában. A hitet mélyebben bele kell vinni *a családi éleibe*, a nevelésbe. A mai kor alkalmas arra, hogy erkölcsi eszmények nélkül nevelkedjék fel az ifjúság. Mi lesz ebből az ifjúságból, ha a kor spekulatív, anyagi

eszmekörében felnőve, semmiféle erkölcsi és hitbeli ellensúlyozást nem kap?

A szülői háznak feltétlenül ellensúlyoznia kell a gyermekléleknek ezt a magárahagyottságát és ezt csak a bensőséges hitre való neveléssel érheti el.

De a felnőttek sem nélkülözhetik a léleknek ezt az egyedül helyes iránytűjét s ezért a zsidó kultúra népszerűsítésének ma elsősorban *az önértet és az önbecsülés fejlesztését* és megerősítését kell célul tűznie. Kortörténeti érdekességek, kritikai fejtegetések ma kevésbé időszerűek. S a népszerű tudomány mellé kell szegődnie a művészetnek, mely a zsidó házban állandóan szemléltesse a zsidóság nagyszerű eszményeit, szimbólumait, vagy példaadó szenvedését.

Minél több jó zsidót nevelni: ez legyen ma a zsidó közélet feladata. Háborúban kevésbé képezik ki az újoncot, de a fegyverforgatásra mégis megtanítják. A parádés lépést majd ráér megtanulni az új zsidó generáció később is...

Az újjáéledő hitközség.

Egészen különös jelenségeknek voltunk szemtanúi a pesti hitközség életében az utóbbi időkben. Nem is olyan régen, a legutóbbi választások idején tűnt ki, hogy a zsidóság életében vezető szerepet vivő férfiak, évtizedes harcosok, neves politikusok, közéleti férfiak: nem voltak hitközségi tagok. A milliós város több százezer zsidó családjából, alig néhány ezer lélek volt tagja a hitközségnek. Budapest zsidósága, még az egy vallási árnyalathoz tartozók is, két részre oszlottak. Volt egy kisebbség, mely benne volt a hitközségben, egy óriási többség viszont kívül maradt a hitközségi élet „sáncain“. Voltak hitközségi Zsidók és községen kívüliek. A hitközség tagjain belül is voltak azonban teljesjogú és csak teljes köteleességű tagok. Egy rejtett aktus, az ú. n. bekebelezés tette teljes jogúakká a hitközség egyes tagjait. Erről a titkos intézményről azonban csak kevesen tudtak. A választói, különösen pedig a passzív választói jog, a megválasztható» joga, csak ezekre a bekebelezett hitközségi tagokra terjedt ki. A hitközség falain belül állók féltékenyen örködtek erre az exkluzivitásra. A tradíció védelme, a felforgatástól való félelem szolgált ennek az óvatosságnak az ürügyéül. Nemzetgyűlési választók nem lehettek hitközségi szavazók és nemzetgyűlési képviselőket esetleg nem lehetett beválasztani a hitközség képviselőtestületébe. A rohanó élet, sőt a felvirágzó vallásos érdeklődés leglázasabb idejében a hitközségben megvolt a tendencia arra, hogy megmaradjon egy kis gettónak,

sőt egy megfordított gettónak, mely nem belülről, hanem kívülről zárta el a kapuit a nagy zsidó tömegek előtt.

A zsidó társadalom azonban megostromolta a hitközség falait. Ez az ostrom alkotmányos eszközökkel történt és ma már 60—70 ezer család tartozik a pesti hitközség körébe. Egész város lett a szerény községből. Ebből a nagy tömegeből azután hatalmas tábora nőtt ki azoknak, akik ma már komolyan érdeklődnek a hitközség élete, nagyszerű intézményei iránt és ez a széleskörű gondoskodás az, melynek köszönhetjük, hogy a legválságosabb gazdasági kríziseket is sikerült eddig nagyszerű hitközségünknek és példás intézményeinek megúsznia. Ma már mindenki hitközségi zsidó, mindenkinek akad dolga a hitközségen, mindenki tudja, hogy a hitközség mindnyájunké és mindnyájunk bajaival és szükségleteivel akar és tud törődni.

A *hitközségi élet nagyszerű kiszélesedése* is részben a változott viszonyok eredménye, de nagy rész illeti az érdemből azokat a kiváló férfiakat is, akik a súlyos időkben hitközségünk ügyeit intézték.

A hitközség kapui, sajnos, először azok előtt a szerencsétlenek és szenvedők előtt nyíltak meg, akiket a forradalmak vihara kergetett a hitközség oltalmazó fedele alá. Ide menekültek a zsidóüldözés áldozatai, a diákok, a gazdasági krízis hajótöröttéi. A hitközség első nagyszerű életmegnyilvánulása a jogsegítő-iroda volt, mely évekig hatékonyan volt segítségére a zsidó lakosságnak, de azoknak a hatóságoknak is, melyek a rend helyreállítása érdekében hozzáfordultak. A jogvédelem lett a pesti hitközség *első országos működése*. Az ország bármely részén sérelmet szenvedett zsidóság itt kereste a joga orvoslását.

A hitközség volt az, melynek fedele alatt találkoztak össze először azok a diákok, akiket az egyetem kapuiból kivertek és a síp-utcai székházban alakította meg *Szabolcsi* Lajos a *Zsidó Főiskolai Szövetséget*. Az antiszemitizmus is a zsidóság ellen intézett egyik első rohamát, a síp-utcai községházán kezdte meg és ha felvetjük a kérdést, amelyet ma annyiszor szeretnek bolygatni, hogy *vájjon a hitközségben van-e helye a politikának?* akkor azt kell felelnünk: a hitközség nem azért van, hogy ott politika folyjon, de *a politikát nem mi vittük be oda, bevitték az antiszemiták*, bevitték azok a bekötözött fejű, véraláfutásos menekültek és diákok, akik a szenvedések első fájó perceiben ösztönszerűleg a hitközségben kerestek védelmet és menedéket, maguk a bekövetkezett események voltak azok, amelyek irányt szabtak a hitközség új feladatainak. Es végül a hitközség fedele alatt találtak menedéket a külföldre szorult zsidó diákok is és amikor arról volt szó, hogy a magyar zsidóságnak ezt a legégetőbb problémáját, a külföldi diákok ügyét, egy olyan szerv vegye a kezébe, mely az

egész ország zsidóságát legméltóbban reprezentálja, ismét nem találtunk méltóbb és alkalmasabb szervet, mint a Pesti Zsidó Hitközség.

A régi hitközség közigazgatási és bíraskodási hatóság volt. Akkor még nem is hitközség, hanem csak zsidó község. Ebből a zsidó községből lett azután a hitközség, amely a vallási és jótékonyági ügyekre szorítkozott. *A hitközségek hatáskörének ez a megszorítása tulajdonképpen elsősorban politikai okokon múlt, azon, hogy az abszolutizmus korszakában a magyarosodás szellemét akarták távol tartani a hitközségektől. Ennek a korszaknak a felfogását követik öntudatlanul is azok, akik azt vallják, hogy a hitközségnek semmi más feladata nincsen, mint az, hogy szép istentiszteleteket, szép esküvőket és szép temetéseket rendezzen. Ez az álláspont teljesen helytelen. Mert a hitközségektől csak azt vehették el, amit az állam magára vállalhatott. Elvehették a bíraskodást, elvehették a közigazgatást. De nem vehették el a vallásos kultúra terjesztését, nem vehették el a társadalmi élet vallásos szellemének az ápolását és nem vehették el azt a feladatát sem a hitközségnek, hogy a magyar zsidóság jogaiért, alkotmányban biztosított szabadságáért küzdjön és ezek érdekében a szó nemes értelmében ne politizáljon.*

Talán legjobban meg lehetne világítani ezt a felfogásunkat azzal, *ha a hitközséget a vármegyei szervezettel hasonlítjuk össze.* A régi vármegye kezéből is kivették a bíraskodás, az önálló közigazgatás hatalmát és az úgynevezett ellenállási jogot. A régi vármegye is bele illeszkedett az állami közigazgatás gépezetébe, de azért a modern vármegye sem mondott le arról a jogáról, hogy az alkotmányosságnak *legalább is ellenőrző közege* ne lehessen. Békés, nyugodt időkben sem a vármegyének, sem a hitközségnek nincsen szüksége arra, hogy ezzel a politikai kötelességével éljen, azonban valahányszor az alkotmány veszélyben van, a vármegyék is élnek ezzel a politikai jogukkal és a hitközség sem nézheti tétlenül, hogy a magyar zsidóság alkotmányos és törvényes jogai megcsorbítottassanak. Az ellenforradalom első hónapjaiban maga az élet volt az, amely a hitközségeket ösztönszerűleg a helyes útra terelte és azok, akik ma a hitközséget az állítólagos politizálása miatt támadják, tulajdonképpen azt vallják, hogy *a hitközségnek ölbe tett kezekkel kellett volna néznie, hogy a diákok az egyetem kapuin kívül maradjanak, hogy zsidó generációk elpusztuljanak, hogy az üldözések szerencsétlen menekültjei támasz és segítség nélkül maradjanak.* Természetesen senki sem akarja, hogy a hitközség pártpolitikát folytasson, hogy a hitközség a pártok harcába beleavatkozzék, *a hitközségnek csak egyetlen politika van megengedve, de ez egyszersmind kötelessége is, hogy a magyar zsidóság joga és szabadsága mellett őrt álljon* és az ezekért vívott harcban éppen semmiféle taktikai vagy pártpolitikai szempontból ne engedje magát feszélyezni.

A fejlődés módjára is az élet adta a helyes irányokat. A régi hitközség és intézményei egy fejlődő világváros, fejlődő vallási életének szükeknak bizonyultak. Az élet utat keresett magának. Egymásután ima-egyesületek alakultak a város különböző részein. A hitközség kezdetben elzárkózott ezek elől a jelenségek elől. A hitközség a maga egységét feltette attól, ha a vallási élet új centrumait összeköttetésbe hozza a központi vezetéssel. *Léderer* Sándor hitközségi elnök nevéhez fűződik az a szerencsés hitközségi politika, mely a vallási élet decentralizálását írta zászlajára. A körzetek megalakításával, a hitközség egységes vezetése és támogatása mellett ezek az apró helyi megnyilvánulások hatalmasan virágzó életként fejlődtek; minden mag köré az áldozatkészség és az érdeklődés, a vallási buzgóság jegecesedett és amint az elővárosok bekapcsolásával alakulnak nagygyá a világvárosok, úgy vált a szerény hitközségből a vallás közösségnek világvárosi testületé. A kis kerületi imaházak helyén egymás után épülnek fel a hatalmas templomok, a maguk erejére és buzgóságára hagyott, de központilag irányított körzetek egymás után építik ki a kerületi iskolákat, a kultúra és jótékonyság kerületi zsidó szervezeteit. A körzetek az adminisztrációs munka tekintélyes részét is átvették a hitközségtől s ezzel a hitközség fokozottabb erővel szentelheti magát kultúrmatinék, szabad egyetemek rendezése, röpiratok és könyvek kiadása, iskolái fejlesztése által kultúrális feladata teljesítésének. Talán szemléletesen a fejlődést úgy lehetne jellemezni, hogy a vallási élet falusi szervezetéből *Barnai* Ignác teremtette meg a mezővárost, ebből alakult ki egy nagyobbfajta vidéki város, melybe már a kultúra vívmányai beköltöznek ugyan, de a féltékenység, a személyeskedések és a rosszul értelmezett konzervatizmus még mindig megőrzik a vidéki élet jellegét, végül *Léderer* Sándor tervszerű és céltudatos munkája nyomán, ebből a kicsinyes vidéki városból a nagy tömegek igényeit kielégítő *modern világváros* lett.

Ha azt kérdezzük: mi a hitközség célja, akkor azt kell felelnünk, hogy elvileg a hitközség hatáskörébe tartozik *ma is minden zsidó ügy, amely nem ütközik allami törvényekbe*. Sőt I Amint a polgári házasság mellett az egyházi esketés, a polgári bíraskodás mellett bizonyos ügyekre még ma is fennmaradt az egyházi bíraskodás, úgy azt kell mondanunk, hogy a hitközség még az állam által vállalt funkciók közül is, megtarthatja régi hatásköréből mindazt, ami nincs tiltva és aminek a hitközség tagjai alávetik magukat. Teljesen hamis úton járnak tehát azok, akik bármely zsidó-ügyre azt mondják, hogy ez nem tartozik a hitközségre. A hitközség nemcsak a kultuszért van. A kultusz-ügy csak egy kis osztálya a hitközségnek. A zsidó kultúra, sőt a zsidó társadalmi élet *minden feladata* is belevág a hitközség feladatába és az elv az, hogy a magán-tevékenység is ezen a

téren legalább is a hitközség vezetése vagy ellenőrzése alá kerüljön. Senki se akarjon konkurrálni a hitközséggel, senki se akarjon önálló vallási intézményt a hitközséggel szemben felállítani. A hitközség *egy területi egység* egész zsidóságát kell hogy jelentse és képviselje *minden, irányban és minden tekintetben*.

A jó zsidó.

Ki a jó zsidó?

Erre a kérdésre különböző feleleteket szoktunk hallani. Az egyik arra hivatkozik, hogy buzgón megtartja az ünnepeket, a másik a zsidóságért folytatott harcaira utal, a harmadik arra hivatkozik, hogy nem tért ki.

Nemcsak ünneplő és harcos zsidóság van.

A jó zsidó: a ki a zsidóság *parancsai szerint el*. Ez a hétköznapok jó zsidója.

A zsidóság ellensége pedig nemcsak az, aki kitér, hanem aki nem él a zsidóság szellemében.

Mert nem csak az a baj, hogy apáink zsidó könyveit, ünnepi áhítatát nem vettük át, hanem elhagytuk az életfilozófiájukat, azokat az egészséges, szép életelveket, melyek a hétköznapokba is átvarázsolták a péntek esti gyertya fényét, az ünnep derűjét és áhítatát.

Pedig az a mód, a hogyan apáink az *eleiről* gondolkoztak, külsőségeiben nem volt nagyon mulatságos.

Sajnos, ma már kezdjük érezni ennek az apai életfilozófiának a hiányát, melyet eddig bizony nem nagyon éreztünk meg, a míg — jól ment a sorunk.

A szabadság és gazdasági fellendülés előnyei (szellemi és gazdasági haladás) mellett megvoltak a hátrányok is.

Lélekben is asszimilálódtunk az új életformákhoz. Másban láttuk az élet célját és értelmét, mint apáink. Kineveltük az apai „maradi“ felfogásokat. Modernnek hirdettük az újat, pedig nem modern volt az, mert volt a római korban is mulatozó, élvezetvágyó társadalom és ezen bukott meg a — gentry is, melyet elsősorban utánoztunk.

Sem modern világnézet a *táncoló zsidóság*. A zsidóság nem tanít aszkézist. A zsidó ünnepek is előírják a vigasságot. A zsidó népeletnek tréfacsinálói és muzikusai vannak. Senki se higgye tehát, hogy a vallás elnyomja a kedélyeket és letompítja az életörömét. A vallás csak azt kárhoztatja, ha valaki *egyedül* a gyönyörűségnek, az élvezetnek él. Az a család, melyben a nagyanya, anya és unoka egyformán shymizik: *az nem zsidó család*.

A zsidó vallás nem tanítja a szegénységet sem. Nem hirdeti, hogy *bűn a gazdagság*.

A zsidó vallás megbecsüli a munkát és gyümölcsét, de már a bibliai korban hadat izent az *aranyborjúnak*, mert az aranyborjú nemcsak a pénzt testesíti meg, hanem a pénz istenítését. Az aranyborjú bálvánnyá válik, melyet leborulva imádnak, melynek kedvéért elfelejtik az Istent és kigúnyolják a hitet.

Aki csak a vagyont imádja és a pénzt isteníti, az nem zsidó ember. A gettóban sem a gazdag embernek járt ki a legnagyobb megbecsülés.

Az élvezet és pénz hajhászásának a végpontján dördül el az *öngyilkosok fegyvere*, mely elsőnek világított bele kísérteties fényvel, a zsidó életfelfogás és életideál lehanyaglásába.

A zsidóság az életet nem az öröm és élvezet országújának tekintette, hanem kötelességet látott az életben, melyben az öröm és a jutalom a kötelességek teljesítéséhez fűződik.

A zsidó életfelfogás: a kötelesség elvégzésének jutalmazását, akár vagyoni értelemben, akár a szerencse egyéb formájában, az isteni gondviselésre bízta. A zsidó ünnep szimbólumai, a péntek esti mécsesek és a többi is, ezt a hitet jelképezték.

És ezért nem lehet igazi értelme és jelentősége a külsőségekben legvallásosabb életnek sem, *ha a mélyen hiányzik a derűs zsidó életfelfogás*. Hiába gyűjtja meg a péntek esti gyertyákat, aki az élet szépségét és örömét *nem ebben a fényben* látja, hanem a flört ölésben, a táncban, az élvezetek hajszolásában, a belső harmónia helyett a külső izgalmakban.

A mi apáinknak ez a péntek esti gyertya ünnepi áhítat, lelki öröm és kielégülés érzése is volt. Jutalom a hét köznapjainak a gondjaiért és robotjáért. Ezeken a napokon igazi nyugalom, szent megnyugvás is költözött őseink leikébe és apáink jól érezték magukat ezzel a fényvel és *erre a jóleső érzésre reászoktattak a gyermekeiket is*.

A zsidó gyermeknevelés is megváltozott az utóbbi évtizedekben. A régi Zsidó család gyermeke nem a nagy zseb-pénzben, a fényes ajándékokban, cifra ruhákban, ragyogó zsurokban, utazásokban és fényűző nyaralásokban látta az élet örömeit, hanem a mély hitéletben és a szép családi életben.

Valahogyan nincs már együtt az a zsidó család, melyet anynyira irigyeltek túliunk a más hitűek.

A családfő, a maga tekintélyét ne arra próbálja alapítani, hogy mentül bőségesebben gondoskodik gyermekeiről, mentül inkább megadja a módját, hogy a gyermek felülkerekedjék társain és pajtásain, cifrább kötésű könyvei, cicomásabb ruhái, szebb gyermekszobája legyen, mint a többinek.

Nem a szép gyermekszoba a fontos, hanem a jó gyermekszoba.

És nézzünk végig az őseinken, ne szégyeljük szegénységüket, hanem tiszteljük bennük a lelki gazdagságot. Ezek a régi zsidó családfők sokgyermekes családok fejei voltak. Legtöbbjük szegény ember volt, hiszen a zsidó csak nemrég szerezhethet vagyont. Milyen egészséges, becsületes, egész-embereket, milyen erős, tisztalelkű generációt neveltek!

A régi zsidó szülőnek nem az volt a főgondja, hogy mennyél nagyobb vagyont hagyjon a gyermekeire. Nem azt akarta, hogy *vagyonával örök időkre biztosítsa gyermekei jólétét és társadalmi rangjait*. A régi zsidó szülő nagyon jól tudta, hogy a zsidóságnak a vagyona és a társadalmi helyzete is ingatag alapokon nyugszik és az egyedüli, ami gyermekét megőrizheti a csalódásoktól és erőssé teheti a megpróbáltatásokban: a hit és az ebből fakadó *egészséges világ szemlélet*.

És ezért a régi zsidó szülő nem is aggódott, ha sok gyermeke volt és áldásnak tekintette a családot, mert a hitet és a derűs, bölcs szívet akármilyen nagyszámú utódoknak úgy el lehetett osztani, hogy abból mindenki eleget kapott, még maradt is belőle a derűs szép öreg kor számára.

Azok a társadalmi osztályok, melyeknek *birtokához* tapadt társadalmi befolyása és hatalma, régóta úgy gondolkoztak, hogy a család kiterjedése ne nőjön túl a birtok keretein, mert a birtokot s ezzel a család hatalmát nem akarták elaprózni.

Ezt az előkelő szokást vették át aztán a zsidók is — bizonyos magasabb körökben — s a zsidók ugyanarra a sorsra jutottak, mint példaképeik, akiknek *birtoka is elűszott, családfáik is kihaltak*.

Igen sok *pusztuló zsidó családot látunk*. Ötven-hatvan éves krónikákban már olvasunk olyan nevekről, melyek eltűntek a zsidó közéletből.

És ez sem véletlenség. Nem véletlen azért, mert az a nemzedék, melynek életútját egészen gondtalanra kövezik a vagyonnal és a jóléttel, az elmerül az anyagi és örömeiket hajszoló életben s rendszeresen vele úszik el a vagyon is.

A „70 zsidó szülő“: voltaképpen a legrosszabb szülő. Soha teljes és igaz örömet gyermekének nem nyújt. Mert az élvezetek csak elégedetlenséget és csömört okoznak. Elernyesztik a gyermekek erejét és energiáját. Az elkényeztetett gyermeknek nincsenek céljai: még életcélja sem és nincsenek ideáljai: életideálja sem.

Az ilyen gyermek elveszett a zsidóságnak, mert a *zsidóságból nemcsak kitéréssel lehet kilépni*.

A zsidóságból akkor lépünk ki, mikor elhagyjuk a zsidó életfelfogás talaját. A formyszerű kitérés már csak külön, jogi elismertetése annak az állapotnak, hogy valaki lélekben eltávolodott a zsidóság világnézetétől. Nem hisz a zsidóságnak — nemcsak vallási — hanem erkölcsi tanításaiban sem.

Ezért elhibázott taktika volt, mikor hosszú éveken át a

kitérések ellen hadakoztunk csupán. Olyan volt az, mintha valaki csak a haldoklóhoz akarna orvost hívni, de a higiénia szabályait nem tanítaná az élőknek és nem azon fáradoznék, hogy egészséges emberiséget neveljen, hanem a haldokló életét akarná meghosszabbítani s az életműködésre már amúgy is képtelen szervezetet akarná felvillanyozni, hogy a vegetatív funkciókat tovább végezhesse.

A megroncsolt szervezetből sohasem lesz egész ember és a hite vesztett, elfásult lélekből soha sem lesz egészséges lélek. Az orvosokat ma erősen foglalkoztatja az a fantasztikus terv, hogyan lehet az elpusztult szerveket regenerálni. Hogyan lehet az amputált lábat újra helyreállítani, mint a levágott haját. Az orvostudomány, talán, idővel megoldja ezt a csodát is, de egész erejét nem szentelhetné egyedül ennek a merész problémának.

Ugyanígy, a zsidóság lelki orvosai is bátran elhanyagolhatják azt a kísérletet, hogy a hitevesztett lelket próbálják minduntalan regenerálni. E helyett inkább az egészség szabályait tanítsák és hirdessék. Hirdessék a *visszatérést a régi zsidó életfelfogáshoz*, mely a leányokat a zsidó anya feladatára neveli, a zsidó ifjúságot pedig lelki erőre, megelégedésre, derűs, igazi vallásos világszemléletre. Arra a hitre és tudatra, hogy nekik a zsidóság fennmaradása és megerősítése is feladatuk.

Akik a mai, tétovázó, cinikus, eszményekben szegény, elégedetlen, helyét nem találó zsidó ifjúságot megnézik, azok ne hivatkozzanak sem a gazdasági krízisre, sem az idők megnehezült járására.

Nagyapáink sokkal szegényebbek voltak, sokkal súlyosabb időkben éltek s belőlük nőtt ki a legegészségesebb, legszívósabb, legderüesebb és legerősebb zsidó érzésű generáció. Ők voltak az örökifjak, a mai korán vénülő nemzedékkel szemben. És az ő erejüket az örök hit, derűs, megtörhetetlen optimizmusa adta meg, az a zsidó világnézet, mely az életben látja a sors legbecesebb ajándékát.

A jogászok tudják, hogy az ajándékozást vissza lehet vonni, ha a megajándékozott „durva hálátlanságot” követ el. Ezt a jogi elvet legszigorúbban és legkönyörtelenebbül maga a sors alkalmazza, mely sivárrá, üressé, céltalanná teszi annak az életét, aki megszűnik a gondviselés kimerülhetetlen bölcsességében és igazságában bízni...

A zsidó gyermekszoba.

Vázsonyi egy helyütt azt mondja, hogy mindent, amivé lett, amit az életben elért: szüleinek köszönhet. Ha nem ismerünk Vázsonyi lelkének őszinteségét és lírájának költői tisztaságát: csodálkozva kiálthatnánk fel. Hogyan? Egy *Weiszfeld*, akiből miniszter és titkos tanácsos lett, mindent szüleinek, szegény zsidó tanítócsaládnak köszönhet? Ha ezt egy történelmi név viselője, öröklődő tisztség betöltője, hatalmas földbirtok ura mondja. .. Olyan név birtokosa, akinél a név maga karriért, nyitott ajtókat, biztos hivatalt jelent... Akinél a vagyon örökös gondtalanságot, megvásárolható tekintélyt biztosít... *De Weiszfeld?* Vájjon az ő családja nem akadály-e az érvényesülésben, neve' nem lakatol-e be félig nyitott ajtókat? Szegénysége nem súlyos kolonc-e az élet útján? Vájjon a zsidó „családfának⁴” nemcsak olyan ágai vannak, melyek a szegény embert még jobban húzzák? *Mit tud egy sümegi zsidó tanító adni a fiának, hogy azzal a miniszteri bársonyszékiig emelkedjék?* Vázsonyi megmondja: simogató kezét, jóságos tekintetét. Megmondja, hogy a tisztességet, a büszkeséget kapta a szülői házból, a becézést, ifjúsága tehermentesítését a nyomasztó gondoktól, tiszta, becsületos lelket, buzdítást a tanulásra, a másokkal való szeretettel teljes törődést. Egész csomó olyan értéket, melyet nem jegyeznek sem a tőzsdén, sem pedig semmiféle hivatalos árlapon. Olyan értékeket, melyek nemcsak Vázsonyit, hanem már sokakat, másokat is a tudományos, közéleti és gazdasági életpálya csúcsaira emeltek.

Vázsonyi zsidó közéleti harcainál talán még becsesebbek azok a lírai önvallomásai, melyekben megrajzolta a *zsidó család képét*. A magyar zsidó irodalomban, sajnos, nincsenek *memoárok*. Egy-egy ünnepélyes esemény alkalmi visszaemlékezései során tekinthetünk csak bele azokba az apró zsidó lakásokba, egyszerű zsidó otthonokba, melyekből sokszor virítanak ki a művészeti és szellemi élet csodálatos nagyságai. Azokba a *zsidó gyermekszobákba*, melyek legtöbbször egybeesnek a család lakószobájával, de amelyek megadják a zsidó gyermeknek azt a „gyermekszobát”, amelyre csak visszafelé következtethetünk, mert előzetesen bajos volna belőlük merész jóslatokat levonni.

A „*zsidó családnak van valamilyen titka*, amelyet mindenki megérez, mindenki megbecsül és csak kevesen tudnak megmagyarázni. Ferencz József egyszer azt mondta egy küldöttségnek, hogy legtöbbször becsüli a zsidókban a csodálatosan szép családi életet.

Mi a titka a zsidó családnak? Vázsonyi megmondja. *Az, hogy a zsidó férfiú mindent a családjának köszön. A zsidó gyermekből az lesz, amit a családja vele ad az éleibe.* A zsidó családnak olyat is kell a gyermekkel adnia, amit más családnak nem

kell. A zsidó gyermeket nem nevelheti az élet, nem nevelheti az iskola, csakis a család. Az iskola általános ismereteket nyújt, szakképzettséget ad, állampolgári erényekre nevel. Ezek az ismeretek mindenkinek elégségesek, csak a zsidó gyermeknek nem. A zsidó gyermeket már otthon, a gyermekszobában rá kell nevelni az élet csalódásainak leküzdésére, az önbecsülésnek és az önbizalomnak olyan fokára, amelyek megedzik a lelkét az életharcban. A zsidó gyermekre nem várnak az állások, a sikerek az életben. A zsidó gyermek nem számíthat az élet és az emberek elnézésére. A zsidó gyermeknek, ha hivatottsága van az életben, kemény harcokat kell megvívnia. Tudnia kell, hogy ebben a harcban csak önmagára támaszkodhatok, tudnia kell, hogy az életben sok erő és hatalom össze fog esküdni ellene. Tudnia kell, hogy a harcban csak úgy győzhet, ha lelkierőben és képességekben felette van másoknak. A zsidó családnak nemcsak arra kell megtanítania a gyermeket: hogyan éljen és boldoguljon az életben, hanem át kell örökítenie azt a történelmi idők során szerzett tapasztalatot is: *hogyan kell a zsidó embernek élnie és boldogulnia az életben*, amire iskola, könyvek soha senkit meg nem taníthatnak.

A zsidó gyermek dajkameséje sem lehet olyan színes, andalító, mint másé. Olvassák el Kiss József dajkameséjét a „csengő vizekről“, melyben már benne vannak az élet kísértései.

Kétségtelenül: nem valami kedélyes és derűs dajkamese. A gyermek álma nem lehetett tőle nyugodt és kellemes. De benne van a zsidóság évezredes, átörökített tapasztalata és erkölcsi tanítása: *csak előre, sohasem hátranézni*, nem az a dőre, aki bízik, hanem, aki nem bízik. És a végcél: a csengő víz... a költészet, a siker tiszta jutalma.

Ezt a tanítást csak a zsidó család tudja megadni az ifjúnak. Ehhez a tanításhoz nemzedékeknek évezredekken át kellett megszenvedniök. E nélkül a tanítás nélkül nem boldogulhat a zsidó gyermek. Félbenmarad, elakad az úton, célhoz sohasem ér.

De e nélkül *nemcsak az egyen, hanem a zsidóság sem maradhatott volna fenn évezredek óta*. A zsidó család örökíti át a zsidóság történelmi tanulságát az utókorra. Ezért a zsidó családnak és a Zsidóságnak ugyanaz a titka. A Zsidó család tartja fenn a zsidóságot és tartja fenn a zsidóság nemzedékeit. A kapcsolat a család és az egyén, a család és az egyes nemzedékek között sokkal szorosabb, mint bárhol másutt.

De ez a magyarázata annak is, hogy miért ragaszkodik a zsidó férfiú még élete legmagasabb polcán is, olyan megható módon a családjához, mint Vázsonyi. Ennek a megfejtése is benne van Kiss József versében:

*Se jobbra, se balra
Ne tekints, se hátra!
Ne hallgass ellenre,
És ne — jó barátira.*

A legtisztább, legőszintébb, legbarátibb tanácsot, élete minden fordulatan, családjától kaphatja az ember. Ez a tapasztalat, ez a tanulság is sok csalódásába kerülhetett a zsidóságnak.

A zsidó családi élet, a zsidó családi szeretet: *nem misztérium*. Benne van egész történelmünk, örök sorsunk.

A zsidóság történelme, évezredes sorsa magyarázza meg *azt a rajongó szeretetet is, mely a zsidó szülőt a gyermekhez fűzi*. Az elnyomott társadalmi rétegek számára mindig reménységet jelent a gyermek. Arany Jánosból ügyvédet akart nevelni a családja, mert volt egy régóta húzódó, költséges pörük, mely- Ivel a régi nemességüket akarták visszapörölni. Az apa, a büszke szalontai földműves, arról ábrándozott, hogy majd a fia, akiben legjobban megbízhatik, végül diadalra fogja vinni ezt a pert. *És vájjon a zsidóságnak nincsen-e ilyen örökös póre a régi nemessége elismertetéseert? Minden zsidó szülőben titkon benne él az öreg Arany reménykedése és vágyakozása, hogy a fia, az utóda majd ki fogja küzdeni az igazát, helyre fogja ütni azt a sérelmet, melyet ő és elődei az élettől elszenvedtek. Ezért él minden zsidó szülőben a vágy, hogy gyermekét az élet elérhető magas polcára emelje*. Ezért mentesíti a gondtól, tanítatja, hoz érte áldozatot. Ezért veszi körül a legfiatalabb gyermeket már az idősebbek becézése is, amit Vázsonyi szintén oly meghatóan ír meg önvallomásaiban. Az idősebb gyermek is érzi már az élet terhét, érzi azt a nehézséget, melyet *szülőinek* s — a maga kis társadalmában — magának is le kell küzdeni. A zsidó kántor muzsikusként neveli a fiát, mint *Goldmark-ot* a keszthelyi kántorapa, a sümegi Zsidó tanítónak talán az volt az álma, hogy fia, mint jogtudós szerezzon fényes nevet s lett a fiúból *Vázsonyi Vilmos*. Kényes Adolfnak és *Magyar-Manheimer* Gusztávnak rabbi volt az édesapja, *Offenbache* kántor. *A nagy zsidó tudósok, művészek életpályájában mindig benne vannak az apákban félbenmaradt, vagy a viszonyok által elnyomott vágyak, ambíciók, a hivatás szűk keretébe szorított álmok továbbálmódása, kivirágzása*. Azoknak a belső, lelki pöröknek a kiküzdése, melyekhez az apák viszonyaiban, helyzetében nem volt meg az erő, a lehetőség. A művészet, vagy kultúra nemesi pöréinek a harca, melyre Arany Jánost szánta az édesapja.

És talán ez a titka annak is, hogy a nagy zsidó szellemi értékek mindig a mélységből bukkannak fel. Az álmok és a valóság mindig harcban állanak egymással. Aki a fiára nagy földbirtokot hagyhat, ritkán igyekszik szellemi értékeket átörökíteni az utódjára.

És lehet, hogy ez az öntudatos felismerés virágoztatja fel, évszázadok óta a *zsidó jótékonytságot is*, a zsidóság forró rokonszenvét a szegények, az elnyomottak iránt. Ez állította Vázsonyit is a külföldön tanuló zsidó diákok mellé, akikben — mint

őszintén bevallotta — *a maga sorsának osztályosait latta*, aki-
ken megérezte, hogy abban a zsidó szenvedésben élnek, amely
mindig nemes értékeket nevelt a zsidóságban. A zsidó jótékony-
ságban folytatódik, kibővül a zsidó családi szeretet, mely *a*
zsidóság minden egyes gyermekében jogainak, nemességének
védelmezőjét látja.

Abban a szerető gondoskodásban, mely a zsidó családot
és tágabb körben a zsidó jótékonyt, a zsidó társadalmat
áthatja, benne van a *zsidóság életfenntartó nagy titka: a zsidó*
optimizmus. Az apa, a szülő, aki le tud mondani a ma örömei-
ről a gyermeke javára, a zsidó jóltevő, aki vagyonából, kényel-
méből áldozatokat tud hozni a szegényekért; mindenki, aki
a holnapra tud gondolni és azért munkálkodni tud: az *bízik*,
hisz a holnap megváltó erejében, a régi bajok, elmúlt keserü-
ségek jobbrafordulásában, a szebb jövőben. És a zsidóság
minden idegszála, minden érzése erre az optimizmusra van
berendezve. A Zsidóság minden múltó szenvedéssel szemben
tudja, hogy voltak már súlyosabb szenvedései is a zsidóság-
nak, *a család körében megtanulta, hogy ő érte is áldozatokat kel-*
lett hozni és rendületlenül bízik benne, hogy az ő utódának
már könnyebb és derűsebb lesz a sorsa.

A zsidóság egyik legnagyobb csodája, hogy annyi szen-
vedés után, még mindig meg tudta őrizni derűs életfelfogását.
A zsidó ünnepek túlnyomó része örömnep, a zsidó családi
események, a zsidó népszokások tele vannak az öröm és derű
kifejezésével. A zsidó *szombat*, mely a ma divatos *week-end*
legteljesebb megvalósítása, valóságos szakítást jelent az el-
' múlt hét gondjaival, kifejezését jelenti az eljövő hétbe vetett
bizalomnak. Vallási parancsból fakadó kiemelkedés minden
kellemetlenségből, földi kényelmetlenségből. Az erkölcsi, hit-
beli tartalékok gyűjtésének elrendelt napja. A pénteki gyertya-
láng a legsötétebb zsidó lakásban is fényt gyűjt. A hét egyet-
len napjára gazdaggá teszi a szegényt, úrrá az elnyomottat.
Nincs talán ünnep a világon, mely egy nép fenntartását és
továbbélését, igazságainak, tanításának kultuszát szebben és
fenségesebben szolgálná, mint a szombat. Mely a zsidóság
minden egyes tagjával jobban éreztetné és megértetné, hogy
valamennyien, a legfiatalabb gyermek és a legidősebb aggastyán
egy világtörténelmi hivatás, a holnap, a késő évezredek szolgálata-
ban állunk.

A zsidóságra azt szokták mondani, hogy: emlékező nép.
Én sokkal nagyobbra becsülöm, fontosabbnak tartom a zsidó-
ságon, hogy *mindig a jövőbe néz*. A családi kultusza, a tan iránt
érett tisztelete, melyek a zsidóság mindennapi életének moz-
gató erői, sokkal erősebben élnek a zsidóságban, mint az emlé-
kező ünnepnapok. Pénteken este a zsidó a *szombatnak eléje*
megy, köszönti a jövendőt. A családi ünnepek megbecsülése
is a jövendőnek nyújtott hódolat. Mindez eleven bizonyítéka

és szimbóluma annak, hogy a zsidóság nem akar a múltján tapadni, állandóan revidálni akarja lelki tudatát. Innen a hit ősi konzervativizmusa telve van az erkölcsi és lelki haladás motívumaival. És ez nem is lehet másként. *Emlékezésből nem lehet hatezer évig élni*, emlékezésből csak az öregség éveit lehet tengetni, az enyészetet lehet enyhíteni.

A „destruktívnek“ csúfolt zsidóság egész morálja, bölcselété, életrendje telve van a szüntelen építéssel, konstrukcióval, a jövőendő megmunkálásával.

Hogyan éltek a nagyapáink?

A zsidó memoár-irodalom nagyon szegény s csak elvétve kerülünk szembe az irodalom lapjain egy-egy zsidó ősrünk portréjával.

Kazinczy Ferenc a *Pályám emlékezete* című önéletrajzában két zsidó a\ak]ál vetíti elénk a XVIII. századból. 1786-ban Kazinczy Bécsben járt. Bécs akkoriban a nagyvilágot, az európai kultúra teljességét jelentette az ő számára. Hiszen maga írja, hogy ebben az időben még könyvesbolt sem volt és csak a könyvkötőnél lehetett néha ócska könyveket találni. A felsőbb iskolából kikerülő diák — mint Kazinczy elmondja — még nem tudott egyebet, mint dogmatica és polemica teológiát. Patakon és Debrecenben sem magyar törvényt, sem magyar históriát nem tanítottak. Az előkelő nemes ifjú, aki később egy osztrák bárónőt vett el feleségül, felérkezik Bécsbe és *baratai őt egy Luzzatto nevű, igen műveit és igen gazdag zsidóhoz vezetik*. Kazinczy előző estén színházban volt és ez a Luzzatto, akit azzal akar magasztalom jellemezni, hogy asztalán akkor is nyitva feküdt Voltaire, elmagyarazza neki az előző nap látott színművet és a színészek játékát. Három évvel később Kazinczy, mint a magyar iskolák főfelügyelője, jelentést tesz Niczky Kristóf országbírónak a megvizitált iskolákról és különösen kiemeli az *abaujszántói zsidó tanítót*, aki túl van Mendelssohnon és nagyobbra van hivatva, minthogy apró gyermekek nevelője legyen. „*Akarnám, hogy sok keresztény iskoláimban volnának olyan íánilók, mint a szántóiban, Abaujban*” — mondta Kazinczy.

— *A zsidó is ember*, — volt erre Niczky minden válasza.

Ilyen zsidók éltek már 1786-ban, 1789-ben és 1785-ben, Metzben, még irodalmi pályakérdést tűztek ki arról: „*Vannak-e módszerek, melyekkel a zsidókat Franciaországban hasznosabbakká és boldogabbakká lehetne tenni?*”

Még az általános filozófiai és politikai eszmék alól is kivették a zsidóságot. *Óreájuk még azok az igazságok sem voltak érvényesek, amelyek megrengették a világ oszlopait és vérözönnel*

mostak ki a maguk medrét a történelemben. Ki hinné el vájjon, hogy a „szabadság, egyenlőség es testvériség” robajos történelmi jelszava is kezdetben eredménytelenül vonult el a zsidóság fölött? A francia forradalom általános mámorában senki sem érzett

testvériséget a zsidókkal szemben. Igaz, hogy ellenforradalmároknak tekintették őket. Parisban negyvenhat zsidót elfogtak, kilencet lefejeztek. Bordeauxban számos zsidót nagy pénzbüntetéssel sújtottak. *Taine* a francia forradalomról írott munkájában megemlékszik egy *Alexandre Sehman* nevű strassburgi zsidónak a memoárjairól, aki a rémuralom alatt átélt szenvedéseit írta meg. Az 1791. évi alkotmányozó nemzetazonban *Nancy* város jakobinusai hazafiatlanság, uzsora stb. címén a zsidóság teljes kiűzését javasolták.

A napóleoni győzelmek során a meghódított államok zsidósága is megkapta a maga szabadságát. De ne higye senki, hogy ez is egyetlen csapásra, mintegy önmagától, az eszmék diadalmas előrenyomulása által történt. Oh nem! *A zsidók sohasem kapják meg könnyen a jogaikat! Vestfáliában és Dessauban* a szabadság és a zsidókultúra kis szigetei virultak ki. *Bonnban* már 1797-ben asztalosok bontják le ünnepélyek során a zsidókaput. *Voltak helyek, ahol nehezebben szabadították fel a zsidókat.* Nézzünk be például *Frankfurtba*. A zsidók elkerített, szűk utcáju gheztóban laktak. Kormos, magas házak emelkedtek a síkatorok két oldalán. Csak külön zsidó-öltözetet hordhattak a férfiak és a nők is. Csupán ünnepeken, a templomokban vehettek fel ünnepi ruhákat. A *Rabbi von Bacharach* gyönyörű, megható sorai között élénk tárul egy ilyen zsinagóga ünnepi képe. Az öltözködési szabadságukban elnyomott asszonyok ilyenkor élik ki magukat. Valósággal páváskodnak a pompázatos ruhákban. Ilyen pompázatos, dússelymű ruhákat vesznek fel akkor is, amikor a széder ünnepi asztala köré ülnek. Ha a zsidó kiment a városba; pokol volt az élete. Bárki szabadon gúnyolhatta. Nyilvános sétányokra nem mehetett. Kávéházak, vendéglők ajtain be nem léphetett. Gyermekait iskolába nem küldhette. A művelt családok házilánítókat tartottak és így vitték bele a családba a kultúra-szellemét. A számuk korlátozva volt. Mindössze ötszáz család lakhatott a városban. Éppen a napóleoni eszmék reakciójaként 1807-ben „*Schutzordnung*”-ot hoztak, mely középkori szigort alkalmazott a zsidósággal szemben. Teljesen idegeneknek tekintették őket.

Menjünk be a frankfurti gheztó utcáiba. *Kísérjük el Heinét, akinek Börne éppen a város nevezetességeit mutatja.* 1815-ben vagyunk. A két barát a gheztó egyik utcájához ér.

— Nézze csak meg ezt az utcát, — szól sóhajtva Börne — és dicsérje majd még ezekután is a középkort! Azok az emberek, akik itt éltek és sírtak, immár halottak és nem tudnak

tiltakozni, ha a mi bolond poétáink és még bolondabb történetíróink, ha bohócok és suhancok a régi nagyszerűségről nyomatják le a véleményüket. De ahol a meghalt emberek hallgatnak, ott annál hangosabban beszélnek az eleven kövek.

— És valóban — írja le Heine — ennek az utcának a házai úgy tekintettek le reám, mintha bánatos történeteket akarnának nekem elmondani, olyan történeteket, amelyekről az ember tud, de nem akar tudni és amelyeket szívesebben elfelejtene, semmint hogy az emlékezetébe idézne.

— így még ma is emlékszem egy hegyes tetejű házra, melynek szénporos feketesége annál rikítóbban tűnt elő, mert alant az ablakon egy sor krétafehér viaszmécses lógott. A bejárat, melyet félig rozsdás vasrudak rácsoztak be, sötét barlangba vezetett, ahol a nedvesség a falakról szinte csorogni látszott és amelynek belsejéből egészen különös orrhangú ének szűrődött ki. A megtörött hang egy öreg emberre vallott és a dallamok a leglágyabb panaszhangokon hullámoztak s csak lassanként dagadtak a legrettenetesebb haraggá. Micsoda dal ez? — kérdeztem kísérőmtől. — „Ez jó dal“, — felelte ő kuncogó nevetéssel. — Lírai mestermű, amelyhez hasonlót alig lehet az idei *Musenalmanach*-ban találni... Nemet fordításban talán ön is ismerni fogja: *Ültünk Babylon vizeinél es hárfáink a fűzfákon függtek*. Csodálatos egy költemény! És az agg rabbi, *Chaim*, igen jól éneklie az ő reszkető, elkopott hangján. El tudok képzelni olyan énekest, aki ezt sokkal tetszetősebb és csengőbb hangon énekelné, de nem olyan sok kifejezéssel, olyan sok érzéssel. Mert ez az öreg ember még mindig gyűlöli a babiloniakat és még napról-napra zokog Jeruzsálem és Nebukadnezar pusztulásán. Ezt a szerencsétlenséget nem tudja elfelejteni, ámbár azóta már sok új dolog is történt és a gonosz Titus csak nemrég pusztította el a második templomot is...

Most kísérjük el őket másnap is. *Az utca, mely tegnap sötét és borús volt, vidám kivilágítás fényében pompázik.*

— Látja, — így szól Börne, — ez a zsidó „október tizennyolcadikad. Csakhogy ez a Makkabeus október 18 már öregebb kétezer esztendőnél és még mindig ünnepük, míg a lipcsei október 18-nak még tizenöt esztendeje sincs és máris elfelejtették. A németeknek *Madame Rothschild*-i QZ kellene iskolába jarniok, hogy kegyeletet tanuljanak. Látja, itt a kis házban lakik az öregasszony, a zsidó Laetitia, aki annyi kis pénzügyi Bonapartét szült. Az összes kölcsönöknek nagy Édesanyja, aki azonban *királyi gyermekeinek minden világoralma mellett sem akarja elhagyni ezt az ő kis ősi kastélyát a zsidó-utcában* és aki a mai nagy örömnep tiszteletére fehér függönyökkel ékesítette fel ablakait. Milyen elégedetten pislognak a mécsesek, melyeket saját kezeivel gyújtott meg, hogy megünnepelje annak a győzelemnek a napját, melyen Juda Makkabi és fiverei

ugyanolyan hősiesen és bátran szabadították meg hazáikat, mint napjainkban Frigyes Vilmos, Sándor cár és Ferencz császár. Ha a jó asszony rátekint ezekre a lámpácskákra, akkor öreg szeméibe könnyek gyűlnek és fájdalmas gyönyörűséggel emlékezik vissza azokra a régi időkre, amikor a megboldogult *Rothschild Meyer Amschel*, az ő hűséges férje, még együtt ünnepelte vele a mécsesek ünnepét és a fiai még apró fickók voltak és a padlón kis gyertyákat gyújtottak, gyermekes örömet találtak bennük és ugrándoztak körülötte, *amiként az szokás és hagyomány volt Izraelben...*

Ezek a távoli képek, mint egy elmúlt korszak megható olaj nyomatai tűnnek elénk egy több, mint százestendős könyv elevenen élő lapjairól. Aki leírta őket, maga is elandalodott rajtuk, mert hiszen abban a korban, amikor Heine Frankfurtban járt: 1815-ben, nagyon szomorú idők jártak nagyapáinkra.

Amilyen nehezen tört utat Napóleon seregeinek nyomán a zsidók felszabadulása, olyan gyorsan akartak neki véget vetni, mihelyt Európa büszke sasa a porba omlott. Mi sem volt természetesebb: *még Napóleonért is a zsidókat tették felelősekké. Őnekik kellett megbűnhődniök a nagy hódító világsikereikért.*

Heine maró öngúnnyal maga írja egy helyütt: *„Hogy kitértem, azért a hiba elsősorban a százszokat terheli, akik Lipcsénél átnyergeltek, másodsorban Napóleon, akinek nem kellett volna Oroszországba mennie, harmadszor az ő briennei földrajz tanítóját, aki nem mondta meg neki, hogy Oroszországban télén nagyon hideg van.“* Heine később bizonyára százszor átérezte, hogy Napóleon szerencsétlen bukásáért neki még nem kellett volna kitérnie, mert mindazokat a szenvedéseket, amelyek a zsidóságot a reakció súlyos tizenöt esztendejében érték, százszorosán, ezerszeresen átszenvedte maga Heine, akit a zsidóság után való nosztalgia és lelkipurdalás is folytonosan gyötört.

A Napóleon utáni idők sok ismerős vonást tüntetnek fel. A magát „szent szövetségnek“ nevező európai szövetség nyomán a „keresztény állam“ jelszava lett uralkodó. Vájjon kell-e külön hangsúlyozni, hogy *a keresztény állam egyik fő teoretikusa, egy kitért zsidó, Friedrich Julius Stahl volt!*

Ma azon sem nagyon fogunk elcsodálkozni, hogy a reakció azt sem vette tekintetbe, hogy *a Napóleon elleni harcokban hetvenkét német zsidó kapott vaskeresztet.* De nem lepődünk meg azon sem, hogy a reakció zászlóvivői *az egyetem tanárai és diákjai voltak.* Kristian Friedrich Rühr volt a neve annak az egyetemi tanárnak, aki az antiszemita mozgalom élére állt.

Egy Fries nevű író megjósolta, hogy negyven év múlva a keresztények a zsidók rabszolgái lesznek.

Heine memoárjaiban megelevenedik előttünk a tehetségtelen íróknak a sovinizmus és romantika fellegébe burkolt irodalmi reakciója, mely a színház rivaldáira is felhatolt. Heine írásaiból ismerjük meg *az antiszemita szerkesztő* elmúl-

hatatlan örök figuráját is. A bécsi kongresszus ugyan azt az álláspontot foglalta el, hogy a zsidóság megszerzett jogai érintetlenek maradjanak, de ebbe természetesen a városok nem akartak belenyugodni. Ezért egész különös módszerhez folyamodtak. *Frankfurt városa a berlini egyetemhez fordult és „jogvéleményt“ kért a zsidóság jogai tekintetében.* A berlini egyetem, ahol akkoriban az úgynevezett „történelmi iskola“ uralkodott, úgy döntött, hogy a zsidóság régi, jogtalan helyzete állítandó vissza. *Erre a frankfurti zsidók a giesseni egyetemhez fordultak, amely a becsi kongresszus alapjára helyezkedett.*

A zsidóság helyzetét végeredményben azonban nem a jogvélemények, hanem az erőszak döntötték el és hogy ez az erőszak nem tudott győzedelmeskedni, sőt ellenkezőleg európaszerte mindenütt az emancipációs mozgalmakba csapott át, annak legfontosabb oka az volt, hogy *a zsidóságot, amely már fel volt szabadítva, csak külsőleg nyomhatták el, de belülről, lelkiileg a zsidóság annál jobban megerősödött.* Az elnyomások visszavezették őt történelmének, múltjának tanulmányozásához és az emancipációs mozgalmak zsidó harcosai a belső megerősítés, a zsidósághoz való visszatérés útján keresztül vezették át a Zsidóságot a politikai felszabadulás felé.

A hatezer éves háború.

A nagypapa, nagymama ortodox volt, esküvőjüket szabad ég alatt tartották: az unokák már keresztényeknek születnek.

Az apa szombaton zárva tartja az üzletét, a leány a Sacré-Coeur-ben, a fiú a bencéseknel keresztény hittanra jár.

Mindszentek napján a legszebben kivilágított és díszített sírokon zsidó neveket olvasunk.

A volt ortodox iskolaigazgató cikksorozatokban leplezi le volt rabbinusát antiszemita újságokban.

Az ember megáll a különböző esetek előtt és minden alkalommal felveti a kérdést: *miért?*

Minden egyes eset külön probléma és ha a kitérések normális mederben folynak, elég idő is akad, hogy a közvélemény minden alkalomnál megálljon és külön-külön elemezze a valláscsere lehetséges okait.

Ha azután tömegesen és járvány szerűen indul meg a hitehagyások folyamata, akkor egyszerre új probléma áll előttünk: *a kitérés, mint tömegjelenség.* És ráeszmélünk, hogy az egyéni okokon kívül és azok mellett vannak egyéb okok is, melyek bizonyos korokban láthatóan, csendesebb időkben rejtetten mozdítják elő a kitéréseket és mint fatörzset a szűk korhasztják el a zsidóságon belül a lelkek vallásos érzését.

A történelem ismer *vallásháborúkat*. A fegyveres erővel folytatott tömeges térítéseket. A zsidók ellen évezredek óta folyik ilyen vallásháború. A hétéves és harmincéves háborúk mellett ez a *hatezeréves háború*..

Még csak azt sem lehet mondani, hogy ez azért nem nevezhető háborúnak, mert vértelenül és fegyvertelenül folyik. Nincs aZ a háború, melyben több vér folyt volna és folynék még ma is, mint a zsidók ellen vívott vallási háborúban. A modern háború lángszórója is megvolt, primitív formájában, a spanyol inkvizíciók máglyáiban.

De nem volt ez háború, mert a genfi konvenció szabályai nélkül folyt. Védtelen, fegyvertelen emberek ellen vívták. A középkorban a *hitviták* is úgy folytak le, hogy a zsidónak nem volt szabad védekeznie. A zsidó vallás támadói gyalázhatták a zsidóság Istenét, hitét. A védekező zsidónak, fejevesztés terhe mellett, tilos volt az egyház legkisebb tételét kétségbevonni, vagy kritizálni. A modern hitvita, az antiszemita sajtóharc, ugyanilyen türelmetlenül gázol bennünk és felhördül a védekezés legcsekélyebb szabadságán.

A középkor hittérítőinek joguk volt a zsinagógában prédikálni, a zsidókat erőszakos beteretelték a hittérítő előadásokra.

A tömeges és erőszakos térítésekből nem lehetett visszalépni a zsidó hitre. A legszigorúbb büntetés várt arra, aki újra zsidó akart lenni.

De a „sötét“ középkor ebben az egyetlen tekintetben nem akart megvilágosodni később sem. Még a francia forradalom után is középkori eszközökkel folyik a harc a zsidóság vallási meggyőződése ellen.

Még akarunk nézni néhányat a zsidók ellen folyó vallásháború újkori módszereiből. Hogyan próbálnak bennünket téríteni, tűzzel-vassal és lelki tortúrával?

És még valamivel: *pénzzel*. A pesti hitközség csak nemrég tette közzé azokat az eseteket, melyekben a megélhetésért, mindennapi kenyérért hitehagyást kértek cserébe. De a gazdasági momentum a hitehagyások történetében már évszázados múltra tekinthet vissza. *Drágává is tették a zsidóságot*. Egész rendszere volt a zsidó adóknak Lengyelországban 100 százalék adóval sújtották a kóser húst. A jászkún kerületben nálunk 1808-ban napi 17 krajcárba került zsidónak a puszta tartózkodás. Ugyanakkor 5—6 krajcár volt a kereset egy napra, vagyis háromszoros volt a tartózkodási díj, mint a kereset. Még a Jahrzeit-mécs után is adó járt.

A gazdasági momentum azonban közvetlenebb formában is érvényesült a térítések történetében.

Acsády egyik könyvében olvassuk, hogy az 1675. évi állami költségvetésben hitehagyók segélyezésére nagyobb összeg van feltüntetve. A huszonöt segélyezett közül 15 pro-

nak. Frankfurtban csak 12 pár esküdhett évente. Cseh- és Morvaországban csak kihalás esetén engedtek új házasságot. Ausztriában csak a legidősebb fiú házasodhatott. Poroszországban bizonyos mennyiségű állami porcellánt kellett külföldön elhelyezni a házasulóknak. Később magas adóval is megelégedtek.

Zsinagógát nem tűrtek. Eltiltották a sátoros ünnepet, nehogy a zsidók örüljenek. Rómában 250 évig héber könyvet nem nyomhattak. Ausztriában még a házi istentisztelet után is taksa járt. Tórával 50 forintért, tóra nélkül 24 forintért tarthattak házi istentiszteletet. A zsidó vallási ünnepségről csak „egyszerűen“ írhattak az újságok.

Az így elnyomott zsidók amellest *gazdagok* voltak. Prágában 1000 keresztény család élt a zsidóktól. A zsidó gyárak 3—400 keresztény munkást foglalkoztattak. Műveitek is voltak a zsidók. II. Frigyes Vilmos fiát Marcus *Herz* nevű zsidó nevelte. Berlin város egyik tanácsnoka is zsidó volt. A tudományos életben számos zsidót láttunk.

A zsidók helyzetében mutatkozó ellentét erkölcstelenségbe, szélsőségbe hajtotta a gazdagokat és előkelőket, kiknek „*szalonzai*“ híresek, de sokszor hírhedtek is voltak.

A Napóleon után bekövetkezett reakció annál súlyosabban érintette a zsidóságot, mert akkor már belekóstoltak a szabad és önérzetes életbe. *Heine* is a reakcióval magyarázza a maga áttérését.

*

Mindezek a lelki okok és az erőszaknak ezek a megnyilvánulásai azonban csak *közvetve* mozdították elő a hitehagyást.

Ahol a reakciónak már szeméremre sem volt szüksége, ott egész nyíltan, nevéen nevezték a gyermeket.

Londonban 1807-ben alakult meg az első térítő egyesület. *Berlinben* 1822-ben kezdte meg működését a „zsidótérítő egyesület“, mely nagy kedvezményeket nyújtott. Itt történt, hogy a király minden áttérőnek keresztapai ajándékot adott. I. Sándor cár 1817-ben megalapította az „*Izraelita Keresztények Társaságát*“, mely földeket is kapott, hogy az áttérőket jutalmazza. Négy év múlva az egyesületet fel kellett oszlatni, mert ilyen áron még földigénylő sem akadt.

De még az egyesületesdinél is hatályosabb eszközökkel igyekeztek téríteni Oroszországban, ezzel is bizonyosságát adva annak, hogy a zsidó ellen emelt vádak és rágalmak abban a pillanatban összeomlanak, mihelyt a hitét elhagyja. És az' állam még áldozatoktól sem riadt vissza, hogy a megvetett zsidót megkaparintsa.

Egyformán működött a virgács és a mézesmadzag.

Főleg Oroszországban működött az *állami és közigazgatási* antiszemitizmus. Aki nem akart kitérni, azt az állami hivatalokból, város területéről elűzték. A szülőktől elragadták a

gyermeket s mint a törökök neveltek keresztény gyermekekből janicsárokat, ők is idegen városokban elkülönítve nevelték ezeket a rablott gyermekeket. Hírhedtek voltak I. Miklós kegyetlen „gyermekhadseregei“, melyeknek annyi ifjú mártírja is akadt.

Jó sors várt azonban arra, aki engedett a csábításnak, vagy engedelmeskedett a parancsnak. A kitérő háromévi adómentességben részesült, felmentést kapott a katonai szolgálat alól, mely akkoriban 25 évig tartott. De a zsidó fegyenc hátralévő büntetését is elengedték, ha kitért.

*

Lehetne még sok lélektani kérdést felvetni a kitérések körül.

Milyen hatással van a hit erejére a sok belső felekezeti pártoskodás, az árnyalatok harca egymás ellen? Milyen romboló hatást vált ki a túlzó kritizmus és a reform túlzásai?

A külső erőknél is veszedelmesebbek ezek, mert a külső erőszak sokszor egyé kovácsol, de a belső széthúzás mindig bomlaszt.

*

Hogyan védekezzünk a hatezeréves háborúban? Emeljünk magunk köré erődítést ősi tanításunkból, övezzük magunkat a hit páncéljaival. És bocsássuk fel a felvilágosítás világító rakétáit. Tanítsuk meg hittestvéreinket a veszedelmekre, amelyek vallásos meggyőződésüket fenyegetik. A gazdasági antiszemitizmust pedig küzdjük le azzal, hogy igyekezzünk mindenkinek módot adni arra, hogy hitét megtartva meg tudjon élni.

A zsidóság hatezeréves történetében a vallási háború során a zsidóság sokat vérzett, de hála Istennek még nem vérzett el. A zsidóság vallása ellen intézett támadás mindig megerősítette a vallásos érzést és a vallási öntudatot és a zsidóság ellenségei mindig a vallási élet újjászületésének megindítói voltak.

Ezért bukott meg még mindig az antiszemitizmus és ezért nem fog győzni újabb hatezer esztendő alatt sem!...

IRODALOM, ÚJSÁGÍRÁS

A zsidó publicista.

I.

Kóbor Tamás egyik szellemes előadásában az újságírók két csoportba osztja: olyanra, amelyik híreket és amelyik véleményeket ír. A riporter pályán a zsidók szerzett rutinját azzal magyarázza, hogy a zsidóknak, akik örökös veszélyben éltek, életbevágóan fontos volt a *kíváncsiság*, a helyzetükre fontos hírek megtudása és közlése. A zsidó riporter őseit a vándor kereskedőben látja.

A zsidó publicistának talán előkelőbb őseket sikerülne feltalálni a *Kóbor* Tamás által vágott szellemes gondolati mesgyén. *Vázsonyi* Vilmos, mint egészen fiatal képviselőjelölt, első programbeszédében, *a zsidó próféták utódának* nevezte magát. A zsidó publicista legrégebbi őse valóban az a megszállott népvezér, aki éles szemmel, példátlan bátorsággal ítélte meg a zsidó nép helyzetét és korholta a bűnöket, a bölcsesség sugárkévéjével világította meg a jövő útját. A zsidó publicisztika kifejezőmódja és ereje is erre a legősibb forrásra mutat. De publicista volt *a középkor kényszerű hitvitázója is*, akár királyi parancs kényszerítette őt erre a szellemi tornára, akár a gettó magánossága, világtól való elzárkózottsága, befelé tekintő hajlama.

A zsidó nemcsak *kíváncsi*, mint *Kóbor* Tamás igen szellemesen észrevette, a zsidó *vitakozó* hajlandóságú is. A zsidó nemcsak született riporter, hanem született publicista is.

A zsidóval született publicisztikai hajlandóságok azonban sokkal közelebbi és sokkal gyakorlatibb forrásból táplálkoztak és táplálkoznak állandóan. A zsidónak *folytonosan résen kell lennie és bizonyítgatnia kell az igazát*. Aki a hatalom polcán van, annak nem kell igazságokra hivatkozni s az rendszerint igen rossz publicista is. Az antiszemitizmusnak azért mindig csapnivalóan rossz a publicisztikája, mert nincs rá komoly szükség, mert az úgysem az érvek súlyával győz. A hep-hep és a zikcene-zakcene ugyanazt megteszi, mint a legnagyobb erőfeszítéssel megírt elmemű. Az antiszemita publicisztika, a talmudhamisítások és ezek szellemi uszálya, évszázadokon keresztül kompilációja annak az anyagnak, melyet néhány kitért zsidó állított össze. A publicisztikával ugyanúgy va-

gyünk, mint a sebészettel, repülő- és gáztechnikával, melyek árháborúban, a szükség vaskényszere alatt, soha nem remélt haladást tettek. A publicisztika is olyankor lendül fel és termel nagy férfiakat, ha arra szükség van. *Kölcsey* Ferenc, *Kossuth* Lajos, *Deák* Ferenc, *Kemény* Zsigmond publicisztikája nagy idők, súlyos helyzetek fegyvere. És ha a zsidó általában és világszerte a publicisztika terén nagy eredményeket mutat fel, ez azért van, mert a zsidóság *mindig rendkívüli viszonyok között él*, sohasem hanyagolhatja el a vitatkozó és bizonygató készségét. A zsidónak mindig készen kell lennie a felelettel és gyorsan át kell tekintenie a helyzeteket, mert egyetlen eltévesztett lépés a zsidóságnak ezerszer annyit árt, mint másnak.

Talán érdekes volna szemlét tartani korunk nagy zsidó publicistái felett, kiknek neve ott ékeskedik Európa vezető lapjain. A *Theodor Wolff-ok*, *Benedict-ek*, *Salten-ek*, *Nordau-k*, *Harden-ek*, *Emil Ludwig-ok* során, kik néha fontos tényezői voltak az eseményeknek. Meg lehetne gyűjtani az emlékezés szövétnekét *Disraeli*, *Crémieiu*, *Vázsonyi* publicisztikai nagyságának emlékezetére. De vannak a publicisztikának olyan zsidó hősei is, akik a klasszikusok polcára kerültek, akiknek a publicisztikája késő nemzedékek olvasmánya és tanulsága lett, akik nem lettek miniszterek, főrendek, sajtó vezérek, diplomaták. Két zsidó klasszikusa is van a publicisztikának, akik hontalanul bolyongva és az üldözés elől menekülve, lettek hazájuk és a szabadság nagy harcosai: *Heine* és *Börne*, a stílusművészet és a publicisztikai harcmodor példaképei, nemes értelemben vett klasszikusai.

Nemcsak *Heine* és *Börne* stílusművésze avatja örökbecsűkké publicisztikai írásaikat. Általában: a publicisztika nemcsak stílus és rutin kérdése. Amint költővé nem lesz, aki gördülékenyen versel, legfeljebb kabaré-verselő, vagy almanach-poéta. ugyanúgy *publicista sem lesz, akiben nem él belső meggyőződés és akinek a meggyőződése nem esik egybe az igazsággal, az emberiség boldogulásával, az etika parancsával*. *Heinét* és *Börnét* nemcsak mint a publicisztika klasszikusait választottuk példaképül, de azért is, mert ők kezdték ki legélesebben, ők írták meg lég jobban, ők örökítették meg legmaradandóbban a túlsó tábor látszatpublicisztikáját, a reakció publicistáit, a sötétség harcosait, az igazság érvényesülését akadályozó politika bérelt toliforgatóit. Milyen fiatal még száz év múltán is *Börne* és *Heine* és hol volnának ellenfeleiknek a nevei, koruk reakcióinak az emléke, ha ők nem tartják fenn? Fia nem rajzolják meg a kiki fotográfiáikat örök tanulságul és intó például? Ha a nemes és jogos indulat és a vitatkozás lendülete nem veti papírra fekete sziluetjeiket? Örök képek ezek, el nem múló típusok, amelyekből azonban sem az irodalomba, sem a klasszikusok halhatatlanságába soha nem kerülhet senki.

A reakciónak, a politikai erkölcstelenségnek, az elnyomás-

nak lehetnek megvesztegető stílistái, a műveltség külső elemeivel ügyesen tetszelgő és csillogó lapvezérei, de *igazi publicistája nem lehet*. Amint csak nemes érzelmek lantosa lehet igazi költő, amint még nem lett senkiből sem nagy író, aki a természet, vagy a társadalom nagy igazságait meg akarta volna tagadni, amint a reakciónak nincs egyetlen klasszikusa, vagy halhatatlanja sem: *úgy igazi publicista sem lehet az, aki nem az igazság szolgálatába állítja a tollal*. Szűk osztályérdek, önös monopólium, az emberiség boldogulását hátráltató törekvések tollforgatója lehet időleges tekintély, lehet képviselő, professzor, udvari tanácsos, excellenciás úr, — minden lehet, csak publicista nem. Csak az igazságot fűtheti a belső meggyőződés heve, csak a belső meggyőződés találja meg a kifejezés tökéletes formáját, amint az igazi költőből is csak az őszinte érzés fakad ki dalban. És csak a meggyőződés, a belső igazság és a tökéletes kifejezési forma érheti el a meggyőzésnek, a magával ragadásnak, egy gondolat, cél mellé való megszervezésnek azt a hatását, mely a publicisztika és a publicista feladata.

Megint a viszonyok külső alakulása az, mely a Zsidóságot közel hozza a publicisztikához. A zsidó az elnyomatásnak, a reakciónak, a társadalmi igazságtalanságnak sohasem lehet újságírója, mert annak mindig áldozata. A zsidó újságíró, társadalmi helyzeténél fogva, nem lehet szűkkörű érdek, monopólium, osztályszempontok hirdetője, mert neki, mint minden elnyomott társadalmi rétegnek, csak az lehet az érdeke, hogy mennél több igazság, mennél több jog érvényesüljön, mentül szélesebb körben valósuljanak meg az általános boldogulás előfeltételei. A zsidó publicista kénytelen ezekért harcolni, mert ezek áldásait ő maga rendszerint végső fokon élvezi csak. A zsidókat szabadították fel formailag is legkésőbb és a Zsidók teljes felszabadítása késik még legmesszebb. A zsidók szabadságát szeretnék leginkább visszaforgatni és a zsidóság jogainak az élvezetét nézik legsandább szemmel. A zsidó publicista a legsajátabb és legönösebb érdeke ellen vétene, ha nem a legtöbb emberi jog és a legteljesebb társadalmi igazság mellett szállna síkra. A zsidó publicistában legbelső meggyőződés sugalja ennek a harcnak a szükségességét s ezért — a külső viszonyok logikájából is — jó publicistának kell lennie a zsidó újságírónak.

És az sem véletlen, hogy a zsidóhitű publicisták nagy részének legjobb iskolája a *felekezeti publicisztika* volt és időnként később is szívesen rándúlnak ki erre a térre. A zsidóság igaza százszázalékos publicisztikai igazság, mert ennél is több: *történelmi igazság*. A zsidóság sérelme: történelmi sérelem. A zsidóság publicisztikáját még más hitű írók is nemcsak teljes, de felfokozott meggyőződéssel szokták művelni. És a zsidóhitű publicistával szemben maga az élet gondoskodik róla, hogy a felekezeti kérdéseket közelebb juttassa hozzá.

A leglelkesebb zsidóhitű függetlenségi publicista sem szenvedett soha különleges, személyes sérelmet abból, hogy a közös hadsereg vezényleti nyelve német volt, vagy az önálló jegybank hiányából, a quóta helytelen megállapításából. De a zsidóságát nap-nap után közvetlenül éreztették, megszenvedtették vele. A legsúlyosabb közjogi probléma egyetlen zsidóhitű publicistát sem akadályozott meg abban, hogy valamely állást elnyerjen, valamilyen exkluzív klubba beiratkozzék és semmiféle más kérdés, mint a felekezete kérdése, nem juttatta oda, hogy az utcán inzultálják. Ezért felfokozott meggyőződéssel képviseli a zsidóhitű publicista a zsidóság ellen elkövetett sérelmeket és ezért olyan jó és nívós a felekezeti publicisztikánk. Minden cikk az írónak szinte személyes ügye, ahogyan Deák Ferencnek az lehetett a *Húsvéti cikk*, vagy Kossuthnak minden egyes írása.

Az igazi zsidó publicista, inkább mint bárki más, önmagát adja cikkeiben. A maga egyéni, öröklött és történelmi vágyait, óhajait, törekvéseit, lelkének legbelső meggyőződését fejezi ki. *Közel áll a költőhöz.* Amint költők voltak Heine és Börne, amint titokban verseket írt Vázsonyi, amint Mezei Ernőben elrejtett költőt fedezett fel Rákosi Jenő: *úgy minden igazi zsidó publicistában ott lappang a poéta.* És ez a költő nemcsak a stílus lendületében, erejében és virágdíszében jelentkezik, de az intuíció, az igazság megálmodásának, megérzésének, megsejtésének misztikumában, varázserejében is.

II.

A riporter besorozásával már valahogyan végzett volna a társadalom. Ő szállítja a híreket, amint más az árút szállítja. A publicistával azonban baj van. Azt nem hajlandó a társadalom elismerni, hogy a publicistától kapja a véleményeit. Mindenki úgy érzi, hogy egy kis véleményért nem kell a szomszéd publicistához mennie. Ezért a publicistával szemben valami titkolt és lappangó féltékenység él a társadalomban.

Az ellenségeskedés abban nyilvánul meg, hogy a publicistával szemben a legszigorúbb kritikát alkalmazzák. Szembeállítják a tudóssal és az íróval. Az adatai — úgy mondják, — nem olyan megbízhatók, mint a tudóséi, a szavait nem lehet aranymérlegre vetni, sokszor azért sem, mert néha egész aranytömbökben szakad ki belőle a kifejezés. Hiányzik belőle a szakszerűség, a diploma, a cím, a hatósági pecsét. Nem tanára, nem magántanára, mégcsak nem is asszisztense annak a sokféle tudománynak, melybe belekontárkodik. Az évszámaira, okfejtéseire nem lehet esküt tenni. A publicista valahogyan úgy viszonylik a tudóshoz, mint a cigánymuzsikus a zeneakadémia igazgatójához.

De a publicista nem is író. A legtöbbje nem is ír könyveket. A cikkeit nem lehet kultúrdélutánokon sem elszavalni,

sem eljátszani. A publicistáról ritkán szól az irodalomtörténet s ha igen, legfeljebb megemlíti. A publicista autogramma nem ér semmit az ifjú leányok autó gramm-börzójén. A publicista sohasem kerül be a tankönyvekbe, a retorikába is csak a szónok álneve alatt csempészik bele. A publicista munkássága nem tantárgy, nem írásbeli dolgozat, nem érettségi téma, mint a vallásos költészet, a reformáció és ellenreformáció, a hazafias és szerelmi líra, az epikai invokáció, vagy a balladai homály. A publicistából nem lehet vizsgázni és elbukni, a publicista nem zsúrtéma, a publicista nem lesz sohasem témája az esztétikusnak, belőle nem lesz akadémiai pályatétel. A publicistából a legritkább esetben lesz életrajz.

A publicistának nincs halhatatlansága.

De ha mégis van, akkor ez egészen különleges formája a halhatatlanságnak.

Orvos-, ügyvéd-, bíró-, színészgenerációkon néha egészen titokzatosan végigvonul egy hanglejtés, gesztus, arckifejezés, vállrándítás, hogy csak arról szóljunk, amit első pillantásra külsőleg is észreveszünk. A generációk megöregszenek ezzel a kézdörzsöléssel, testhajlítással, hangfintorral, modorossággal, melyben legalább ebben az emberöltőben tovább él, halhatatlansághoz jut a közös mintakép, a közszeretnek örvendett, szuggesztív erejű tanár, egész nemzedékek nevelője.

Így jár, gondolkozik, beszél, fejezi ki magát egy-egy publicista egyéniségével sok nemzedék.

Így élt Kossuth hevülete, Heine és Börne satírája, a maiak közül csaknem minden nagy publicista gondolatfűzése, kifejezés módja.

Így éli ezekben es százezrekben a maga halhatatlanság át a publicista.

Azokban, akik nyíltan a világot sem ismernék be, hogy a publicistától tanultak gondolkozni, műveltséget, stílust. Akik felháborodva tagadnak, hogy az iskolai műveltségük minden adatát már régen elfelejtették s az egész iskolai tanulásuk — a szakmájuk szakismeretén kívül — csak arra volt jó, hogy követni tudják a publicistát a mindennapi eseményekről való elmélkedéseiben; hogy be tudják fogadni azt a véleményt, melyet a publicistától kapnak s amit a világot sem ismernének be.

Így él tovább a publicista azokban, akik a világot sem ismernék be, hogy, amit undorral magoltak az iskolában s ami már megtanulása idején feledésre volt szánva, azt újból és véglegesen a publicista cikkeiből tanulták meg: hogy nem a történetírótól tanulták meg a históriát, mert sem idejük, sem türelmük a tudományos könyvek olvasására, és már régóta elaludtak volna a történelmi szakmunka bevezetésén, mikor a publicista már fénykévével beléjük világított egy egész históriai korszakot. Dehogyan is ismernék be ezek, hogy nem a

filozófustól tanultak meg gondolkozni, hanem a publicistától, akinek a közvetítésével ismerték meg a filozófust is.

És nem ismernék be azt sem, hogy *beszeli* is éppen úgy a publicistától tanultak, ahogyan járni legtöbb ember a katonaságnál tanul. Az untauglich ollózva, csoszogva jár, megakad a maga lábában, míg a volt katona keményen, határozottan és szabályosan lép. Ugyanez a különbség van annak a kifejezőmódjában, aki mindennap parasztujságot olvas, vagy nagy publicista szavaival ismeri meg a világeseményeket.

És a többi publicistánál is erősebben él közönségében a zsidó felekezeti publicista.

A felekezeti publicista érveire és szavaira mindennap szükség van. Mert mindennap új meg új támadásokat kell visszaverni és minden újabb esemény kapcsán újra. A felekezet problémáival a legtöbb olvasó még kevesebbet tud foglalkozni, mint egyéb kérdésekkel. Ezekben a kérdésekben legtöbb ember már készen is várja a véleményeket, mert nem is restell, hogy zsidó dolgokban nem olyan járatos. Szinte előkelőnek tartja, hogy ezekben a kérdésekben másnak a nézetére van utalva. A felekezeti közjogi, zsidó vallástörténeti és kulturális műveltségét az olvasó készségesebben írja a felekezeti publicista javára.

És ezért: sem az irodalom, sem a tudomány soha azt az eleven halhatatlanságot nem éri el, mint a publicisztika. És a finyás kritikusok olyanok, mint a hálátlan gyermekek, akik elfordulhatnak a szülőtől, de minden vércseppjük, idegsejtjük és izomrostjuk a szülőtől van, akit hálátlanul megtagadtak.

A felekezeti sajtó.

A világ összes énekesei közül legtöbben, egészen bizonyosan, a kántort kritizálják, a szónokok közül legtöbb bírálója a rabbinak van, a lapok közül pedig legtöbb kifogás kétségtelenül a felekezeti sajtót éri. A zsidó lapról mindenkinek más és más képe van. Az egyik sok szépirodalmat akar, a másik világnézeti, elmélkedő cikkeket, a harmadik feleslegesnek tartja a politikát, a negyedik külföldi eseményeket követel. Egyik túlságosan harciasnak tartja a lapot, a másik olvasó viszont nagyobb óvatosságot ajánl. Annak az antiszemitanak, aki azt hiszi, hogy a zsidóság egyetlen nagy komplot s minden zsidó céltudatosan ugyanazt akarja, nem lehet jobb kísérletet ajánlani annál: üljön le félesztendőre zsidó felekezeti szerkesztőnek. A szempontok különfélesége azonban korántsem azt igazolja, hogy a zsidóság alaptermészete az örökös kritizálás, kákán csomókeresés hanem azt, hogy a zsidó lap szerkesztése

valóban bonyolult mesterség. Minden szempontban van igazság, de önmagában egyik szempont sem elégséges. „Politikamentes“ zsidó lap annyit jelentene, mint feladni a harcot a felekezet érvényesüléséért, a felekezeti közjog kibővítéséért. A világnézeti, elmélkedő cikkekre alapozott lap néhány „szép lelket“ elégíthetne csak ki és néhány szaktudósnak az intellektuális antizsurnalizmusát fűtené. A tisztára szépirodalmi zsidó lap egyhangúvá válnék és az ollózó, külföldi híreket fordító újság egy meg nem érthető, át nem tekinthető, kusza képnek az összevisszaságát nyújtaná. A zsidó lapra valóban ráillik *Goethe* Faust-jának a receptje: aki sokfélét ad, az mindenkinek nyújt valamit és ráillik *Schiller* tanácsa a harangöntésről: a lágyat össze kell vegyíteni a keménnyel, ez a keverék-fém adja a legszebb, legmesszebbre elzengő hangot.

A felekezeti lapot nem lehet azzal a mértékkel mérni, mint bármelyik újságot. A zsidó lap: nem napilap, nem szaklap, nem pártlap, nem revü, a zsidó lap nem szolgál bizonyos társadalmi réteget, meghatározott korosztályt, speciális foglalkozási ágat, egyforma felfogású, hasonló műveltségű, azonos igényű publikumot. Még a napilapoknál is, több-kevesebb bizonyossággal, meg lehet mondani, hogy olvasói a társadalomnak milyen rétegeből valók. Más publikum olvassa a Pester Lloydot, a Budapesti Hírlapot, Nemzeti Újságot, Magyar Hírlapot, Friss Újságot, Népszavát. A szépirodalmi folyóiratoknál is el lehet találni: kinek kedvesebb az I j Idők és ki olvassa inkább a Nyugatot. A Zsidó lapot a keresztény vezető politikus-tól és a zsidó bárótól kezdve a vidéki kereskedőig, gimnázistáig, a nagyapától és nagyanyától az unokáig mindenki elolvassa. A lapnak minden olvasó részére kell adnia valamit. Sőt a lapnak úgy kell írva lennie, hogy minden rendű és rangú olvasója: minden egyes cikkét élvezettel elolvashassa. A napilapok olvasását a családon belül is jól fel lehet osztani. A nagyapa a Lloydot, az apa az Újságot, a fiú a Magyar Hírlapot, anya és leánya a Pesti Hírlapot olvassa. A zsidó lapnak úgy kell írnia, hogy az a nagyapának, apának, unokának, férfiaknak, nőknek, a Lipótvárosnak, perifériáknak, fővárosnak és falunak egyaránt tessenek.

Lehet-e ugyanabban a lapban ennyiféle hangnemben egyszerre játszani? — kérdezhetné erre az olvasó. Bizony, nem lehet. Egy lapban nem lehet kétféle nótát fűjni. A zsidó lapnak úgy kell segítenie magán, mim a színháznak, melynek szintén ilyen ezerfejű és ezerlelkű publikuma van. A zsidó életet sokfélül kell megvilágítani: kulturális, hitéleti, politikai, költői szempontokból, az agy és szív számára egyaránt. Mélységet, ötletességet, dekorációt, színhatást, a szavak muzsikáját egyformán a hatás szolgálatába kell állítani. Erőt és hangulatot vegyíteni kell. Tudományt és poézist egymás mellé kell állítani, harcot és szórakoztatást egy tálon kell felszolgálni.

De a zsidó lap olvasóközönségének ez a sokfélesége még a stílusok egységének a megbontására is kényszeríti a felekezeti szerkesztőt. Igen furcsán hatna, ha a harcos cikk és az érzelmes novella, egymás mellé kerülve, szigorúan megőrizné a maga iskolás stílusát. Ha a tudományos cikk s a társadalmi riport hangnemben is élesen elütnének egymástól. Az ilyen sokrétű lapban végül is sajátos módon kiegyenlítődnek a stílusok. A harcos vezércikkbe belekerül valami a novella színeiből, a novellába észrevétlenül becsúszik valami a vezércikk önérzetét erősítő harcából, a tudományos cikk szórakoztató hangnembe csap át és a társadalmi riportban elvegyül a novella,, harc és tudomány a poézissel.

A felekezeti lap írójára, inkább, mint bárki másra, áll a kategorikus parancs: jól, csakis jól szabad írni. Mert: a jó mindenkinek tetszik. Szegénynak, gazdagnak, műveltnak, egyszerű embernek egyaránt. A csikágói tőzsde eseményeiről lehet unalmasan is írni. A cikket úgyis csak a szakember olvassa el, akit inkább az adatok, mint az írásművészet érdekelnek. A költő-olvasó azt a cikket bizonyára kihagyja, ha újságot olvas. A napilap politikai cikke lehet elfogult és egyoldalú, mert a más véleményű olvasó már eleve más lapot olvas és a nézetével ellentétes lap c'kkét akkor is elfogultan olvassa, ha az a színigazságot írja is meg. A napilap hírrovatát az átlag-olvasó éppen csak átfutja. A napilapnál legfeljebb a riport és az elmélkedő cikk azok, melyekben művészi szempontot is megkíván az olvasó. A napilapot a legtöbb olvasó nem tekinti olvasmányának, azt a reggeli kávé mellett, ebéd után, vagy lefekvés előtt az ágyban valósággal átfutja. A napilap élete még egyetlen napig sem tart. Az olvasó előre tudja, hogy ami a lapban reggel igaz, az délután, vagy este esetleg más lesz. Milyen másképpen van ez a felekezeti lapnál! A modern felekezeti laptól, ha hetenként egyszer is jelenik csak meg, az olvasó megkívánja a napilap üde aktualitását, szinte úgy mondanám: rotációs-hangját, de úgy olvassa, mint a történelem-könyvet, vagy a lexikont. A felekezeti lapot az olvasó: olvasmányának tekinti, annak azokat az óráit szenteli, melyekben szórakozni akar. A felekezeti lapot az olvasó egész hétig olvassa, egyetlen sorát sem hagyja el és a lapot elteszi. A zsidó lapban ezért mindent egyformán jól kell megírni. A legkisebb hírnek éppen olyan írásműnek kell lennie, mint a vezércikknek. És mennyire kell vigyázni az adatokra! Jaj annak a szerkesztőnek, akinek a lapjában hibát talál az olvasó, még ha a — naptári részben is. Rögtön jönnek a helyreigazító levelek. A felekezeti lapnak minden olvasója egyszer-smind cenzora, szigorú kritikusa is a lapnak.

A felekezeti lap „hibái“ között leggyakrabban szokták felróni, hogy — kétségtelenül — a felekezeti újságban több a személyes, vonatkozás, mint más lapban. Ezzel a kérdéssel

mindig baj van. Az egyik olvasó igen gyakran találkozik a lapban olyan nevekkal, melyek neki nem szimpatikusak, a másik pedig túlságos ritkán látja benne a — maga nevét. Az emberek szeretik, ha a nevük a felekezeti lapban szerepel. Olyanok is, akiről a napilap hasábokon át ír, szinte megkívánják, hogy a felekezeti lap külön — melegebben — foglalkozzék velük. A híres embereknek ebben a különös szereplési vágyában: igen kedves, poétikus elem van. Nem az vezeti őket elsősorban, hogy a napilap másnap már elmúlt és jól tudják, hogy a felekezeti lap mindig eleven történelem marad. Valami meleg, családi érzés vegyül ebbe az óhajtságba. A felekezeti lapot otthon, a faluban, vagy kisvárosban az apa, anya, szomszéd, rokon és földi, de a többi zsidó is, komolyabban értékeli. A legnagyobb ember is legkényesebb az otthoni pozíciójára, a szülőhelye, a felekezete elismerésére, mert tudja, hogy az övéi között legnehezebb elismerést aratni. A saját véreinek az elismeréséért folyik a közelharc, mikor az emberek a felekezeti lapban akarnak szerepelni. Gyermekkori emlékek is közrehatnak ebben ugyanúgy, mint a felekezeti élet rangjaiért való versengésben. A legtöbb zsidó gyermekkorában sokkal hamarabb tanulta meg: mi a rasekol, mint a miniszter és főleg hamarabb tanulta meg tisztelni a hitközségi elnököt. Az első gyermekvágyak is inkább arra irányultak, hogy a templomban, ünnepen, főhely illesse meg az embert, mint a legnagyobb világi pozícióra. A közvetlen vérei közül való kiemelkedésnek ez az ősi vágya él az emberekben, mikor a felekezeti lapban szerepelni akarnak.

De vajjon: hiba-e, ha az emberek a felekezeti lapban szerepelni akarnak? Ez a szereplés mindig valamely önzetlen működéshez fűződik, melynek a nyilvánosság az egyetlen jutalma. A felekezetiért vállalt munka, jótékony adomány, vagy a felekezet életébe való más bekapcsolódás adja meg a lehetőséget az ilyen szereplésre. Mi más jutalmat adhat a zsidó közélet az ő önzetlen munkásainak, mint a nyilvános elismerést? Éppen ezért úgy kell tekinteni az ilyen fajtájú szereplési vágyat, mint a hiúság egyik legproduktívabb s ezért megengedett esetét. A felekezeti lap igen helyesen teszi, ha ezt a szereplési örömet istápolja és előmozdítja, mert ezzel sokakat ösztökél a nemes munkára, versengésre és lassanként olyan táborot szervez meg, mellyel azután nagyobb hitéleti, kulturális és jótékonyági akciókat tud megvalósítani.

Minden lap végez bizonyos szervezési munkát annak a célnak, vagy gondolatnak az érdekében, melyet szolgál. A szaklap: valamely szakma gazdasági érdekéért harcol, mely lehet indokolt, de lehet monopolisztikus célzatú, tehát igazságtalan is. A politikai napilap: esetleg múltó, pártpolitikai, vagy személyi érdekekért küzd és választási pártérdekeket szolgál. A felekezeti lap mögött végső fokon mindig a zsidóság törté-

nelmi és vallási érdekei állnak. Amikor tehát a felekezeti lap ilyen szervező munkát folytat, akkor mindig a zsidóság eszméjének nyer újabb híveket. Ebben az értelemben a felekezeti sajtót valóban intézménynek is lehet tekinteni, amint azt más alkalommal, a hitközség és pap mellett, a zsidó vallási élet egyik pillérének neveztem. És a zsidóság céljaiért való propagandának talán leghatásosabb eszköze a felekezeti sajtó, mely az érveket, a hangulatokat: úgyszólván házhoz szállítja. A sajtó olyanokat is meg tud nyerni a vallásos hangulatnak, akik „elvből” templomkerülők, vagy a prédikációval szemben már eleve elfogultak. A felekezeti lap annyi különböző úton és annyiféle hangnemben közelíti meg az olvasó érdeklődését, hogy szinte észrevétlenül vonja őt be a maga akcióiba.

A felekezeti lap azonban nemcsak harcol, tanít, tájékoztat, szervez, hanem: irányít is. És különösen ott vár a felekezeti sajtóra ilyen feladat, ahol — mint nálunk — a zsidóságnak nincs szervezete, nincs parlamentje, nincs országos képvisellete, irányító és határozó szerve. Ilyenkor a zsidóság politikai és vallási vezérei maguk is csak a felekezeti sajtó útján tudják a maguk propagandáját kifejtetni, de mellettük maga a lap is egyenrangú tényezőként vesz részt a hitélet és felekezeti politika vezetésében és irányításában. Nálunk, félszázad óta, az *Egyenlőség* teljesíti a felekezeti sajtónak ezt a sokirányú feladatát és senki sem vonhatja kétségbe, hogy a magyar zsidóság jogi helyzetének a kiépítése — a recepció és felsőházi képviselést — éppen úgy ennek a lapnak a hasábjairól indult ki, amint az utolsó félszázad kulturális és hitéleti küzdelmei, a magyar zsidó irodalmi törekvések és a konzervatív vallási szellem megerősítése, a jótékonyág terén pedig a külföldön tanuló diákokért kezdeményezett példátlan akció: valamennyi a felekezeti sajtónak el nem múló sikere...

Apa és fiú.

Úgy érzem: nem lehet zsidó könyvet kiadni anélkül hogy ne írjak a két Szabolcsiról. A téma nagy és nehezen megfogható. Nem cikk, hanem korrajz, vagy regény kellene hozzá. A korrajz: a magyar zsidóság félszázados története volna, melynek minden mozzanatán a kezük, a lelkük nyoma. A regény: nem kevésbé érdekes. Egy család fejlődő története. A legritkább tünemény családok történetében. Ribot elméletének érdekes gyakorlati cáfolata. A tehetség fejlődése és alkalmazkodása egy hirtelen fejlődő kor felfogásbeli és ízlésbeli alakulásához. A fejlődés a kelet kultúrájától a nyugoti civilizációig, melyet a múlt század annyi zsidó családja megjárta. Mindkettő megíratlan. Annyira benne élnek mindketten

az utolsó ötven esztendő történetében s annyira történetírói is ennek a fejlődésnek, hogy szükségszerűen éppen nekik kellett kimaradniok belőle, akik— állapítsuk meg— sokban csinálták is ezt a történetet. Érzésbeli mozzanatok is megakadályoznak abban a témában. Még egy Mikszáthnak sem sikerült ' elfogulatlan regényt írnia Jókairól. Nem lehet büntetlenül írni egy korról és vezető egyéniségeiről, ha a krónikás benne él a korban és közel él az alakjaihoz. Viszont az apró intimítások sokszor átsegítenek a lényeghez. Szabolcsi Lajossal — kihez meleg baráti szálak fűznek — együtt ültem gyermekkoromban a talmudtóra-iskola padjaiban. A vizsgákon láttam először élő alakjában Szabolcsi Miksát, akivel az *Ijjasag* szerkesztői postájában már leveleztem s akinek lelke az Egyenlőségen át már évek óta ott élt a családomban. Az apa büszkén hallgatta fia feleleteit a biblia szövegeiből és a vizsga végeztével szeretettel megcsókolta. Valahogyan ebben az apai pózában látom őt azóta mindig. A gyermekcipőiből kinőtt zsidóságnak is ilyen apja volt ez a lángoló temperamentumu, félig autodidakta, amellet polihisztor östehetség. Vele, általa tette meg a magyar zsidóság az első lépéseket a polgári szabadság légkörében. Ő Vitte bele a politikai erkölcs első tanításait. Ő vesződött az önfejű gyermekkel: az ortodoxiával. Mint minden apa, ő is maga vállalta a munka dandárját. Mindent megtett a zsidóságért, legtöbbet maga személyében végezte a zsidóság helyett. Szószólója volt a zsidóságnak kifelé, míg befelé folyton oktatott. Egyszer-másszor vallási kérdésben is döntenie kellett. Időnkint elvitte a zsidóságot kiránduló utazásokra, majd a vallás és zsidó-történet alapelveivel ismertette meg közönségét. Az íróit és olvasmányait is maga válogatta meg, a könyvtárát maga állította össze a számára, mint gondos apa a növekedő gyermeknek. Ez a kifelé harcoló, befelé oktató és egyengető munka, mely teljes egészében politikum volt, részleteiben irodalomná, művészetté, tudományá forgócsolóddott, amint az igazi nevelő munkája is; amint egészében pedagógia, részleteiben a legsokoldalúbb tevékenység. Életének nem volt, mert nem lehetett egységes programja, azért minden program számára ő adta az első irányításokat. Jó gyermekszobát teremtett a magyar zsidóság számára s művében, mint a jó családi nevelésben, minden nemesnek megvan a csirája.

Össze kellene gyűjteni a szétforgácsolódottan megjelent munkáit, hogy egységesen lássuk azt a hatalmas munkát, amit végzett. Így csak neveltjén, a magyar zsidóságon láthatjuk az eredményeit egy három évtizedet meghaladó nagy emberi küzdelemnek s a bennünk élő erkölcsi tudaton eszmélünk rá időnként. Úgy vagyunk Vele, mint a jó szülővel, aki apró intelmeken nevel, de az élet későbbi folyamán, minden problémánkra feltör bennünk egy ilyen axióma, amely talán kevés-

nek látszik, de valójában sok, mert csak új szöveget, vagy indokolást kell keresnünk hozzá, esetleg csak helyesen kell alkalmaznunk. A szülő csak keveset adhat, mert sokféléet kell adnia, de mindenből a lényegét, a továbbépítéshez szükséges alapot adja. Azt hiszem, ebből a szemszögből könnyebben megfoghatom Szabolcsi Miksa életművét, mintha tudákosan felsorolnám, mit tett a magyar zsidóság megmagyarosításáért, a vallási önérzet fejlesztéséért, a zsidó újságírást mint teremtette meg a semmiből, hogyan harcolt a recepcióért, az itoizmusért, a magyar zsidóság belső békéjéért, hogyan egyesítette zsidó közügyek köré a zsidó irodalom és a liberális kereszténység színe-javát. Ha méltatnám felekezetpolitikai cikkeit, gyöngyszemeit, ragyogó útleírásait, finom novelláit.

Mindezek e gy nagy nevelő tevékenységnek apró mozzanatait, melyek az ő valódi értékeléséhez csak nehezen vezethetnének el. Magammal szemben is az apa szerepében érzem őt, aki elolvasta és szeretettel dicsérte első írásaimat. És így van vele, mert így lehet vele mindenki, aki akár mint író, akár mint olvasó került valaha is a közelségébe. Alig hiszem, hogy volna író, aki intimebb közelségbe jutott volna a közönségéhez, mint ő, és szerkesztő, aki közelebb élt volna az íróihoz.

Aki legközelebb élt hozzá és legközvetlenebb neveltje, a fia, az jutott el legmesszebb tőle. Nem több nála, de más. Ez a más többet jelent, ha kevesebb is. Ma már nincsenek polihistorok, mint a Szabolcsi Miksa korában. Azóta specializálódtak

Szabolcsi Lajos kitűnő érzékű, higgadt politikus és finom költő. Nemcsak a nagynevű apa, hanem a kor neveltje is. A talmud-iskola után az egyetemen kerültem össze vele, honnan őt Párisba vitte a kultúra iránt való szomjúság. Mikor újból találkoztunk, már nagybeteg apja helyett lassan átvállalta a munkát és utána röviddel a huszonhatesztendő ifjúra maradt a küzdelem és a lap, a világháború legkritikusabb napjaiban. Nem kis feladat volt, huszonhat esztendővel, két verseskönyv, néhány finom essay, egy párisi út apró podgyászával beérkezni egy nagy küzdelem színterére. Én tanúja voltam első vívódásainak. De szerencsére, benne inkább, mint bármelyikünkben, benne éltek Szabolcsi Miksa tanításainak az eredményei. Ezek állították rögtön talpra, ezek segítették át az első nehézségeken. Talán maga sem tudta mindjárt.: mit jelent ez a — tudat alatt felhalmozódott — nevelés.

Akik a közelében éltek, csodálattal látták tehetségének és munkaerejének gyors kibontakozását. A merészsége is megvolt. Mindjárt nagyon kezdte. A lap és a felekezeti közélet ezernyi gondja között hatalmas történelmi regényt írt. A *csillag fia*: a régi Palesztina ragyogó regénye. Értők tudják megbecsülni, mennyi tudás és íróművészet van ebben a regényben. Utána és közben nagy publicisztikai harcok tornyosultak akadályul a kezdet nehézségei elé. Talán ezek a nagy feladatok edzették és forralták késszé Szabolcsi Lajos fejlődő tehetségét. A költő a regény széles, átfogó problémája után — anélkül, hogy azt végleg elejtette volna — szerencsés kézzel a magyar levegőjű és magyar vonatkozású zsidó legendák felé fordult. A mese műfaja a háború súlyos realitásán kifáradt és meggyötört olvasóközönség ízlésének s a napi-politika harcaiban erősen igénybevett költő hangulatának egyaránt megfelelt. Megszületett a kállai zsidó pap magyar és zsidó legendás alakja: a magyar zsidó irodalom legmagyarabb és legrokonszenvesebb hőse. A Tisza füzesében, a Nyírség homokján termett zsidók, a bika erejű Oroszlán Mózsi, Reb Sájelisch és a zengőhangú Weinstein kántor életre keltek abban az ezerszínű és mozgó életű környezetben, melyet a magyar Alföld nyújt és abban az izzó hangulatban, mely Tiszaeszlár idejében a magyar rögnek ezt a sarkát fűtötte. A *Nefelejts* kötet harmadik novellájában, Mayerl-ben benne van a tizennyolcas, háborús nyár minden túlfűtöttsége. Ez a novella már átmenet a *Ráchel* és *A három kártyás* pompás meséihez, melyeken lassanként megérik — a meséhez való menekülés szükségességében — a mind erősebb elvonatkozás a realitástól. Ezekben a későbbi novellákban már finomabb és szellemibb szférákba visz el bennünket a költő. A szublimált mesétől egyetlen lépés volt még. Visszatérni régi korokba és továbbfejlődés a jótékony miszticizmus felé. A „Gólem meséi“ ez az újabb állomása Szabolcsi Lajosnak. A régi Prága, a ghettó, Lőw rabbi: Rudolf császár, az órákat javító és csillagokat vizsgáló alchimista fejedelem; a véres prágai karnevál, ódon tornyok, régi hidak, alabárdos testőr; a gólem: a prágai agyagkolosszus, emberteremtés varázsigékkel... Stílusban, színekben, történetlátásban egyaránt kitűnő és az író fejlődését mérföldes csizmákkal jelképező állomások ezek a középkori novellák. A költői munkának ezt az egyenesvonalú fejlődését nem megszakítják, csak gazdagítják azok az alkotások, melyek a napi hangulatból nyertek életet, a zsidó versek, a felolvasások és alkalmi beszédek. A versek egyike-másika (Jiszgadal, Szól a kakas már, Chad gadjo) a zsidó szavalókönyvek marandó becsű darabjai lesznek. Itáliai utazásáról — 1920 nyarán — szintén néhány hangulatos novellát hozott magával a költő. Talán el szabad árulni, hogy két regényen és egy zsidótárgyú drámán kívül egész sereg irodalmi mű hever

Szabolcsi fiókjában és vár kiadásra. Költői munkáin kívül szerkesztői tevékenységének eredménye az Egyenlőség könyvkiadóvállalatának néhány kitűnő könyve, melyekből a zsidó diákok könyve különösen hiánypótló volt, az Egyenlőség pompás emancipációs emlékfüzete, a recepció húszesztendő fordulóján kiadott emlékszám és az 1921. és 1922. évre kiadott Naptár és Évkönyv, mely a zsidó címtár és történelmi naptár összeállításával éppen olyan kitűnő feladatot teljesít, mint azzal, hogy forrásként elsőnek adja a forradalmi évek zsidó történelmét. És végül a félszázados jubileumi album.

Az Egyenlőség hasábjain új nevek és a lapnak a zsurnalizmus felé való továbbfejlesztése, friss zsidó költők és novellisták munkái jelzik azt a szerencsés érzéket, mely Szabolcsi Lajost az újságírásban vezeti. A régi oktató és vezércikkező, szépirodalmi Egyenlőségből harcos, a külföldi eseményekről is gyors informáltsággal rendelkező, eleven publicisztikai és riportlap lett.

Rövid cikk keretében alig jellemezhető az a politikai és felekezetpolitikai tevékenység, melyet Szabolcsi Lajos, a politikus kifejtett. A háborús évek nagy publicisztikai harcainak legnagyobb eredménye az *Ágoston* Péter könyve ellen vívott harc, melynek komplexuma *Mi az igazság I* címmel könyvalakban is megjelent. Az Egyenlőség háborús rovata örökbecsű történetírói munka is és fegyvertár az antiszemita vádaskodások ellen. A Károlyi-forradalom alatt a Jásziizmus és zsidó nemzetiségi elmélet ellen harcolt Szabolcsi. A kommün elvette tőle is a fegyvert. Az Egyenlőség négy hónapig hallgatott. A kurzusos Magyarország izzó antiszemitizmusában az Egyenlőség volt a zsidóság legélesebb fegyvere és ha a megértéshez eljutottunk, elmondhatjuk, hogy ebben az időben az Egyenlőség volt sokáig az egyetlen liberális orgánus. A hitközségi élet felfrissítésében éppen olyan szerepe van Szabolcsinak, mint a vallási élet jótékony decentralizálásában és a felekezeti politika demokratizálásában. Mint kulturelőljárohelyettes a zsidó matinék megteremtésével tett nagy szolgálatot a zsidó szellem fejlesztésének és a zsidó kultúra terjesztésének. A zsidó diákmozgalomban, a zsidó jótékony mozgalmaiban is egyformán ott látjuk mindenütt. Egy hatalmasan fejlődő szervező munkának minden szála átfut a kezén és elmondhatjuk, ami a zsidó életben történik, azon minden rajta van a Szabolcsi Lajos fáradhatatlan szorgalmának, nemes hevületének és kitűnő érzékének a nyoma. Szabolcsi Lajos ma alig negyven esztendő. Az élete egy emberöltő. A tevékenységének a pusztá felsorolása: egy korszak története. A kettőben nincsen ellentmondás. A mai idők gyors életének és sürített feladatainak ezt az iramát minden tehetséggel és rátermettséggel sem bírja el az ember, ha nem negyven esztendő.

Csendes harcosok.

(1921.)

Komaromi Sándor úgy ment el az életből, nesztelenül és lábujhegyen, ahogyan élt. A betegségéről, az agonizálásáról nem szóltak riasztó hírek, a látogató vendégeit azzal a megnyugtató tekintettel bocsájtotta el a betegágya mellől, mintha gyógyulóban volna; egyszerre aztán szerényen hozták a halálhíret az estilapok. Ilyen szerény és tapintatos volt az életben is. Az Egyenlőség szerdai szerkesztőségi összejövetelein is mindig ilyen nesztelenül jelent meg. Az ajtó csendesen nyílt. Belépett rajta egy finom, kedves mosoly, egy csomó kézirat: Komáromi Sándor. Ő hallgatott legtöbbet a megbeszéléseken és ő írt legtöbbet a lapba. A megbeszélés végeztével elment. Kedvesen, finoman elköszönt mindenkitől, aztán még egy keveset beszélgetett. Legritkább esetben lehetett megfigyelni, hogy mikor ment ki az ajtón. Halkan, feltűnés nélkül távozott, hogy ne zavarjon senkit. Nyugalom volt mindenben, amit tett, mondott és nyugalom volt benne akkor is, amikor harcolt. Pedig sokat harcolt és éles fegyverekkel, de a fegyvereinek az éle éppen a nyugalomában, a megfontoltságában és alaposágában volt. Egy érdekes és csodálatos kornak érdekes jelképe volt Komáromi Sándor, annak a kornak, melyet ma már megérteni is nehezen tudunk. Ez a kor nem ismerte azt a szót: szenzáció. Az emberek nem rontottak be az ajtón, a belépőt nem fogadták izgalmas kérdések, a vendég nem hozott bombaszerű újdonságokat, az emberek nem licitálták túl egymást a jól informáltságban, nem vártak minden napra új jószokat; az emberek hitték és érezték az állandóságot, a nagy változások a messze múltban és a távol jövőben pihentek; volt még különbség a nagyvonalúság és a láz hirtelen felszökkenő grafikonjai között; széles, epikus nyugalom ülte meg a kedélyeket, az ítéleteket; az értékelések számára volt idő anyagot gyűjteni és nagy területek álltak az adatgyűjtés rendelkezésére; a harc számára elő lehetett készíteni, válogatni lehetett a fegyvereket, még arra is bőségesen akadt idő, hogy a viaskodó felek ragyogóra tisztítsák a pengéiket, mielőtt összemérték volna. Az emberek nem ismerték azt a szót: sietni. Semmi sem volt sürgős. Az emberek nem változtattak frontot. Nem volt rá ok, hogy amit ma igaznak tartottak, holnap elejtsék. Abban a korban még voltak igazságok. A harcosoknak maguknak is voltak igazságaik és a harcosok az igazságaikért harcoltak. Az emberek hittek az igazságaikban és abban, hogy az igazságaik állandóak. Hittek az életben is. Komáromi Sándor bizonyára nem hitte volna el, ha megjósolják neki, hogy rövidesen meghal. Bizonyára kedvesen és finoman mosolygott volna és nem mondott volna ellent. Ezek az emberek nem

tudtak tagadni, csak állítani tudtak. A harcaikban állításokat szegeztek egymásnak, sohasem tagadásokat. Ezek az emberek mindig előre néztek. Milyen boldogok voltak ennek a kornak az emberei. Tudtak hinni és ezért harcosabbak is tudtak lenni, mint mi, fiatalok. Nincs veszedelmesebb harc, mint a hangos küzdelem. A kiabálót mindig túl lehet harsogni s akkor le van győzve. Nincs gyengébb ellenfél, mint a tagadó, mert egyetlen pozitívummal le lehet törni az erejét. Ezért volt mindig gyenge az antiszemitizmus és ezért törnek le a harcosai. Ezért volt erős az a szélesvonalú, nyugalmas zsidó publicisztika, melynek egyik legkitűnőbb harcosát veszítettük el Komáromi Sándorban és ezért voltak Komáromi és a kortársai képesek arra, hogy a publicisztikai küzdelem olyan fegyvertárát gyűjtsék össze a számunkra, melyet ma még használni is nehezen tudunk, mert még annyi nyugalomunk sincs, hogy a megfelelő fegyver után nyújtsuk ki a kezünket és helyesen vegyük kézbe a kész és ragyogóra csiszolt pengét.

*

Ezek a csendes harcosok!... Tisztelni és szeretni tudom őket: megérteni már nem. Ez a nyugalom nem vérmérséklet dolga: ez a kor levegőjében volt. Nem a Komáromi csendes, derűs egyénisége képesítette őt arra, hogy negyven esztendeig cizellálja a zsidóság statisztikai adatait, hogy vég nélkül szántsza a papirost apró betűivel, hogy a legcsattanóbb igazságokat finom és elegáns mondatok könnyed szöfűzéseiben fejezze ki, hogy nyugodtan és higgadtan vitatkozzék, lassan célozzon és találjon anélkül, hogy sebezzen vele. *Fleischmann* Sándornál sem csendes tudós temperamentumán múlott, hogy a derült humanizmusnak azt, ahol finoman szatirikus, hol derűsen bölcselkedő hangját megtalálja, mely vezércikkeit olyan élvezetesekké tette. Így harcoltak a temperamentumosak, a vérmesek is. Egészen kivételes vérmérsékletű politikusok, mint *Szabolcsi* Miksa, ragadtatták el magukat néha, de nála is legfeljebb a kompozíció egyenletessége, a kerektség szenvedte meg ezt a vérmes nekilendülést, sohasem a világnézete volt rapszódikus és sohasem a kifejezéseiben volt szélsőséges.

A múltkor véletlenül összegyűjtve láttam ezeknek az íróknak a kézírásait. Mennyi nyugalom van az írásaik vonalaiban is. Apró betűk, egyenletes sorok, gondos és szabályos ügyelés a bekezdésekre, a papiros szimmetrikus kihasználása. Mennyi nyugalom, milyen szimbóluma egy kornak, melyben nagy elmék, csendes kedélyek, kontemplatív fejek és széles, tág érzésvilágok nyilatkoztak meg, nagy igazságokat és nagy, átfogó érzéseket hirdetve és megvalósítva. Ennek a kornak az írója volt Komáromi Sándor és ennek a kornak a harcosa volt ő.

*

Nem a kedélyeikben, nem is az igazságaikban volt ezeknek a harcosoknak az ereje. Ma is vannak igazságok. De az igazságok ma nem bennünk, hanem kívülünk élnek. És mert nem látjuk őket mindig és átérezni nem tudjuk: sokszor úgy érezzük, hogy nincsenek. Az utolsó évek nagy külső szenzációi hozzászoktattak ahhoz, hogy kívülről várjuk az igazságokat. Milyen csalókák ezek a külső igazságok! Olyanok, mint a délibáb, majd tótágast állnak, majd elfutnak előlünk. Ma várost mutatnak, holnap égbevezető szivárványhidat. Ha meg akarjuk fogni, elszállnak. A régi idők harcosai magukban keresték az igazságokat, mert magukban nevelték őket és fejlesztették nagygyá. A belső igazságok mindig megmaradnak, azokat átmeneti külső események nem tudják legyőzni. Azok közel állnak hozzánk, megfoghatjuk, újra és újra kipróbálhatjuk őket; mi uralkodunk rajtuk és nem ők nyomnak el bennünket. Megható, ha megfigyeljük, milyen állhatatosan élt a jog eszméje Fleischmann Sándorban, a teológiai és történelmi igazság Szabolcsi Miksában. Egész életművük ezeknek az eszméknek és igazságoknak hajlít hatatlan alkalmazásából és alátámasztásából állt. Még meghatóbb a Komáromi publicisztikai munkája, aki fáradhatatlan munkával, a számok tengerének rendszerezéséből és variálásából maga építette ki az igazságait, mint a hangyák a váraikat.

Igazságok éltek ezekben az emberekben. Nem a ma, vagy a tegnap igazságai.' *Fleischmann* Sándor jogeszméje a római jog tiszta rendszeréből való volt, *Szabolcsi* Miksa igazságai hatezer esztendő szűrőjén szitálódtak keresztül. *Komáromi* Sándor, aki a „ma” igazságait kereste, évszázados tudományostételek retortájába helyezte ezernyi mikroszkopikus adatát. Históriai korok tanulságai voltak a napiszerű publicisztikájukban is. Évezredek szóltak felénk minden sorukból. A korok és országok nemzetközisége élt minden gondolatukban és ez élt a hazafiságukban is. A hazafiságuk sem volt időszerű és az sem volt hangos. Ezért tudtak komoly tudósok és jó magyarok lenni ezek az elcsendesedett harcosok...

*

Viharos időkben jól esnek a nyugalomnak ezek a gondolatai egy nyugodt ember sírjánál. Komáromi Sándorral egy nyugalmas kor nyugodt kedélye jutott el a végső nyugalom búcsúállomásához. Sírjánál kétszeres fájdalommal érezzük át mai küzdelmes bizonytalanságunk minden terhét. Ma alig kereshetünk másban enyhületet, mintha leteszünk egy virágszálat ezeknek a csendes harcosoknak a nyugalmas sírjára..

Megszólal a zsidó művész...

Egy zsidó szavaló-est elé.

A gondolatra is, a szóra is, rossz idők járnak mostanában. A színpadról napról-napra jobban eltávozik a szó és a gondolat. Helyét elfoglalja a revü, a tömeghatás, ritmika, fény és szín pompa. Az agy és SZÍV helyett a fül és szem gyönyörködtetése. És a hangorkeszterből is lassanként eltűnnek a régi hangok. A zenekarokban új hangszerek, új hangszínek, új ritmusok szólalnak meg. Talán merésznek látszik a vállalkozás, ha az előadóművész a mai idők változó Ízlésében lemond a színpadi dekorációról, a rivalda ezernyi segítőeszközéről, egyszerű öltözékben ideáll Önök közé, a jótékony ember szeretetnek ebben a puritán hajlékában. És talán túlmerész vállalkozásnak tetszik, ha az új hangok, az új ritmusok idejében eljön ide Önök közé egy évezredes, ősrégi szóattal: a zsidó költészet régi hangjával. Ennek a zsidó költészetnek a ritmusa nagyon messze esik a mai idők viharos ritmusától. De ez az a ritmus, melyre évezredek óta dobog fel az emberi szív és erre a ritmusra váltakozott évezredek át gyász és öröm, csüggedés és bizakodás. Erre a ritmusra nem lehet táncot lejteni, de erre az ütemre a világtörténelem, nemzedékek elmúlása és újjászületése épül fel.

A „Jiszgadal” ősi ritmusa és hangja az, amelyet Fehér Artúr ma itt meg fog szólaltatni Önök előtt. Annak az örök zsidó gondolatnak a hangja, melynek legújabb maradandó költői kifejezésére éppen Fehér Artúr inspirálta Szabolcsi Lajost, a költőt. A teremtés, az élet dicsőítésének hangulata, a szeretetnek, a hálának szivhangja szólal meg a zsidó költészetben. Kristálytisza melódia-vonal vezet végig a zsidó költészetben. Évezredek szenvedése, csodája, bizakodása; viharokat, vészeket túlélő hite van benne. A dráma ereje és a líra mélysége egyesülnek a zsidó vers soraiban. A zsidó drámai költészetbe mindig beledalol a megnyugvás, az örök hit, az optimizmus lírája. A zsidó líra meghatottsága mögött mindig évezredes drámák borongó emléke kísért. A zsidó költészet mindig mollban hangszerel, a zsidó költészet skálája szűk határok között mozog. De a zsidó költészet mélyhegedűjének négy húrja alatt évezredek rezonáló-szekrénye adja meg a hang ezernyi csillogó szín árnyalatát.

Ha verset elmondani, ha néhány szóval életet rajzolni, tragédiákat megjátszani önmagában is nehéz feladat, akkor zsidó verset elmondani százszor és ezerszer nehezebb. A leíró költemény természeti képeinek megérezkítéséhez elég az értelem és a hangnak a moduláló művészete. A drámai költemény előadásához sokszor elégnek bizonyul a hang kifejező ereje.

A hideg értelem, és beszédtechnika rutinja a színész alakító-képességében sokszor megtéveszthetnek és kielégíthetnek bennünket. Zsidó verset, zsidó költészetet: az iskolai tudás és a művészi rutin eszközeivel előadni sohasem lehet. A zsidó költészetnek ezernyi velezengő, együtthangzó akkordja csak az évezredes, érző zsidó szív rezonanciájából fakadhat. Hiába olvassa fel a művész akármilyen mesteri módon a bibliának bármely megrázó drámai jelenetét. Érezni fogjuk a természet vad fenségét, érezni fogjuk az emberi akció mozgalmasságát, érezni fogjuk a drámai jelenet feszülő izgalmasságát, de ha az előadóban nincs zsidó lélek, akkor sohasem fogjuk megérezni a bibliai recitáció nyomán az isteni szellem fenségének mindent beboltozó hangulatát. Meg fogjuk érezni a bibliai jelenet emberi nagyszerűségét, de sohasem fogjuk átérezni a bibliai hangulat emberfeletti és örökkévaló fenségét. És át tudja-e Vájjon érezni a „Jiszgadal” megrendítő és megrázó erejét a legnagyobb művész is, ha ajka megtörtén nem rebegte még el e szókat, vagy ha nem gondolt még rettegve rá, hogy ő sem kerülheti el? És ki tudná átérezni a zsidó költészet ezernyi fájdalmas hangulatát, a zsidó vers sorközi tartalmának sok tragédiáját, ha vérében ott nem remeg az ősök évezredes fájdalma, ha az emlékezete mélyén ott nem sír az ősi múltnak minden történelmi szenvedése, örök tragédiája?

Fehér Artúr itt ma Önök előtt, a világirodalom és a magyar költészet sok kincsét is fel fogja vonultatni. Megcsodálhatják majd a művésznak széles skáláját, mellyel megráz, megkacagtat, könnyeket csal az Önök szemébe és az öröm derűjét gyújtja fel a szívekben. Megcsodálhatják művészetét, mellyel életet önt a természet néma tájaiba és lelket lehel, mozgást kelt a leírt szóba, holt szövegbe. Önök ma megcsodálhatják Fehér Artúrban a beszéd művészi kifejező erejét, a színészi megérezés ezernyi ösztönös árnyalatát. Én Fehér Artúrt elsősorban mint zsidó művészt, mint a zsidó költészet egyik leg-hivatottabb interpretátorát akartam Önöknek bekonferálni.

Fehér Artúr ide fog most Önök elé lépni és gyönyörködtetni fogja Önöket a maga művészetével. A színész, amikor lekerül a színpadról, amikor kialszunak mögötte a rivalda reflektorai, eltűnik mögötte a dekoráció és lekerül róla a kosztüm, a maszk, a színész ilyenkor az olyan királyhoz hasonlít, aki mögött nincsen trónus, akinek a válláról lefejtették a bíborpalástot, akinek a fejét nem ékesíti korona és akinek a kezében nincsenek a hatalom jelvényei. Uralkodói mezben könnyen megismerjük a királyt, de még a legenda is csak a legnagyobb királyok személyéhez meri kapcsolni azt az anekdotát, hogy a király a nép egyszerű gúnyjában mert megjelenni alattvalói körében és ötleteinek, Ítéletének, szavának bölcsességével a pásztorruhában is meg tudott maradni — királynak.

I.

A chaszidizmus költészete.

Ma világszerte óriási az érdeklődés a zsidó kultúra iránt. Németországban, ahol nagy tudományos készültséggel művelik a zsidó szellem vizsgálatát: elkezdtek már a kutatás munkáját. A *Jüdische Gemeinschaft* egymásután adja ki a zsidó szellemi élet emlékeit. A zsidó zenét új modern zenésznemzedék kutatja. Új zsidó iparművészet keletkezik, mely a héber betűk motívumaiból próbál ornamentikát teremteni. A zsidóhitű képzőművészek öntudatosan fordulnak a zsidó tárgyak felé. Az irodalomban is új csapások felé közeledünk.

Mi az a forrás, melyből az új zsidó irodalom táplálkozik és melyek azok az új meglátások, amelyek felé fordul?

Néhány év előtt meghívtak egy zsidó kulturestélyre, melyen valódi „purimjátékok” hirdettek. A „zsidó kultúrát” azután együgyű, helyzetkomikumra épített kis egyfelvonásos képviselte, mely a háztüznéző körül forgott. Ami „zsidóvá” tette, az a zsargon nyelv és egy csomó régi u. n. zsidóvicc volt. Csalódottan távoztam erről a „kulturestéről”, mely újra meggyőzött róla, hogy maguk a zsidók sem tudják: mi a zsidó művészet.

A zsidó művészetnek a legelső kelléke, hogy *művészet* legyen. Az orfeum és kabarészerű zsidó darab, ha kaftánosan[^] zsargonul játsszák is: nem lesz soha művészetté. Ez az alacsonyrendű komédia az, melyet eddig mindig zsidó cégér alatt árultak nálunk, kültelki kávéházakban.

Aki valaha is járt keleti zsidók között, az nagyon jól tudja, hogy az intelligens társadalom ott sem ilyen ponyvaizü darabokon szórakozik. A newyorki zsargon színházak például az egyetlenek Amerika fővárosában, melyekben Shakespeareat játsszák, meg a többi klasszikusokat. Az amerikai nép, mely a mozit és a könnyebb súlyú szórakozást kedveli, régóta elszokott a klasszikusoktól. De művelt zsidó leányok Heinét szavaltak nekem a maguk nyelvén és gitárral Morris Rosenfeld-dalokat énekeltek. A galíciai zsidók feldúlt lakásaiban Ruskin, Ibsen és Maeterlinck könyveit láttam. A kultúra iránt való végtelen rajongás él abban a tömegben is, mely 85 százalékban nem tud más nyelven, mint zsargonul. A világ-irodalom minden főműve le van fordítva zsargonra és nagyon különösen érintett, mikor Budapesten, elegáns selyemruhákba

öltözött, milliomos családokban nevelődött leányok elhitték és el akarták hitetni, hogy a zsidó kultúra nem más, mint szellemtelen, elcsépelet helyzet komikum. Önkéntelenül azokra a bánatos, sorsverte, sápadt leányokra gondoltam, akiknek boldogan felcsillogott a szemük, mikor arra kértem őket: ismertessenek meg a maguk kultúrájával és könnyezve, át-szellemült arccal szavalták költőik finom, szentimentális líráját.

Nem. Nem ez a zsidó kultúra. Amit nálunk zsidó kultúra címén a kabarék árultak, annak a zsidósághoz annyi köze volt, mint Japánhoz annak a vágottszemű, sárgabőrű fiúcskának, aki a kávéházakban szobrocskákat kínál.

A zsidó kultúrát eddig magunk is, *mint exotikumot kezel-tük és importáltuk*. Amit azután zsidó cégér alatt behoztak, azt megcsodáltuk. És a zsidó, aki előző napon Wagnert hallgatta az operában, másnap belenyugodott abba, hogy a zsidó zenét Littmann Pepi kávéházi dalai képviselik...

II.

A *zsidó irodalmat* nálunk a legutolsó évekig azok a regények és novellák képviselték, melyek a zsidóságnak a máshitű környezetben elfoglalt helyzetével foglalkoztak. A zsidó lélek sajátos szellemének, vallási kultúrájának nem sok köze volt ehez az irodalomhoz, melynek egy része irányregények és novellák voltak. A kitérések ellen való küzdelem sugalmazta őket. A másik részük a romantika szálait szötte bele ebbe a keretbe. *Ujváry Péter f / keresztény* című regénye és *Kiss Arnold* novellái a kitérőkről: a péMája az első csoportnak. A másik csoportba tartoztak *Hazai Hugó* bájos katonatörténetei. A derék zsidó katona, akin csúfolódtak az orra miatt s aki aztán megmentette a hadgyakorlatot a generális előtt; a zsidó katona, akinek őrt kellett állnia chanuka éjszakáján és a poszton elénekelte a „moauz curt”; a katona széderje és a katona purimja és hasonló kedves témák. Mindegyiknek a csattanója a helyzetből fakadt. Ennek az irodalomnak a magasabbrendű formája *Schnitzler* regénye: *Dér Weg ins Freie*, mely a zsidó intellektuel szerepét és gondolatvilágát már a társadalom bonyolult szövevényébe állítja bele. Legújabbán az írók azután már *a történelem távlatába* állítják bele a máshitű társadalom körébe jutott zsidóság helyzetét, mint *Wassermann* „*Die Juden von Zirndorf*” és *Kiró Lajos* „*A bazini zsidók*” című regényeikben. A témakör azonban — akár hosszmetsetben, akár harántmetsetben, akár mélységben, akár síkban tekintsük — mindig ugyanaz: a zsidóság helyzete a társadalomban. Ha van benne lélekelemzés: *ez csak a zsidó léleknek egyetlen problémára vonatkozó elemzése*. Nem a vallási kultúra, nem a zsidó etika, vagy képzelet vizsgálata ez, hanem társadalmi problémák rajza, elmélkedések, vagy törté-

nelmi és társadalmi konstrukciók. Ennek az irodalomnak legfeljebb az epizódjaiban van valamelyes vonatkozása a zsidó kultúrával, ha a zsidó ünnepek romantikáját, vagy zsidó népszokások rajzát vegyíti bele az író.

A magyar irodalomba később Újvári Péter vitt bele új hangokat. Ő fordult először a chasszideus zsidók felé. Ő vette észre először azt a kis falusi zsidót, akinek *nincsen problémája a társadalommal*, akit emancipációs és recepciós gondok nem emésztenek, aki nem keres történelmi magyarázatokat ahhoz a kérdéshez: van-e neki joga Újhelyen, vagy Hunfalun, Ungban vagy Seregben laknia. Ő már meglátta azt a zsidót, akit vallási tanítások misztikuma tölt be, aki égiekkel szeret leginkább társalogni s aki a világnézetét nem a Baedekerből és Kniggéből meríti, hanem csodatévő, szent rabbinusok útmutatásaiból, mágikus könyvekből, vallási száj hagyományokból. Újvári Péter azonban csak furcsaságokat lesett el ezektől az emberektől, külsőségeket, a gondolkodásnak félszégeit látta meg és kedves, elnéző humorral aranyozta be őket. Újvári Péter novelláiban úgy jelennek meg ezek az emberek, mint légmentes térben mozgó, furcsa, ravasz kis lények, akik az életet megvetik és mintegy kijátszani akarják. Alakjai „túlvilágot” gyűjtenek, különféle jótéteményekkel igyekeznek a sorsot kijátszani, magyarrá fordított furcsa zsargonban beszélnek. Külsőségeik mögött nem éreztünk lüktető lelket és nem találtuk meg annak az összefoglaló világnézetnek az elemeit, melvek közel tudtak volna hozni bennünket ezekhez az emberekhez. Megmosolyogtuk őket, de nem értettük. Mit akarnak és mi bennük a zsidó? Nehány babonaszerű hit, egy csomó furcsa szófüzés: ez volt az egész, amit ebből a világból a mi számunkra elhoztak.

III.

Közelebb hozták hozzánk ezeket a vallási eszmében élő zsidókat: a *zsargon* írók.

A zsargon írókban volt valami idegen. Éreztük: Zsidó lélek, mely messze szárnyal, de ugyanakkor elnyomott, alacsony házak, nyomott égbolt, a ghetto félenksége és szürkesége, a múlt ragyogása, de a jelen sivársága. Idegen volt tőlünk ez a zsidó, ha a testvérünk is volt. Testvérünk volt, nemcsak mert a *zsidó* szenvedést fejezte ki, de nekünk testvérünk *minden* szenvedő. Történelmi okok: az 1881-es pogrom és cioni csalódás vezetett a nyomor glorifikálásához. Itt is azért volt ez az idegenség, mert a *külső* és *belső* motívumok közül a külső légkör nem volt a mienk. A ghetto fantáziájának szárnyalása mindig megroppant a pogromok félelmén, a nyomor és szenvedések ostorcsapásai alatt. *Az égben bátran jártak ezek az alakok, de a földön meghunyászodua.* Félöröm- és vigasztaló lázképek voltak a színei ezeknek a novelláknak.

A *chaszidizmus* izzó talaja, mely belevitte a demokratizmust a vallásba, izzó és termékeny talaja lett a *művészetnek* is. A XVI.-ik század miszticizmusának, a kabbalának újraéledése volt ez. Új miszticizmus.

A szürke, szenvedésekkel teli földről messze elkalandozott a chaszideus mese. Megnyitotta az eget. A chaszid a halálban örömet lát, mert az egyik kapun kilép és belép a másikon. Ez a nyitott ajtó azután közlekedő-utat nyitott meg a föld és az ég között. Nemcsak a jámborok léptek be az égbe, de az ég színes birodalmából is tarka alakok egész sora jött le. Illés próféta, szellemek, manók, angyalok...

Ha az ég és a föld nyitva van: mindennapiak lesznek a *csodák*. Az ég lakói, Izrael ősei és jámborai, akik az egekkel társalognak, mindent megtehetnek. A jámborok kocsiját röpíti a szélvész: az *út aláfut a kocsik alá*, a vándorló bibliai *Mirjam-kútja* fürdőt nyit a jámbornak, akiknek egész hierarchiája van a *cádiktól* kezdve, a *fahrer*en át az egyszerű jámbor foltozó vargáig.

A csoda azután bevonul az élet romantikájába. A *lélek-vándorlás* egymáshoz segíti a hajdani szerelmeseket. Lehetővé teszi a bűnös lelkek *vezeklését* a földön. Megnyitja az égi igazságosztás számára a földet. A fiúk kiengesztelhetik az apák vétkeit. Az égiekkel társalkodó földi ember lelke és fantáziája felszabadul és határokat nem ismer...

A chaszideus mesék legnagyobb része a csodák birodalmában játszódik le, melynek szürke keretével alacsonyodik le a földi élet. A lengyel mezőkön nincsenek színek, a lengyel erdők egyenes, hatalmas faóriásai között nem süt a nap... *A chaszidizmus a lengyel zsidó fantáziáját fel tudta szabadítani, de a lelkét nem*. Igazi, tiszta örömet nem tudott bele vinni. Mindig volt valami nyomasztó ezekben a mesékben s ezért idegenek maradtak nekünk...

A szabad magyar zsidóság leikébe több színt és több örömet vitt bele a chaszidizmus. Nem apró ravaszságokat. És a magyar chaszideus úr-természet, nem meghajolt, szolgaiélek.

Ezt a környezetet festették *Tharaudék* is... Ők elsősorban a külsőségeket látták meg s csak annyit éreztek meg, hogy mögötte tiszteletreméltó hit lakozik.

A magyar chaszideusok már nemcsak befelé éltek. Ők már egygyéolvadtak az Alfölddel, a Tiszával...

A lelkükön nincsen az örökös lidércnyomás, az elnyomás féltésége. Ők már benne mernek élni a tájban, mert gyökereik vannak a földön. A földi öröm előtt nem kell *extazisba* menekülniük és hiedelmekkel vigasztalódniok. Bennük *hiedelem helyett már hit* élhet.

A chaszidizmus irodalmát Martin *Buber* és *Eliasberg* ismertették meg a zsidó közönséggel. A magyar chaszideus legenda-

kát, a káliói szent pap csodás történeteit *Szabolcsi* Lajos szálaltatta meg először művészi formában.

A chaszidizmus költészete, mely a zsidóság *belső elhelyezkedésével*, új vallás kialakulásával van kapcsolatban, a legtisztább poézis, mely csak a lélekből és a fantáziából táplálkozik. Nem külső problémák irodalma, nem tendencia-irodalom ez, hanem a *képzelet teremtő alkotása*, a speciálisan zsidó vallási fantázia formáló ereje nyilatkozik meg a chaszidizmus költészetében, mely *a zsidó poézis leggazdagabb forrásait nyitotta meg az egyetemes költészet számára*.

Ady és a zsidóság.

Három utat szoktak követni azok, akik nagy költőknek, a zsidósághoz való viszonyát vizsgálják. Az első módszer az, hogy vizsgálat tárgyává teszik: mennyiben hatott a biblia az illető költőre. Hogyan tükröződtek lelkében a zsidó vallás és a zsidó történelem hősei. A filológiai vizsgálódásnak ezzel a módszerével dolgozták fel irodalmunkban Arany és Tompa költészetét, ilyen természetű tanulmányokat olvashattunk a Petőfi- és Madách-centennárium alkalmával. A második, kevésbé tudományos, módszer az szokott lenni, hogy összegyűjtik a nagy költőnek mindazokat a nyilatkozatait, melyekben a zsidóságról elismerően nyilatkozik. Ki szokták egészíteni ezt a két módszert azzal, hogy a költő vagy más nagy férfiú életének folyásában kutatják fel azokat a vonatkozásokat, melyek őt a zsidósághoz fűzték. A három módszer közül legfeljebb az elsőnek van némi érdekessége és jogosultsága. Kétségtelenül becsületes filológiai feladat, mely azonban vajmi keveset árul el a költőnek a zsidósághoz való viszonyáról. A zsidóságról szóló nyilatkozatok rendszerint értéktelenek. Ami végül a harmadik utat illeti, úgy egy költőnek az élete sokkal inkább a véletlenek és kényszerűségek országútján halad, semhogy az életrajz adataiból kovácsolhatnánk értékes megállapításokat a költő és a zsidóság viszonyáról.

I.

Meg sem kíséreljük, hogy Ady vallásos költészetéről, mely a legkülönb a magyar irodalom vallásos költészetében, még csak megközelítő képet is próbáljunk rajzolni. Ady papok ivadéka volt, „mint kicsi nebuló templomban diktálta a zsoltárt“. Istenhittel indult el az élet útjára és, amint maga bevallja, élete delén újra elfogta az Isten-keresés láza. „Nyakas magyar kálvinista“ volt Ady és talán külsőségnek fog látszani, ha költeményeiben legtöbbször az ótestamentumhoz nyúl

vissza vallásos áhitatért. Az *Illés szekeren* kötetében Illés próféta alakjában látja megtestesítve a köznapiság sarából a szépségek szekeren az ég felé száguldó lelkek sorsát. Szívét, ezt a legfájóbb és legnemesebb érzések kincsesházát „ó *frigy-ládának*^ nevezi el. A jogtalanok és kismizmizettek seregét, akikért egész életében küzdött és szenvedett, „*bús Ahasvéroso/c*“-nak mondja. Az önmagában dúló rettenetes lelki harcban *Kain és Ábel* tusáját látja megtestesítve. A szerelem jelképévé *Szulamith* magasztosul fel költészetében. A *Minden titkok versei-ben* az önmagával való legmélyebb leszámolás textusait, a Prédikátor és Krónikák könyvéből veszi. Lehetőséges, hogy mindezek csak külsőségek és egyszerű érdekességek. De ha azért Adynak az ótestamentumhoz való viszonyában mélyebb vonatkozásokat is akarunk felfedezni, akkor két momentumot nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Az első: Adynak az Istenről való képzete, Ady vallásos költészetének Isten-fogalma. Ady Endre az a költő volt, aki minden érzésnek a gyökeréig nyúlt vissza. A hitnek és Istennek mélységes titkát, egyetlen költő sem fürkészte annyi gyötrelemmel és oly önkínzó akarattal, mint ő.

„Hiszek hitetlenül Istenben,
Mert hinni akarok.
Mert sohasem volt még úgy rászorulva
Sem élő, sem halott.“

„*Hívő bús gerjedelemmel és remény nélkül*“ így kereste Ady az Istent a „nagy Valakit, aki kormányoz“. Ady ugyan küzd az ellen a gondolat ellen, hogy bármelyik vallás Istenét is keresné, az ő Istene — úgymond — „nem keresztény és nem zsidó Isten“, sőt „hatalmasabb a Jehovánál“, azonban amikor megtörtén és alázatosan keresi ezt a maga, mindentudó és az élet örömét akaró, békét és megnyugvást árasztó Istenét, mégis kénytelen valamilyen formában felismerni ezt az Istent. És *Ady megtalálja ezt az Istent. Megtalálja — a Sión hegy alján.* A vallás és az Isten után való lázas kutatásában végül mégis csak kénytelen odaérni, ahova a vallásos gondolat filozófiai kutatásában *Rathenau* jutott el, aki azt írta, hogy ha egy pogány megkérdezné tőle, hogy milyen vallást válasszon, csakis azt felelhetné neki, hogy legyen zsidóvá, mert a zsidóság a vallásos gondolat legtisztább megnyilvánulása. Ady is kénytelen mindannyiszor a Sión hegye alá menni, valahányszor a láthatatlan és megszemélyesíthetetlen Istent keresi, akitől a békét, a megnyugvást, a minden titkok magyarázatát várja, és akinek egy alázatos, gyermeki imát szeretne küldeni, mikor lélekben megtörtén „megtelik Istenszerelémmel“. *A vallásnak ez a legvégső igazsága az a pont, amelyen Ady legmélyebben találkozik az ótestamentummal és azzal az isteni eszmével, melyet elvit athatatlanul a zsidóság adott az emberiségnek.*

Még egy pontja van azonban Ady költészetének, amelyben a zsidósággal találkozik. És ez nem kevésbé jellemző arra az erkölcsi kultúrára, amellyel a zsidóság ajándékozta meg a világot. A „*Halottak élén*“ című kötetében, melyben a háborúval és vérontással számol le Ady, és amelyben a milliók kifolyt véréért ontja a maga szíve véré, ezekben a csodás erejű költeményekben *Ady elsősorban a vallást és a zsidóság prófétáit állítja csatasorba a háború, embergyilkoló kegyetlensége ellen. „Mai próféta átka*“ című költeményéhez *Ezekiel* próféta átkát veszi mottónak: „A föld rakva vérnek Ítéletivel és a város rakva álnoksággal... Békességet keresnek, de nem léssen. Egy romlás a másakra jó...“ És feljajdul

„Hol a próféta örült láza,
Mely felörjög, tombol az Égre?
Hát már az átkoknak is vége?“

Ézsaiás könyvének margójára írja „Séirből kiált énhozzám is az Ur: „vigyázz, mit mondasz az éjszakáról, vigyázz, mit mondasz az éjszakáról?“ Majd a végén kétségbeesetten kiált fel: „Vigyázok, hiába vigyáztok, ó, jaj, vigyázok, hiába vigyázunk, mert újra és újra leesik a sárba az Embernek arca.“ A háború rettenetes vízióját *Ezekiel* prófétából másolja ki és *Jeremiás* siralmaival sírja el, hogy nem utálta meg az Istenért való pásztorkodást és *nem kívánta a háború napjait*. A háború rettenetét ellen a prófétában találja meg a szentenciát, aki arra tanít bennünket, hogy Dávid király azért nem építhette fel Isten szentélyét, mert gyilkos háborúkat viselt.

Ha csak ebben a két pontban találkozott is volna Ady a zsidóság vallásos és erkölcsi kultúrájával, ha csak az Isten fogalmát és a béke próféciját, az öldöklés ellen küzdő próféták szent lázát vette volna át tőlünk, akkor is elmondhatjuk, hogy Ady Endre vallásos költészetének mi adtuk azt a két alapgondolatot, amelyről ugyanazt mondhatjuk el, amit a felebaráti szeretetről mondtak bölcseink, hogy mindaz, amit a vallás ezen kívül tanít, az csak ennek a két alapelvnek a magyarázata.

II.

Ady és a zsidóság viszonyával foglalkozik egy füzet, amely Ady Endre hírlapi cikkeiből közli azokat a szemelvényeket, melyekben a zsidóságról és az antiszemitizmusról nyilatkozik. Fiatal nagyváradi újságíró korában írta ezeket és a hírlapírás napi termékeiből szedték össze a gyűjteményt, a jellemzőnek vélt szemelvényeket. Mik vannak ezekben a nyilatkozatokban? Egy sok port felvert kisvárosi házassági esettel kapcsolatban a fiatal nagyváradi újságíró észreveszi, hogy a magukat szigorú exkluzivitásban őrző történelmi osztályok csöppet sem tartják összeférhetetlennek az antiszemitizmussal, hogy vagyonos zsidó

családok leányainak szerelmére és főleg pénzére pályázzanak. Politikai vonatkozású cikkeiben Ady észreveszi azt a nagy antiszemita hajsztát, mely az akkor képviselővé választott Vázsonyi és Sándor Pál személyei körül tombolt a liberálisnak nevezett, de rejtetten antiszemita országgyűlésen. Különösen Vázsonyiról a fiatalos lelkesedés, magasztos hangján emlékezik meg és biztos szemmel rátapint arra, hogy a nagy tudású és nagy hivatottságú Vázsonyinak az országgyűlés exkluzív légkörében az a legfőbb bűne, hogy kimagasló képességei vannak és *amellett zsidó*. Az antiszemitizmus lélektanát veszi észre egy másik cikkében tisztánlátó szemmel, és kifejti, hogy az antiszemitizmus főleg arra jó, hogy elterelje a figyelmet a néptömegek egyéb szociális bajairól. Helyesen veszi észre a klerikalizmus harcmódorát és módszerét is, mely erkölcsi jelszavak alá rejti a gazdasági féltékenység nemtelen érzését és mely a kenetes jelszavak után egyszerű antiszemita izgatássá álcázódik le. Későbbi Írásaiban, így a *Vallomások és Tanulmányok* füzetében is megtaláljuk a költőnek egynéhány talpraesett megjegyzését. így egyhelyütt arról ír, hogy a választások előtt a vidéki úr, a pap és a zsidó ugyanannak a bornak a mámorában testvériesülnek össze, egy-torokból hirdetvén az egységet és testvériséget, s hogy ilyenkor a Mózsi zsidónak is meg van engedve, hogy magyarnak és testvérnek vallja magát.

Inkább abból a távlatból nézve, mely ezeknek a nyilatkozatoknak a korát a maitól elválasztja, tűnnek fel érdekesnek ezek a meglátások. Valljuk meg: a maguk korában ezek nem voltak égbekiáltó ráeszmélések, mert akkoriban minden második újságírónak megvoltak ezek a tisztult szempontjai.

Ezek a szemelvények önmagukban éppen oly kevésbé volnának alkalmasak arra, hogy Ady viszonyát a zsidósággal megvilágítsák, amint nem alkalmasak arra az életrajzi adatai sem. Talán nem érdektelen a költőnek a viszonya *Kecskeméti* Lipóthoz, a nagyváradiak költői vénáju főrbibijához, akitől magyar írásművészetben is nem keveset tanult a költő. Nem fontos, hogy Léda asszony zsidó volt és önmagában, adatszerűleg, az sem jelent semmit, hogy a költő barátai közül oly sokan voltak a zsidók.

III.

Két út kínálkozik számunkra akkor, amikor felvetett témánknak valójában a legmélyére akarunk érni. Az első: Ady írásainak filológiai és esztétikai elemzése. Novellái közül „*A két tanár ur*“ bemutatja a lelkes, hazafias magyar zsidó tanárt, aki elmegy Északra, hogy felkutassa az ősmagyarokat, ebbe az útjába belebetegszik és itthon — magántanárságnál többre nem viheti. *Náci* című novellája a *kitért zsidó* családi élete körében mutatja be a hitehagyás bomlasztó lelki hatását

Publicisztikai írásai közül *Korrobori* című háborús cikke prófétai erővel világít rá a magyarság és zsidóság egymásrautaltságára és egymást kiegészítő lelki alkatára. Ady személyes viszonya a zsidósággal „*A bélyeges sereg*” című költeményében nyer ihletett kifejezést. Erről a költeményről egy olyan esztétikailag és filozofiaileg analizáló tanulmányt kellene írni, amellyel pl. a Petőfi-irodalomban *Meltzl* Hugó vette bonckés alá Petőfi Sándor emberi és költői hitvallását a szabadságról és szerelemről. Ennek a költeménynek szavait és sorait kellene történelmileg és esztétikailag kommentálni és elemezni. Az Ady írások esztétikai analízise csak szakférfiú feladata lehetne és mi azért ehelyett inkább egy rövid áttekintésben pillantást akarunk vetni arra a viszonyra, amelyben néhány magyar költő a zsidósággal volt. Ez a rövid áttekintés talán módot fog nyújtani arra, hogy megfelelhessünk mind a két kérdésre, amely feleletre vár. Mit jelentett Ady a magyar zsidóságnak, és főleg: mit jelentett a magyar zsidóság *Adynak* 2

IV.

A zsidóság iránt való érdeklődés és ezzel a zsidóság szerepe is mindig a reform-korszakokban lép előtérbe. A magyar irodalom nagy reformerei is mindenkor tanúságot tesznek a zsidóság jelentőségéről és értékéről. Igen érdekes egybevetés mutatja ezt, ha megvizsgáljuk irodalmunk három nagy reformerét: *Kazinczy* Ferencet, a magyarosodás úttörőjét, *Petőfit*, a politikai újítót és *Adyt*, a kultur-forradalmárt. Mindhárman politikai tekintetben is a jogkiterjesztés nagy apostolai voltak. *Kazinczy* csaknem vértanúja lett a *Martinovics*-pernek, *Petőfi* a reakció idejében bitó várt volna, *Ady* Endre irodalmi üldözések tüzeiben élt és ő volt az ellenforradalom első megbélyegzettje. *Kazinczy* a teljesen jogtalan zsidósággal állt szemben, a rendiség virágzásában; *Petőfi* a politikai felszabadulás korában találta magát szemben a magyar szabadságért lelkesedő és sikraszállt zsidósággal; *Ady* az első, aki nemcsak az emancipált, hanem a félszázad alatt kulturailag is asszimilált zsidósággal találkozott. A nagy újítók közül talán még *Madách* Imrét lehet hozzájuk számítani, a magyar irodalomnak ezt a filozófiai lángelméjét.

Kazinczy Ferenc a *Pályám emlékezelé*-ben, a XVIII.-ik század magyar lángelméjének ebben a csodásán hamvas kulturvallomásában foglalkozik többhelvűt a zsidókkal. *Bécsi látogatása* idején, a jozefinikus kor kulturált világvárosában, egy zsidó vezeti őt el a színházba, akinek műveltségét azzal emeli ki *Kazinczy*, hogy asztalán mindig ott feküdt *Voltaire*. A magyar zsidóságról egy érdekes beszélgetését találjuk, melynek megértéséhez tudnunk kell, hogy *Kazinczy* a vármegyei szolgálatlaltal felhagyván, az összes iskolák felügyelőjéül neveztetett

ki. 1787 aug. 1-én a Szepességből tért vissza a költő és Pesten járván, tisztelgett gróf Nicky Kristóf országbíró előtt, hogy tapasztalatairól beszámoljon. Először a katolikus és protestáns iskolákról fejtette ki a nézeteit az országbíró előtt, majd ezt írja: „Most zsidó iskoláimról szóla velem és tudni akará, ha azoknak tanítóikkal megelégedve lehettek-e. *Akarnám, hogy sok keresztyén iskoláimban volnának olyanok, mint a szántaiban, Abaujban, mondám; az ismerte Mendelssohnt s többnek született, mint csak zsidó gyermekek tanítójának; túl van az apróságokon, de szereti felekezetét. — A zsidó is ember, mondá Nicky. — Bár polgár s munkás polgár is volna, felelém...*”

Petőfi Sándor az emberi jogok forradalmának korszakában élt. Ő már életében is lerombolt minden korlátot, mely az embert embertársától elválasztja. Zsidó családnál nevelődik, zsidó leány iránt lobban szerelemre Losoncon, és mikor a nemzetország felállításánál a zsidóságot mellőzni akarják, kikel az antiszemitizmus ellen. Rózsavölgyiben a hü barátot és a nemzet dalnokát tiszteli s a reakció hírlapi támadásaival szemben is védelmébe veszi.

Petőfi már tovább megy, mint Kazinczy. A XVIII.-ik század nagy aufkláristája még csak az általános emberszeretet nagy elvéből indul ki és inkább elméleti előharcosa az emancipációnak. Petőfi már politikai igazságként is hirdeti és megvalósítja a jogegyenlőséget. Kazinczy — úgy mint Eötvös — még inkább filozófiai alapon és romantikus hajlandóságoknál fogva érez az elnyomott zsidóságért, Petőfi talán kevesebb mélységgel érzett velük, de benne a politikai meggyőződés szólalt meg a zsidóság érdekében.

Petőfivel, egyidőben álltak a zsidóság oldala medé *Jókai* és *Madách*. Őket már nem az igazság harcos heve állította a jogegyenlőség frontjára. Jókai érdekesen írja le, hogy a zsidóság iránti rokonszenvet egy önérzetében megbántott zsidó iskolatársának méltatlan szenvedése váltotta ki belőle. Madách, egyéni szenvedéseinek és nemzete hányattatásának kerülőúttján, a filozófia magaslatán jutott a zsidóság értékelésére és *Mózesében*, a tömeget nagy célok és ideálok felé vezető népvézér hatalmas drámai hősét teremtette meg.

Ady Endre megint reformer volt. A kultúra forradalmára. Kazinczy a magyar zsidósággal szemben *a felvilágosult arisztokrata* pártfogó alakjában jelenik meg. Petőfit a zsidósággal közös elnyomatást szenvedő *póri osztály szabadságvágya* állította a zsidóság mellé. Ady Endre a dzsentrin túlnőtt *világpolgár*, aki a kultúra táborában a zsidóság kellős közepében találta magát. Kazinczy még csak megértéssel volt a zsidóság iránt, Petőfi jogokat követelt neki, Ady már közös célokban találkozott vele. Kazinczy és Petőfi még csak a *zsidóságért* éreztek: Ady már a *zsidósággal* együttértett.

Ady Endre egyéni fejlődésében, a zsidósághoz való viszonya szempontjából, két külön korszakot különböztethetünk meg. Az ifjú Adyt azok a nyilatkozatai jellemzik, melyeket hírlapi cikkeiből gyűjtöttek össze. Ady fiatalsága abba a korba esik, melynek divatsillaga a természettudományi gondolkozásból táplálkozó történelmi és szociológiai felfogás volt. Ez a gondolkozás minden előzőnél határozottabban pillantott bele a társadalom szerkezetébe és a társadalom egyes kérdéseit annak különböző rétegei szempontjából vizsgálta és bírálta felül. Az ifjú nagyváradi újságíró az antiszemitizmusban is a társadalmi harc egyik formáját látta. Talán nem is annyira a zsidóság iránt való tudatos rokonszenv, mint inkább az antiszemitizmus hazugsága iránt érzett ellenszenv állítja őt kezdetben a zsidóság védelmére. A fiatal Ady a zsidóságban az antiszemitizmus méltatlan üldözöttjét látja. Vázsonyi alakja még magasabbra nő szemében, mert zsidó hite miatt támadásnak van kitéve. Az antiszemitizmus harcmórában inkább az alattomoságot és a hazugságot gyűlöli, semmint a zsidóság ellen irányuló élet. Azt mondhatjuk, hogy a fiatal Adynak a nyilatkozatai nagyrészt a politikai hangulatból táplálkoztak. Természetes ez egy ifjúnál, aki még nem él benne az élet közepében, akinek még nincsenek barátai és ellenségei, aki még az elméje és érzései tiszta ablakán keresztül nézi a világot és a tekintetét még nem homályosították el sem támadások, sem kedvezések.

Azután férfi lett az ifjú Adyból. Új énekes Vazulként betör Dévénynél, új idők új dalaival. Az új daloknak mindig sok az ellensége és kevés a barátja. Petőfi új dalaival szemben álltak a Császár Ferencek és a kritikusok egész hada. Petőfi irodalmi barátai csak egy-két kiadója volt, azonkívül a fonóházak és a tanyák szerelmes leányai, jókedvű legényei s — amint Jókai visszaemlékezéseiből tudjuk — a városok zsidó ifjúsága. Az akkori zsidóság azonban csak szeretni, olvasni és szavalni tudta Petőfit, hatással azonban a költőre még nem lehetett. Petőfi zsenije magányosan égett és lobogott el és hosszú évtizedeknek kellett elmúlniok, amíg a Petőfi-irodalom töretlen nyomokon megindulhatott. A fiatal Ady is szemben találta magával a Császár Ferenceket és a meg-nem-értés közönyét. A fonók és a tanyák népében nem kelthettek visszhangot az új dalok. Az Ady-dalok azonban Nagyváradon és Budapesten már egy új zsidó réteggel találkoznak. A nagyvárosok zsidó kultúrrétegével, mely előtt nem volt ismeretlen Páris, nem voltak ismeretlenek az Ady ábrándjai és álmái, amelynek már volt füle az Ady-versek új muzsikája számára. A közöny, a meg-nem-értés és az ellenségeskedés nagy sivatágában ez a vékony nagyvárosi réteg volt az az oázis, melyen

Ady Endre új vetése termékeny talajra talált. Adynak azonnal barátai is akadtak. Lehet, hogy sajátos társadalmi viszonyaink folyománya, hogy ezek a barátok túlnyomóan zsidók voltak. Ady zsidó rajongói már többet tehettek érte, mint Petőfiért az ő zsidó propagátorai. Petőfinek és a közönségnek az volt a viszonya, hogy a költő külön, más társadalmi rétegben és légkörben élt, mint az olvasói. Az Ady barátai többet jelentettek már a költő számára, mint egyszerű megértőket. Adyt ihlették, serkentették, ösztönözték a barátai. Ők lettek a kiadói, fordítói, adminisztrátorai, esztétái, mecénásai. Az Ady-barátoknak nemcsak az az érdeme, hogy Adyt írásra ösztönözték és közel hozták a közönséghez, hanem: Ady Endre zsidó barátainak az az érdeme is megvan, hogy Ady Endre mindazt megírta, amit megírt, hogy mindent úgy írt meg, ahogyan írta, és minden sora úgy jelent meg, ahogyan azt a költő megénekelte. Ady Endre barátainak az érdeme az is, hogy Ady Endréről az életében és a halála óta eltelt néhány év óta talán többet írtak, mint az összes többi nagy költőről együttvéve. Azt fogjak erre mondani, hogy a könyvnyomtatás és a könyvolvasás fejlettsége tette lehetővé, hogy Adynak több kiadója és több magyarázója akadt. Könnyű erre az ellenvetés, mert hiszen *ha Petőfinek csak annyi megértője lett volna, ahány ócsárlója életében akadt, ha csak annyi személyes feljegyzés maradt volna fenn róla, ahány lesújtó bírálat: akkor sem volna a mai Petőfi-irodalom olyan szegényes es annyi tapogatózásra utalva.*

Ezt a történeti helyzetet fejezi ki költői formában „*A bélyeges sereg*”. Ez a helyzet a magyarázata annak, hogy Ady Endre *velünk zsidókkal akart jönni. Ady velünk jött, mert csak velünk jöhetett, mert eszmei országútján csak velünk találkozott.* A bélyegesek üzött bús seregével. Az ifjú Adynak a zsidóság még csak társadalmi probléma volt, az ifjú Ady a zsidóságot még csak az antiszemitizmus üldözésén keresztül látta meg. *A férfi Adynak a zsidóság fegyvertársává lett. A férfi Ady a zsidósággal már lelki rokonságban is összetalálkozott, a férfi Ady már velünk jött.*

Ady és a zsidóság viszonyának ez az igazi és ez a benső magyarázata. Kazinczy és Petőfi esetében még csak a zsidóság volt az, aki számára ezek a hatalmas szellemek megértő pártfogókat jelentettek. *Ady Endre számára már mi jelentettünk nagy, megértő tábor.* És ha a fejlődés távlatából ezt az ellentétet szembeállítjuk egymással, úgy az emancipált és kultúrailag európaivá és magyarrá fejlődött zsidóságnak ebben láthatjuk az érettségi bizonyítványát.

Zsidók a drámában.

Az áruló

Hetvenben, a mai időszámítás kezdetén, egy fiatal zsidó tábornok — miközben Titus Jeruzsálemet ostromolta — elárulta Jotapata várát, mely Jeruzsálem kulcsa volt. Jeruzsálem elesett, a zsidók vértanúhalált haltak: a tábornok birtokot kapott, szenátor lett és Josephus Flavius néven megírta azoknak a római császároknak a dicsőségét, akik leigázták és vérbefojtották az ő zsidó népét. Flavius áruló lett és az árulók örökké élnek. A zsidóság az írás népe. A zsidóság mindent feljegyez. A zsidóság megőrzi minden hőséneket, ellenségének és árulójának nevét. Szabolcsi Lajos drámájában a főhős — Josephus Flavius, az áruló — így töpreng magában, miközben rabszolgánője hízelkedve említi neki, hogy írói hírének ragyogja be az elismerés fénye: „De ott, a Tiberis szigetén, a mocsokban és a piszokban, ott, a zsidónegyedben...” Flaviusnak igaza volt. Nem a római akadémiák, nem a fórumok elismerése tartotta fenn a nevét. Az irodalom elfelejtette volna száz év múlva, hogy valaha is élt... Ott, ott a zsidónegyedekben, a szenvedés zsidó szigetén, ott tartották fenn a nevét. Ott kapta meg a halhatatlanságot, az áruló, a népe szenvedéseiben gyarapodó és felfelé törtető áruló zsidó bélyeges halhatatlanságát.

Az árulók örökké élnek és az árulók nem fogynak el, valahányszor a zsidóságot veszedelem környékezi. A hősök és vértanúk árnyékai ők, a szenvedés vámszedői. Azok a karrierek, amelyek abból élnek, hogy mások szenvednek; amelyek olyankor jelentkeznek, amikor a véres kéz — munkáját befejezve — parolára nyílik. Ők kezdet fognak az elnyomóval és a maguk baráti kézszorításával rehabilitálják az üldözött és az üldözést. A baráti parola rangot, vagyont és emelkedést jövedelmez az árulónak. Csak ott, a zsidónegyedben... ott nem akarják megérteni, hogy milyen szép „a béke és az egyetértés”. A „zsidónegyed” tovább gyűlöli az elnyomót és örökre megbélyegzi az áruló emlékét.

Az árulók nyugodtan szoktak élni. Szabolcsi Lajos árulója is arra gondol már, hogy megírja önéletrajzát. Igazolni fogja magát az utókor és kortársai előtt. Szívesen elhiszi rabszolgánőjének, hogy nem is látszik meg rajta zsidó eredete, ő „nem olyan, mint a többi”. Az a hír sem zavarja meg — melyet egy barátja hoz — hogy üldözés készül a zsidók ellen. Az áruló rendesen optimista. Nem sokat ad a „túlzó hírekre”. Pillanatig elborul, de felderíti őt egy magas látogatás: a császár, ki este felkeresi. A császár idegesen kifakad Flavius előtt a

birodalmat aláaknázó zsidók ellen. Bejelenti, hogy a zsidókat ki fogja irtani. Az áruló pillanatra megdöbben, udvariasan igyekszik a császárt meggyőzni és — protekciót kér egy halálraítelt barátja számára. A császár hirtelen felgerjed, megbántja magát Flaviust is, de aztán bocsánatot kér tőle: „Ha felizgatódom, ne vedd rossz néven... ilyenkor téged is közéjük veszek”. Pedig „te más vagy...” Aztán megnyugtatja a történetíró: nem kell eljönnie a szenátusba, ha kényelmetlen neki, hogy ő is szavazzon a zsidóságot kipusztító törvényre... Az áruló imbolyogva jár fel-alá, mikor egyedül marad. De jönnek a zsidóság mesterei. A rémület előestéjén megalázkodnak és még arra is rászánják magukat, hogy az árulót kérjék meg: járjon közben a császárnál a zsidó nép érdekében. Flavius meghallgatja őket, talán szeretne is már segíteni rajtuk, de ő maga tudja legjobban: ehhez gyenge, nincs hatalma. Az áruló megkapja a maga jutalmát, de szava nincs neki. Ő csak „hallgatag szavazó” lehet a szenátusban, vagy elmaradhat az ülésről, ha kényelmetlen neki, hogy ott legyen. Flavius — gyengesége érzésében — tanácsokat ad a zsidóknak segítség helyett. Olyan tanácsokat, melyek egy — szenátorhoz illenek. De a SZÍV belső sebe, melyet rendjelekkel csak befödni lehetett, nem pedig begyógyítani: sajogni kezd. És mikor Akiba szemére veti múltját, bűneit, árulása egész rettenetes förtelmességét: Flavius megtörik. A leszámolás, mely a zsidóság leszámolása volt az árulóval, egy tragikus belső, lelki leszámolássá lesz. Flavius nem tud az elárult zsidóságon másképpen segíteni, csak a halálával, mert ha egy szenátor meghal, akkora szenátus ülése elmarad. Hogy megakadályozza a zsidótörvény megszavazását, inkább megmérgezi magát.

Kissé hosszasan foglalkoztunk a tragédia pompásan felépített lélektani fonalával, pedig a történelmi váza is megérdemelné a terjedelmesebb ismertetést. A zsidó állam pusztulásának, a római birodalom végének és a kereszténység forradalmának összeszögellése alkotja Szabolcsi drámájában Flavius egyéni tragédiájának a háttérét és keretét. A zsidóságnak pártotütő „új szekta” ódiúmat a zsidóságra hárítja Caesar. Fél a kereszténységtől: a zsidóságnak az a formája ez, amely Rómát „aláaknázza...” Az öreg és fiatal zsidók (a christianusok) harca és ellentéte, két hatalmas ókori birodalom tragédiája, három vallás (a római, a zsidó és a kezdődő kereszténység) összeütközése csattan ki öt jelenetben. Caesar és Akiba személyeiben pedig a zsidóság elnyomóinak és vértanúinak örök megszemélyesítői egészítik ki az árulónak örök portréját.

Történetlátásban, problémalátásban és az egyetemes zsidó lélektani kérdések felé való fordulásban nagy és szerencsés lépést jelent ez a dráma Szabolcsi Lajos irodalmi fejlődésében. Kötetekre menő gondolatok maradnak az olvasóban „Az áruló” elolvasása után. Érezzük, hogy az író is még sokat fog gondol-

kozni egy-egy elejtett mondatán. Annál is inkább, mert ezeket a gondolatokat nem Róma és nem Flavius, hanem a mai kor keltették új életre. És ha egy könyv értékéhez az is hozzátartozik, hogy sok igaz gondolatnak legyen az elindítója, akkor „Az áruló” nagyon jó könyv és nagyon szükséges könyv volt...

Szabolesi Lajos első, nagyszabású zsidó művei: *A csillag fia*, a zsidóság hősenek a típusát örökítette meg. „Az áruló” a zsidóság zászlajának elhagyóját teszi második nagyszabású műve középpontjává. Szerencsésen választotta meg az író a két munka irodalmi formáját. A hőst az epikus elbeszélés nyugodt menetű, színes tablókban kiszélesedő keretében rajzolta meg. Az áruló sorsa tragikus. Egy lázasan lüktető éjszaka pár órája alatt összeomlik az áruló minden külső dísze és fénye. A nagy tablók helyét rakétaszerű felvillanások helyettesítik. Az író művészetének nagyszerű próbája, hogy ezek a rakétaszerű felvillanások nagy és mély távlatokat világítanak be. A zsidóság elnyomásának évezredes tragédiája pereg le Caesar és Flavius beszélgetésében, Akiba monológja pedig a zsidó martýrium történetének (s benne a zsidóság történetének) minden nagyszerűségét revelálja.

Te csak pipálj, Ladányi!

Ladányi Miska, *Csalhó Kálmán* regényének és vígjátékának hőse, 40 évig boldogan élt a feleségével. A negyven *esztendő* alatt legfeljebb kétszer fordult elő, hogy az ebéd, vagy a vacsora nem lett volna kielégítő és jó, ami pedig Ladányinál nagy szó. A Ladányi-féle étkezések ugyanis mennyiségben és minőségben nem hasonlíthatók semmiféle közönséges kosztoláshoz. Miska bácsi nagy műértője a bőséges, ízes magyar konyhának s az olvasó, a színházlátogató szinte belefárad egy-egy ebéd, vagy vacsora fogásainak és az egyes ételek elkészítésének és rejtelmeinek felsorolásába. Ladányi életöröme a jó konyhából táplálkozik s ezt az életörömet víg és derűs vendégkoszorúban szereti élvezni. Ha nem eszik, akkor pipázik Miska bácsi, hosszúszerű pipából, ha otthon van és kis csibukból, ha az utcára, vagy a gazdaságba megy. Ami a konyhára és a vendégasztalra kerül, azt megtermi a birtok, amit a Ladányi-ház vendégei nem tudnak elfogyasztani, azt a jószág eszi meg. Eladni abból, ami terem, „gseftelni” vele: ez nem illik a Ladányi-féle régi birtokoshoz. Az új eszméssel egyébként sem tud megbarátkozni Miska bácsi. Birtokát nem biztosítja be jég ellen, az egész gazdaságot egy öreg béresgazdára bízta. Senki sem tudja, senki sem tartja számon: miből mennyi termett és mi lett vele. A birka elhull, a bőre a padlásra kerül, meg a béresgazda vermébe, aki húsz év alatt ötven hold föld

árát lopja össze. Végző szükségében, titkolva és szemérmesen, Ladányi mégis kénytelen összekötetést keresni a modern étellel, a váltók útján, melyekre kölcsönöket vesz fel a takarékpénztárban. Végre eladósodik a birtok és kicsúszik az örökké derűs, optimista, Pató Pál-természetű, pipázó, vendéglátó Ladányi kezéből.

A megengedett írói túlzásokkal, imígyen egy pusztuló gentry-birtokos alakját viszi Csathó Kálmán, nagysikerű regényéből, a Nemzeti Színház színpadára. Tiszta, napfényes, kedves úri hangulat árad a színpadról, egy elmúlt kor hangulata, amely talán inkább a korszakhoz, semmint ahhoz a társadalmi osztályhoz fűződik, melyet Csathó Kálmán életre kelt. A derűs, optimisztikus, vendégszerető, emberekben bízó, gyermekien tiszta, élelmetlen, konzervatív úriember, a férjéért, családjáért élő, szorgalmas háziasszony, az ideális lelkű leányunoka, aki a szerelemben a csélcsap, üresfejű, jó származású és gazdag kérővel szemben előnyben részesíti az alacsonyabb társadalmi állású, szegény, de szorgalmas és korrekt imádót... Ma erre azt szokás mondani: „biedermeier hangulat”, régi jó idők... letűnt világ. Csathó Kálmán is érzi, hogy ezek az általános lelki jellemvonások nem merítik ki eléggé annak a szűkebb környezetnek az ismertető jeleit, melyet színpadra akart vinni s ezért néhány speciális momentumot is ki akar élezni. Csathó Kálmán a munkától való húzódást, helyesebben a munka szükségességének fel nem ismerését, az osztályelőítéletet állítja be hősei lelki alapvonásai gyanánt, *az osztályelőítéletet pedig — különösen a regényben — erősen kiélezi a — zsidóság ellen.* Szinte úgy van beállítva a dolog, mintha igazi, előkelő úri hangulat el sem volna képzelhető anélkül, hogy valaki a zsidókra ne haragudjék, a zsidókat ne szidja. A regényben, a darabban is végül mindenki megkapja a maga igazát, a fiatalabb nemzedékben, a leányban és a megértőbb, alkalmazkodóbb nagyanyában diadalt arat a munka megbecsülése, letörlik az osztályelőítéletet. Mikor a Ladányi-család vagyona romjaiból Budapesten penziót nyit, már a zsidókkal is valahogy megbékélnek, csak az öreg „tekintetes úr” nem tudja még mindig megérteni, hogy miért ne szidhassa ő a maga asztalánál a zsidókat!

Hát miért is haragszik annyira Ladányi a zsidókra? Érdeemes volna belemélyedni ebbe a kérdésbe. Először apró külsőségek azok, amelyek Miska bácsit felbosszantják. A zsidó takarékpénztári igazgató, aki a kölcsönöket folyósítja, nem „kedves Miska bátyámnak” szólítja őt, hanem „Ön”-nek, a bankban nem fogadják olyan amicalisan, mint régebben, hanem csak az üzleti udvariassággal. Mindez halálosan komoly ok, hogy Ladányi ne szívelje a zsidókat. A birtok csődje pedig felfokozza ezt az ellenszenvet, mintha a kölcsön szigorú és kegyetlen törvényei nem volnának egyformák az egész világon s a birtok nem úsznék el mindenképpen, ha oktanul túl-

terhelik. A zsidó bankigazgatóra ugyanannyi joggal haragudhatik meg Ladányi, mint a postásra, aki a táviratot hozza, melyben sógora öngyilkosságáról s egy nagy kezességvállalás feléledéséről kap hírt. Megharagszik a zsidó telekügynökre, aki vevőt akar hozni az eladósodott birtokra, pedig a végén mégis csak egy jó eladással tudja megmenteni vagyona egy részét, mellyel új existenciát kezdhet. Miska bácsi ellenszenvének a zsidók iránt semmi ésszel felfogható oka és magyarázata nem lehet s szinte úgy látszik, hogy ez éppen úgy hozzátartozik az elvhez, mint az Ínyencsége, vagy a hosszúszerű pipa. A harmadik felvonásban megjelenik a penzióban egy Kozma nevű úr, akinek a családfája iránt érdeklődik. Kiténik, hogy ez a Kozma nem a leveldi Kozmák közül való, hanem a „nagykánizsai” Kozmák közül s az apját még — Kohnnak hívták. Ladányi haragos-szaporán kezdi eregetni a címbeli pipából a füstfelhőket, szinte füstbe borul az egész színpad...

Amint látható, Csathó Kálmán darabjában semmi olyan motívum nincs, ami *igazolná* a hős ellenszenvét a zsidókkal szemben, de azért ez az úri zsidózás mégis bizonyos *propagatív erővel* hat a színpadról, amiben az író még annyiban is hibás, hogy a darab zsidó szereplői közül bizony egy sincs, aki legkisebb mértékben is rokonszenves volna. A darab nemcsak azt mutatja: hogyan *gondolkoztál*ja hősét Csathó a zsidókról, de azt is, hogyan *látatja* Vele a zsidókat.

S ha a zsidóság mégis valamilyen elégtételhez jut ebben a kedves és művészi vígjátékban, akkor az legfeljebb annyi, hogy a zsörtölődéseiben is bájos, lelke mélyéig úri és ízes Miska bácsit éppen — *Rózsahegyi Kálmán* játssza utolérhetetlen, megható, benső művészettel. És *Rózsahegyi Kálmán*, amikor a szerző utasításai szerint az úri antiszemitizmus előítéleteit megszólaltatja, tulajdonképpen választ is ad arra a kérdésre: *igaza van-e Miska bácsinak, mikor nem szívleli a zsidókat és igaza van-e a szerzőnek, mikor az úri felfogást el sem tudja képzelni az obligát antiszemitizmus nélkül? Mert a magyar föld nemcsak Ladányikat termett, hanem Rózsahegyi Kálmánokat is.**) Nemcsak Ladányikat, akik megették, megitták és elpipálták az ősi birtokot, hanem *Rózsahegyi Kálmánokat* is, akik negyedszázados munkában, Isten adta művészetüket arra szentelték, hogy mint a nemzet szerény napszámosai, a magyar eszményeket, a magyar szót, a magyar lélek kultuszát szolgálják. *Rózsahegyi Kálmánokat*, akik *megérdemlik, hogy minden Ladányi Miska bácsi tisztelettel hajoljon meg előttük* és ha szembekerülnek vele, lelkük úri érzésétől sugalva, *elszégyeljék*, hogy az ösöktől valaha, csak egyetlen antiszemita előítéletet is átvettek.

*) Azóta kitért.

Rózi és Mózi.

Egy színdarab próbái fognak megkezdődni egy budapesti színházban, melyet nyár elején akarnak műsorra tűzni. A címe valószínűleg *Rózi és Mózi* lesz*.) A színlapon fordítóként *Ieltai* Jenő neve fog díszelni, a magyar színpadi irodalom kiváló vezéréé. Ő ültette át magyarra a darabot és ő tűzdelte tele ragyogó humorának gyöngyszemeivel, ő lehel bele új életet a maga kipróbált nagyszerű színpadi készségével. A darab nem magyar talajból fakadt, szerzője egy amerikai író és külföldön, a legkülönbözőbb városokban, több ezres előadássorozatot ért meg *Abbies Irish Rose* címen. A darabot Bécsben láttuk. Ott is elsőrangú, kitűnő színpadi író, Félix *Sálién* szegődött az ismeretlen amerikai író segítségére, ő próbálta menteni, ami a darabban menthető és az ő nevének varázsereje segítette életre Éécsben is ezt az amerikai színpadi terméket. A darab a *zsidó-keresztény vegyes házasság* témáját viszi színpadra és a móddal, ahogy ezt a tárgyat megfogja és a közönség elé viszi, *legmélyebben belevág a zsidóság vallási életébe* és a legmerészebb kíméletlenséggel érinti a zsidó hitélet legmélyebb problémáit, legbensőbb, legkényesebb kérdéseit. Amerikában könnyen érthető módon sikere lehetett a darabnak, hiszen ott sok minden másként van, mint nálunk. Csak legutóbbi hetekben olvastuk egy igen érdekes, de torz leírását az ottani vallási életnek, az amerikai zsidóság különös szokásainak. Ott, ahol a rabbi autón jár hosszunapkor templomba, ahol a jazz-band hangjaira éneklük az ősrégi héber melódiákat, ahol tornatermek, tánctermek, uszodák és büffék csatlakoznak a templomi imateremhez, ott talán lehetséges, hogy a zsidó vallási élet problémáit a színpad is más megvilágításban tárja a közönség elé. Lehetséges, bár alig hihető el, hogy legyen vallásos érzésű zsidó ember, aki fenn ne akadjon azon, ha vallásának legbensőbb kérdéseit profán módon feszegetik a színpadon. A színházi üzletembereket ezek a kérdések nem nagyon zavarják.

Mi nemcsak nem vagyunk ellenségei annak, hogy a zsidóság nagy kérdései a színpadra kerüljenek, hanem egyenesen fontosnak tartjuk, hogy a hitélet nagy problémái se nélkülözzék a propagandának ezt a leghathatósabb eszközét és a színpad a maga messzeható erejével objektív formában ne szólaltasson meg olyan igazságokat, amelyeknek megértése és megláttatása egyes nagy kérdések tisztázását csak előmozdíthatja és segítheti. Hálásak vagyunk *Lessignek* a *Bölcs Náthán* gyönyörű parabolájáért, *Gutzkov Uriel Acosta*-jáért, *Heyermans* és *Zangwill* poétikus és szuggesztív gettó-drámáiért, *Salam Asch* megrendítő zsidótragédiájáért, hálásak vagyunk

*) Utóbb *Ábris rózsája* címen került színre.

Anski-nak, aki a *Dybuk* című darabban a zsidó poézis mélységeit tárta fel, hálásak vagyunk Bernstein-nak, aki *Izrael* című darabjában sikraszállt értünk. De legkevésbé lehetünk hálásak az ismeretlen amerikai íróőnek ezért a kísérletéért, mert ha bármennyi kedvesség, éle és humor szövő és lengő is át a darabnak könnyed és kedves jeleneteit, mulattató és elérzékenyítő fordulatait, mégis alkalmas arra, hogy a vallásos lelkekben megbántódást fakasszon, sőt arra is alkalmas, hogy *félreértéseket szítson olyan kérdésekben*, amelyekben éppen elég félreértést támaszt a mindennapi élet, a szándékos ferdítés vagy a meg nem értő könnyelműség.

A darab a felekezeti béke propagandáját hirdeti és egyik legmeghatóbb jelenete az, melyben a *rabbi és a páter* felfedezik, hogy ugyanannál a csapattestnél szolgáltak a nyugati harctéren, ott közös harcokban vettek részt, egymás halottait kölcsönösen eltemették és felismerik azt is, hogy mindketten az egy Isten szolgálatában állnak és az Isten-eszme hirdetéséért munkálkodnak. Eddig rendben volna a dolog. De amit a szerző azután a darab további során levezet: a további színpadi képek már nem logikus folyamánai annak a gondolatnak, ami a két pap beszélgetéséből kicsendül. A darab ugyanis nem azt a tanulságot vonja le a papok beszélgetéséből, hogy ime: a két vallás közös célért küzdvén, azt a maga külön útjain, egymás mellett, békés együttműködéssel legjobban érheti el. Hanem ellenkezőleg azt hirdeti, hogy ebből a meglátásból folyóan egyetlen helyes megoldás csak az lehet, *ha a két vallás összekeveredik* és egységesen halad a közös cél felé. A darab bonyodalma pedig egyformán figurázza ki a zsidóság ősrégi esketési szokásait, a kereszténység házassági szentségét és szertartásait és a két vallás házassági szokásaival szemben valóságos propaganda-irat a polgári házasság gondolata mellett, amely a vallási házasságot feleslegessé és szükségtelenné teszi.

Ha van vallás, mely a békét, a szeretetet hirdeti, úgy a zsidóság az. Mi is állandóan tanítjuk a megértést a többi vallásokkal szemben, melyek belőlünk sarjadtak. A felekezetek közötti békesség nekünk is vezető programmpontunk. *Mi ezt azonban nem áldozatok árán kívánjuk megvalósítani, nem azon az áron, hogy bennünket a zsidóságunktól megfosszanak és hogy a mi váltásunkból, a mi törvényeinkből és hagyományainkból akár csak egy belül is elvegyenek.* Mi elsősorban a magunk vallásáért küzdünk, de a más felekezetüeknél is a vallásos gondolat megerősödését kívánjuk látni és úgy véljük, hogy a társadalomnak legkevésbé az olyan emberek válnak hasznára, mint Rózsi és Mózsi, akik háromszor is házasságot kötnek és megesküsznek a zsidó, a keresztény vallások szertartásai és az állam törvényei szerint is. Mi azt hisszük: a társadalomnak sokkal több haszna van abból, ha valaki egyetlen vallás

elvei szerint él, egyetlen vallás tanításaiban hisz, de abban azután mélyen és meggyőződéssel. Az úgynevezett szabadgondolkozók bizonyára a zsidó klerikalizmus vádját fogják ellenünk hangoztatni ezért az állásfoglalásunkért, de mi ezt a lekicsinylésnek szánt bélyeget annál szívesebben fogadjuk és annál büszkébben hordjuk, mert amit a mi felfogásunk kifejez, nem a szeparáció gondolatát jelenti, hanem a vallási alap tiszteletben tartását és hangsúlyozását. Mi ezekkel a szabadgondolkozókkal szemben is úgy véljük és hirdetjük, hogy *a zsidó-keresztény vegyesházasságok sem a zsidóság, sem a kereszténység szempontjából nem jelentenek hasznot* és nem oldják meg a felekezetek közötti békesség kérdését, sőt ellenkezőleg: az örök belső háborúság, a családi élet megrontásának, meglazításának és a hitetlenség forrásává válnak. Az ilyen házasság vagy oda vezet, hogy a felek egyike utóbb kitér, vagy örökös viszály marad a felek között és a vegyes házasságból származó gyermek abba a helyzetbe kerül, hogy a szülők hite közül egyiket sem tudja egész lélekkel magáénak vallani és ezért a vallástalanság és ateizmus karjaiba kerül. *Ezért téves, ezért káros és ezért társadalomellenes az a propaganda, amelyet ez az amerikai darab folytat.*

Mert mit is látunk Rózi és Mózi vidám jelenetei között? Egyszer a rabbi és a páter vitatkoznak egymással, másszor *a karácsonyfa alatt jelenik meg a rabbi, hogy a karácsonyi sonka felszentelésénél jelen legyen.* Akármilyen kitűnő komikus is fogja alakítani ezt a rabbit, bármilyen ragyogó fordulatokkal fogja is tarkítani a darab illusztris át ültetője ezt a jelenetet, már előre őszintén meg kell mondanunk: nem szívesen látunk rabbit a karácsonyfa alatt, még a színpadon sem, még a jó hangulat kedvéért sem.

Legyünk tisztában vele: nekünk több féltani valónk van az ilyen helytelen propagandától, mint bármely más felekezetnek vagy egyháznak. A mi felekezetünket nem támogatja sem politikai hatalom, sem gazdag egyház, sem bármiféle más befolyás. Mi a vallásunkért való küzdelemben teljesen magunkra vagyunk hagyatva, nekünk minden erónket magunkból kell merítenünk, a mi vallásunk erőforrásai: a belső misszió, a zsidó otthon vallásossága és az ünnepi gyertya fénye, melege. Mihelyt a zsidó családba, a zsidó otthonba a kételkedés, gúny szelleme tud beférkőzni, akkor összeomlik mindaz a sok vallási missziós harc, amelyet a zsidó templom, a zsidó kultúra szószékei a lelkekbe belevittek, akkor a zsidó ház, a zsidó élet vallásossága összedől.

Külföldön a zsidóság vezető tényezői és papjai komoly formában, manifesztumokban, hírlapi cikkekben és a nyilvánosság minden eszközének igénybevételével harcoltak és küzdöttek ennek az amerikai darabnak a tendenciája és tanításai

ellen. Mi szerényen csak annyit akartunk megjegyezni, hogy *sem az időt, sem a magyar zsidóság lelkiállapotát és hangulatát nem tartjuk alkalmasnak arra, hogy ilyen problémáknak ilyen természetű feltalálásával zavarják meg a lelkek nyugalmat és foglalkoztassak a közvéleményt.*

Forradalom Sternéknél.

Sokszor szóvátették már a színpadok és filmek antiszemitizmusát. A „zsidó humor” elfajulásait a kabarékban, a zsidózó beszédmodort és a pillanatnyi hatáskeltésnek egyéb olcsó eszközeit. Éppen *Molnár* Ferenc, a világhírű író mutatott rá arra, hogy Amerikában a zsidó önérzet felháborodva utasítana vissza ilyen „szellemeskedési” kísérletet. Az „*Ábris rózsája*” színrehozatala előtt is erélyesen tiltakoztunk ellene, hogy a zsidó vallás alapvető elveit nyíltan gúny tárgyává tegyék a színpadokon. A jóézésnek ezek a durvább megsértései lassanként el is maradnak a színpadokról. A direktorok is, a közönség is tanulnak ezekből a cikkekből és nem egy darab sorsa fordult már meg azon, hogy a zsidó közvélemény kifogást tett a darab egyik-másik jelenetének antiszemita hangulata ellen. Kitűnő írókat ért már kudarc egy-egy ilyen figyelmeztető cikk alapján.

Kritikánkban azonban bizonyos irányban elnézők voltunk. Megkíméltük zsidó íróknak azt a kedvenc, de rossz szokását, hogy a polgári társadalom bármely gyengeségét zsidókon példázzák. Sok kedves „pesti” darab került színre az utolsó években, melyeknek nem egy kabinet-figurája szerezhett igazi, benső örömet a nézőtéren meghúzódó antiszemitáknak. Párbeszéddek hangzottak el ezekben a darabokban a házasságról, hozományról, házibarátokról, melyek ultramodern elveket valló hölgyek és léha párbaj hősök felfogását fejezték ki. A szereplők pedig, akár nevük, akár foglalkozásuk vagy más külső ismertetőjel alapján, alkalmasak voltak arra, hogy nézeteiket, némi rosszakarattal, a zsidóság általános felfogásának lehessen hirosztelni. Ezek az írók talán jó szolgálatot tettek önmaguknak és a színháznak, de igen rossz szolgálatot tettek az elmés-ségnek ezzel a fajával a zsidóságnak...

Az ilyen rejtetten antiszemita színművet már csak egyetlen lépés választja el az u. n. „zsidó iránydarabtól”, mely kifejezetten a zsidóság hibáit akarja szelíden, szatirikusan gáncsoló és kiegyenlítő tendenciával színre vinni. Németországban Wilhelm *Braun* zsidó író írt most „*Forradalom Sternéknél*” címen ilyen darabot, melyben egy *Stern* nevű zsidó család szülői és gyermeki generációinak összecsapását akarja bemutatni. A szülők „*mammonisztiikus szellemét*” önérzetesen utasítja vissza a fiatalság, különösen a házasság kérdésében. Hogy

ezt a „happy end”-et elérje és a két nemzedék ellentétét kellően kidomborítsa az író, nem vonakodik attól sem, hogy egészen hamis és bántó színekkel rajzolja meg az öreg Stern-házaspárt. Mintha nem is zsidó író, hanem Dinter vagy más antiszemita jellemezné a gyémántokkal teleaggatott, műveletlen és modortalan anyát és a materialisztikus, egyszerű apát, aki még gyermekei, boldogságát is az üzleti könyvek alapján akarja elintézni. És micsoda „humort” vegyít az író ebbe a jellemzésbe. Mikor a szobalány *— kit „siksze” néven emlegetnek a család tagjai — takarítás közben templomi dalokat énekel, Sternné azzal inti le, hogy ő sem szórakozik „héber dalokkal”, majd családjának tagjainak elpanaszolja, hogy a leány ezekkel a dalokkal „betréflizi” az egész lakást. Stern úr üzlete súlyos nehézségekkel küzd, végsőket vonaglik s az egyetlen aktívum: a család fiutagja, aki hozományával még megmenthetné az üzletet. Ezt a lehetőséget eléggé részletesen tárgyalják a színpadon, mire egy másik hasonló gondolkozású kereskedő ki is fakad: „*Isién óvjon meg mindenkit attól, hogy leányai legyenek*”. A házasságközvetítés intézményét is egészen hamisan viszi színre ez a darab, mert a régivágású zsidó házasságközvetítés nem üzleti alapon történt és nem csupán anyagi szempontok szerint egyengette a házasuló felek útjait.

Az igazi zsidó családi életnek és erkölcsi felfogásnak nem sok köze van az ilyen darabokhoz, melyek csak arra jók, hogy az antiszemitáknak örömet szerezzenek. Ne felejtjük el: az arisztokratákat, gentryt lehet kifigurázni, mert a szatírák ezekben az esetekben senki sem érti félre és senki sem általánosítja a túlzottan kiélezett jellemvonásokat. De minden egyes zsidó alaknak, mely a színpadon szerepel, ugyanaz a sorsa, mint az életben szereplő zsidóknak. Ezerszeres kritikával, felfokozott követelményekkel közelednek hozzája. A színpad azonkívül mindent megnagyít és aláhúz. Egyetlen ilyen Stern-házaspár helyrehozhatatlan károkat okozhat a zsidóságnak, melyet amúgy is hamis típusokban látnak és ítélnak meg.

A német zsidó publicisztika most erősen cikkezik a Stern-család színpadi szereplése ellen. Leghelyesebb megoldás az volna, ha a zsidóság életéhez csak olyan író nyúlna-hozza, aki a zsidóságot nem a kabaréból és a zsidó viccekből ismeri.

Az inflációs zsidó.

A berlini Nollendorfplatzon, *Piscátor* színházában és rendezésében mostanában Walter *Mehring* írónak egy darabját adják, amelynek a címe: „*A berlini kereskedő*”. A darab nyilvánvalóan „A velencei kalmár” modern változatát akarta megírni. Ez a darab megint azok közé tartozik, amelyek alkalmasak arra, hogy a nagy tömegben hamis színben tüntessék fel

a zsidóság szerepét és helyzetét. Csodálatosképpen ezúttal egy nagyműveltségű, zsidó vallású író követte el azt a szerencsétlen lépést, hogy az antiszemitizmusnak szolgálatokat tesz és úgyszólván propaganda-drámát ír a zsidóság ellen. Nem enyhít az író felelősségén az sem, hogy darabját *^történelmi színmű a német infláció korából*” alcímmel látja el. A német zsidó sajtó minden oldalról a legerélyesebb támadást intézi a darab ellen.

Miről van szó ebben a darabban? Simon Chaim *Kaftan* nevű orosz zsidónak a leánya Davosban, szanatóriumban szenved az orosz borzalmak következményeit. Itt akarja erejét és egészségét visszaszerezni. Az apának pénz kell. Berlinbe téved, ahol 1923-ban a Grenadierstrasse egyaránt színhelye az inflációnak, a pogromoknak és a dollár ingadozásának. A pénz délibábjától elvakulva áll meg ebben a forgatagban a zsidó, akinek összesen 100 dollár van a zsebében. Ezt a 100 dollárt meg kell neki sokszoroznia, hogy leányán segíthessen. A főhős nem lesz ura a drámai cselekménynek, hanem a dráma vele csak megtörténik. Mindenki megcsalja őt: zsidó, keresztény, szegény, gazdag, pór és főúr. De az idők éppen olyanok, hogy minden megcsalás után egy-egy fokkal magasabbra kerül. Kiszáll a vonatból, eljut az Alexanderplatzra, onnan a Grenadierstrasse-ra, majd az Unter den Linden lakója lesz, végül Berlin nyugati városrészébe kerül. Ahogy a dollár nő, úgy emelkedik ő is. Mikor a legmagasabb csúcsra ér, mikor csodálat és gyűlölet övezi, akkor lezuhan a dollár és vele együtt ő is. Nemsokára ott áll egy hirdető-oszlop előtt és olvassa a körözőlevelet, melyet ellene kiadtak.

A dráma másik főhőse egy *Müller* nevű ügyvéd. Ez az a típus, amelynek nincsen lelkiismerete. Összeköttetéseinek számai mindenhova elvezetnek. Ő a fősíber, akinek egyik gomblyukában a horogkereszt, másik oldalán a szovjetszöglet. Ő viszi fel a zsidónak a karrierjét, aki eszközzé lesz a kezében. Ő töri össze, amikor már nem láthatja hasznát. Ez az ügyvéd áll a középpontjában annak a világnak, amelyben a bér- és vérgyilkosságok a fekete Reichswehr, a Wotan-kultusz, a pogrom-antiszemitizmus és a „Cioni bölcsék jegyzőkönyveinek” szelleme járnak ördögi táncot. És a két férfi között a lidérces árnyék: Jessie, a boltos, a spekuláns, a kalmár zsidónak sápadt leánya, akiért mindez történik, az emelkedéstől, a magasba lendüléstől a körözőlevélig...

Ezt az érdekes témát, amely kétségtelenül érdemes a megírásra, nagy kár volt, könnyelműség volt odadobni a nagy tömegeknek, amelyek nem tudják megkülönböztetni a karikatúrát a komoly ítélettől, a torzképet az élethű rajztól. És szerencsétlen gondolat volt ennek a forrongó kornak a középpontjába éppen egy zsidót állítani. Mert újra meg fog ismétlődni, ami minden alkalommal megismétlődik. Senki sem fogja észrevenni a bal- és jobboldali szélsőségekben tobzódó és a

politikai hullámok hátán élősködő ügyvédnek az alakját, senki sem fog fennakadni a politikai gyilkosok földalatti világának a rajzán, hanem csak a korszak passzív szereplőjének, a zsidónak a szerepét fogják kiélezní és félremagyarázni.

Pedig ha valamit, úgy azt az igazságot leplezi le Mehringnek ez a drámája, hogy *egy-két zsidó spekulánsnak ez a szédítő karrierje, amely annyi irigységet (akasztott és annyi gyűlöletnek a kiinduló forrása lett, az inflációnak egy-két zsidó regénye: ennek a lazas korszaknak gyorsan eltűnő lázálma volt, amely után a borzalmas hideglelés, a nagy kijózanodás járt...*

És ha talán nem is Mehring drámája találta el a legalkalmasabb formáját annak, ahogyan az inflációnak a lelki történetét meg kellett írni, egészen bizonyos, hogy a téma maga izgatón érdekes. *Izgaióan érdekes éppen a zsidóság szempontjából, amely épp oly kevésbé nyert az infláción, amint sohasem nyer olyankor, ha akár gazdasági, akár lelki, akár politikai bizonytalanság veszi körül. Ilyenkor mindig áldozat a zsidó, mégpedig mindig az első áldozat. Őt ütik elsőnek fejbe, őt fosztják elsőnek ki és néhány embernek a látszatemelkedéséért ő ellene fordul legelőször és legvadabbul a gyűlölet. A zsidóság inflációs története szorosan összefügg az azt követő reakciók történetével, amikor még a vagyonosodás látszatát is százszorosán, ezerszeresen megtoroltak a zsidóságon.*

A zsidóság sikerének, emelkedésének egyedüli lehetősége a nyugodt és csendes munka korszakában következhetik be. Az általános jólét idején nem gyűlölik a zsidóságot és az olyan emelkedés, amelyért küzdeni és dolgozni kell, amely nem a véletlenek következménye, magát a zsidóságot sem szédíti el.

Dreyfus a színpadon.

A *Berliner Volksbühne* színpadán, mely a nálunk is jól ismert *Karlheinz* Martin vezetése alatt áll, egy *René Kestner* nevű írónak a darabját játsszák. Az írói álnév alatt *Wilhelm Herzog* és *Jose Rehfisch* társszerzők rejtőznek, kiknek az az érdekes ötletük támadt, hogy drámát írjanak a Dreyfus-ügyből, amely a múlt század végén egész Európát lázban tartotta. A kritika nem nagy lelkesedéssel ír a darabról. Azt írja róla, hogy nincs benne semmi költészet és a panoptikumok viaszbábuinak a szaga árad le a színpadról. Dramatizált riportnak nevezik, amely szinte lelkiismeretesen a bűnper gyorsírói feljegyzési alapján készült. A drámának az úgynevezett „ragy jelenetét“, a főtárgyalási jelenetet összehasonlítják *Bernhard Sahw-nok* és *Büchnernek* a főtárgyalási jeleneteivel, melyeket a *Szent Johanná-ban* és *Danton halálában* írtak meg. A Dreyfus-dráma szerzői nem nyernek az összehasonlításon.

De azért talán mégis össze szabad hasonlítani ezt a drá-

mát a világirodalom legnagyobb alkotásaival. És a mi összehasonlításunk viszont az új színdarabnak juttatja az elsőbbséget. Szent Johannából és Dantonból csak hosszú-hosszú évtizedek múlva lett drámai hős és drámai probléma, Dreyfus még itt jár közöttünk, csak a napokban volt jelen *Clémenceau* temetésén és még saját maga is megnézheti a róla készített drámát. Dreyfus még megérhette, hogy az ő tragédiája, az ő esete a napi aktuálitás izgalmasságán túl is érdeklí az embereket és hogy általános érdekű probléma lett abból, ami neki akkor egyéni szenvedést jelentett. Csak egészen rendkívüli férfiakkal szokott megtörténni, hogy még az életükben, vagy legalább is a kortársaik emlékezetében hőssé magasztosulnak. Dreyfus ezredes nem volt ilyen hős, őt csak az tette naggyá és az ő nagyságát csak az tartja fenn, hogy az igazságtalanság, amely vele megtörtént, az nőtt túl az átlagos méreteken és az válik egyetemes érdekűvé. Dreyfus drámája: *az antiszemitizmusnak a drámája*. Azok a nagy férfiak: *Clémenceau, Zola, Picquart, Labori*, akik ebben az ügyben az igazságért küzdöttek, *ugyanolyan harcosai az emberiség szellemi felszabadulásának, mint azok, akik a boszorkányhit és egyéb karos babonák ellen küzdöttek*. Clémenceau és Zola nem publicisták többé, Picquart nem egyszerű ezredes, Labori nem csupán védőügyvéd, amikor ennek a pernek a fénykörében nézzük őket. Egy nagy igazságtalanság ellen folyó küzdelemnek a szimbolikus harcosai ők és Dreyfus pedig ennek az igazságért folyó küzdelemnek az áldozata és vértanúja.

A Dreyfus-ügynek nem ez a dráma az első irodalmi feldolgozása. Anatole *Francé* a *Pingvinek szigete* című regényében véres szatírárt írt a Dreyfus-ügyről, mely az akkori hadseregnek és a klérusnak, a royalistákkal egyesülten folytatott harca volt a köztársaság ellen.

A harcnak bűnbakja volt csupán a zsidó vallásu kapitány, akit könnyű szívvel voltak hajlandók feláldozni és akit a védelméről könnyű szívvel mondtak le. Az igazságszolgáltatás segítségére sietett a hadsereg és a klérus kaszt-szemlének és készséges eszköze lett az antiszemitizmusnak és a justicimordnak.

A berlini társszerzők egészen helyesen érezték meg ezt a drámai magvat és ha nem is a legtökéletesebb költői eszközökkel, mégis elég érdekesen és hatásosan vitték színre a nyers és hű eseményeket.

A közönségnek tetszett az újfajta riport-dráma és a darabnak a sikeréhez valószínűleg hozzájárult az is, hogy a társadalomnak azok a lappangó erői, amelyek annakidején a kis francia kapitány üldözéséhez vezettek, Németországban ma újra mozgásban vannak. Ott, ahol ma sorjában düljék fel a zsidó temetőket és sírjaikból kivetik a zsidó halottakat, ahol éjszakánként sírkövek ellen folytatnak csatározásokat, *ahol*

Magdeburgban majdnem megismételték a Dreyfus-pernek a justicmordját, ott ma sokkal izgalmasabb, sokkal aktuálisabb Dreyfus kapitánynak a története, mint Szent Johanna legendája, vagy Büchnernek a tragédiája.

Karlheinz Martin, aki nálunk a francia forradalomnak és Oroszországnak a drámáját rendezte, bizonyára megtalálta a kellő rendezői ötleteket, amelyekkel az antiszemizmusnak a drámáját kellő hatással a színpadra vihette.

Zsidók a regényben.

Domela.

Évek, talán évtizedek óta nem jelent meg a könyvpiacra munka, mely érdekesebb, izgalmasabb, tanulságosabb, szenzációsabb volna, mint az a könyv, amely most került ki a sajtó alól Berlinben. Az írója *Harry Domela*, aki a *börtönben* írta meg önéletrajzát „*Der falsche Prinz*“ címen. Talán röviden el lehet mondanunk, hogy kicsoda a szerző és hogyan írta meg a könyvet. Néhány hónappal ezelőtt Thüringiában megjelent egy fiatal férfi. Csakhamar híre futott, hogy az idegen nem más, mint inkognitóban: Vilmos porosz herceg, a német trónörökös legidősebb fia, II. Vilmos császár unokája. Bár inkognitóban jelent meg, érkezése mégis mindenütt kiszivárgott, Weimar, Gotha, Erfurt: egymásután a legragyogóbb ünnepségekkel fogadták, tiszteletére vadászatokat, hazafias demonstrációkat rendeztek, melyeken mámorosán és ujjongva tört ki a császárhű lakosság hazafias lelkesedése és alázatos lojalitása. A herceg mindenütt kedves volt, nagy szimpátiákat keltett maga iránt, fenséges leereszkedéssel és mégis szeretetreméltóan viszonzta híveinek áradozó szeretetét és ragaszkodását. Egy napon azután, tetemesebb adósságok hátrahagyásával eltűnt a láthatárról. A rendőrség kiderítette, hogy az elvarázsolt fejedelem ismert szélhámos volt, *Harry Domela*, akit ezüstkanál-lopásért, csavargásért már több ízben fogházzal büntettek, életének utolsó éveit a berlini külvárosi csöcselék szennyes odúiban, tolonckocsikon, rendőrségi fogdák mélyén, a világvárosi csatornák szennyében töltötte. Ezért a legújabb kalandjáért ismét elérte az igazságszolgáltatás keze és nyolchónapi fogházbüntetést kapott.

A fogházban azután *Harry Domela* megírta emlékiratait és hercegi szereplését. Nem lehet eléggé olvasni és dicsérni ezt a könyvet, melynél vonzóbbat, érdekesebbet, kalandosabbat regényíró fantázia sem tud kitalálni. Feltárul benne a háború utáni feltagolt, züllött, felkavart társadalom ször-

nyű képe. Nem tudunk magunkhoz térni a regény fordulatai nyomán. Kiderül, hogy Harry Domela, ki életének legnagyobb részét portyázó-katonák kalandorsorsában, majd aratómunkában, téglagyári napszámos-sorsban, lakáji livrében, majd mint kivetett csavargó lebujókban, utcai csavargásban és pályaudvari padokon töltötte: milyen módon csinálhatott xarriert és szédíthette meg az embereket. Az a véletlen, hogy *arcban hasonlított a porosz trónörökös fiához* és uricsaládból származván, közvetlen és kedves manirjai voltak, megnyitotta előtte a legzárkózottabb szalonokat és a leggögösebb sziveket. F'okról-fokra emelkedett a szélhámosság lajtorjáján is, miután azt tapasztalta, hogy a rang, a külső megjelenés, az érvényesülés legbiztosabb kulcsa. Az első kísérletet Potsdamban tette, ahol mint cigaretta-ügynök egy szép napon bárónak adta ki magát, *mire egész árukészlete azonnal elfogyott*. A sikeren felbuzdulva Berlinben, mint *gróf* jelenik meg: és ingyen lakosztályokat kap a legelőkelőbb hotelekben. Heidelbergben már mint *princ* fogadja a burschenschaftok mámoros és rajongó hódolatát, végül Erfurtban már mint a császár unokája jelenik meg. Hónapokon át él itt körülrajongva a császárhű német junkerektől, fejedelmeknek kijáró fényben, pompában és hódolatban. A császárhű német junkerek minden visszafojtott vágyukat és rajongásukat ontják eléje. Harry Domela élesen, ügyesen, színesen jegyzett fel naplójában minden mondatot, amelyet hozzá intéztek, minden szót, melyet *neki, mint hercegnek* mondtak, hiszen benne élt a koldus csavargó öntudata, aki szórakozik, mulat és egyszersmind megfigyel egy neki idegen világot. Agyában elraktározott minden hangot, minden mozdulatot és hirtelen belelátott a mai társadalom leikébe, meglátta a mai elernyed, lezüllött társadalom görbe tükörképét.

A *zsidó olvasó* is megtalálja Harry Domela könyvében azokat a momentumokat, melyek számára meglepetéssel és keserű tanulsággal szolgálhatnak, Különösen két helye a könyvnek az, melyben Harry Domela bennünket érdeklő leleplezésekkel szolgál. Heidelbergben, ahol mint *princ* szerepelt, az egyik burschenschaft rózsás hangulatú, borgőzös tivornyáján, a végsőkig felfokozott hangulatban a társaság egyes tagjai el kezdték szidni a zsidókat: „*de Jidden...*“ Ő, mint *princ*, rászól a társaságra: ne szidják a zsidókat, mert neki magának is vannak zsidó jóbarátai. Élénk megütközés vesz erőt a társaság tagjain, szinte a vér megáll az ereikben, amint megdöbbenéssel hallják, hogy a potsdami gárdaezred egyik hadnagya, a német uralkodócsalád egyik tagja, zsidókkal szóbaáll, sőt talán még barátkozik is velük. Gondolatnak is vérfagyasztó!

A *másik érdekes kaland* Góthában, a kedves thüringiai városkában történt, ahol őt, mint hamis porosz herceget

hódolva ünneptük. Egy napon a főpolgármester felkérésére a „herceg“ elhatározza, hogy megtekinti a város új vízműveit és azok megnyitó ünnepélyén legkegyelmesebben résztvesz. Az utcán hozzácsatlakozik egy előkelő thüringiai főnemes, gőgös zárkózott öreg úr, a másik oldalon pedig hozzája szegődik egy csendes diplomata-külsejű férfi, aki azelőtt miniszterelnöke volt a tartománynak. Így mennek hárman az utcán, az álherceg, a thüringiai ősnemes és a volt tartományi miniszterelnök. Egyszerre csak szembe velük jön egy jól öltözött férfi, aki kalapját levéve és mélyen meghajolva, alázatosan köszönti a társaságot. A gőgös német junker *visszaköszön*. Mozdulatai kissé tétovák, látszik, hogy küzd magával és amint a másik férfi elhaladt mellettük, valóban meg is szólal:

— *Bocsánat fenség, hogy visszaköszöntem egy zsidónak, de ez a csirkefogó, sajnos, részt vett a háborúban. Kegyeskedjek fenség tudomásul venni azon legalázatosabb kijelentésemet, hogy ő az egyetlen zsidó, akinek visszaköszönök. És hogy Fenségedet még inkább megnyugtassam ebben a tekintetben, bátorkodom mély alázattal azt is közölni, hogy kedvenc kutyámat Levinek hívják és valahányszor csak enni adok neki, megverem, vagy rendreutasítom, igen sűrűn emlegetem hangosan a Lévi nevet...*

Harry Domela feljegyezte ezt a nyilatkozatot, mely nem is neki, nem is nekünk, hanem a *porosz hercegnek* szólt. Ez a nyilatkozat tévesen került Harry Domelához, *téves kapcsolás* folytán, mintha valakit tévesen közbeékelnének a telefonban két beszélő közé és ő tévedésből kihallgatja, amikor ugyan nem neki, hanem róla szóló nyilatkozatok hangzanak el. Harry Domela is, a német Zsidók is, tévedésből, véletlen, akaratlan indiszkréción folytán tudták meg ezt a nyilatkozatot. De mi azért tudomásul vesszük, hogy a német junkerek így beszélnek a német zsidókról. Hogy a német zsidók, akik résztvettek a háborúban, ilyen köszöntéseket kapnak az utcán a német junkerektől. Harry Domela, amikor feljegyzi azt a rettenetes feudális szellemet, császárrajongást és azt a féktelen antiszemitizmust, amely Thüringiában uralkodik, megjegyzi, hogy ez az állam, amelynek kommunista kormánya és többsége van és mindez: a „*vörös Thüringiában*“ történik. Vájjon mi lehet Poroszországban, mi lehet Szászországban és mi lehet — más országokban?

*

A betegség, a züllöttség, a háború utáni teljes lelki összeomlás zűrzavaros képéből villannak felénk ezek a jelenetek. Egy tivornyázó, felzaklatott, politikába sodort fiatalságnak a borgőzös hangulatából fakadt az egyik jelenet. A másik jelenet hőse, a másik nyilatkozat megtevője egy olyan férfiú, aki alól kiszaladt minden tradíciójának a talaja és talán minden történelmi reménysége is. Mindenesetre találunk enyhítő

momentumokat, hogy az antiszemitizmusnak ez a féktelensége egy beteg környezetnek, felzaklatott embereknek a körében úgy bajt ki, mint a mocsárvirág. De azért nem jóleső érzéssel, nem nagy megnyugvással olvassuk el: *hogyan beszélnek rólunk királyi fenségek társaságában, hogyan beszélnek rólunk tivornyák emelkedett hangulatában, ünnepi óráiban.* Rosszul esik tudomásul venni, hogy milyen módon nyilatkoznak rólunk egyes körök, ha üzleteinket velük megkötöttük, ha szobánkat elhagyták vagy mi tettük be magunk után az ajtót. *Hogyan beszélnek rólunk, ha az utcán kénytelenek köszönni nekünk, vagy nem volt rá mód, hogy a köszöntésünket ne viszonzózzák.*

És mit mondanak egymás között csendesen, mikor két lépéssel odébb mentünk...

Hatvany.

Zsiga — Bondy Zsigmond — a hőse annak a három részre tervezett nagy regénynek, melyben *Hatvany* Lajos egy magyar zsidó családnak a történetét írja meg. Az első rész „*Zsiga a családban*” címen a felemelkedő regényhőst: családja körében mutatja be. „*Wilheim Meisters Lehrjahre*” a Goethe-regény afféle magyar változata ez a könyv, mely megmutatja: honnan jött, kitől és mit tanul a hős. Bondy Zsiga múltját *nem nagy kegyelettel* rajzolja meg az író. A dédapa: Morvországából jött és pénzkölcsönnel — mondjuk magyarul: *uzsorával* — foglalkozott. A nagyapa követi az apa nyomdokait. A fiait már „megmételtyezi” a kultúra. Az egyikből ábrándkergető semmittevő lesz, akit magával sodor a negyvennyolcas lelkesedés, bár sután és félszegül szerepel a katonazubbonyban is. A másik fiát csak megérinti a kultúra szele. Ő, Heine- és Börne-idézetekkel, Schiller romantikájának külső mázával, tovább folytatja az apai és nagyapai vagyongyűjtést és inkább a pénzszerzés külső formáit modernizálja, kereteit bővíti és jövedelmezőségét emeli, „milliomos” lesz. A milliomos apának a fia — Zsiga — végül: megvívja a maga szabadságharcát az elődök szellemének szűkkörűsége ellen és — amint a regényből sejteni lehet — nagystílú, modern „közgazdasági tényező” lesz, aki társadalmilag is kellő módon el fog helyezkedni. A szerző bejósolja, hogy mondanivalóját a regény végére tartogatja s ezért korai volna, hogy vele vitába szálljunk. Legyen azonban bármi is a szerző tendenciája: ez az író szuverén joga. Amint jogában van az is, hogy a Bondy-famíliát „emlékezésből” és egykorú feljegyzéseiből olyan feketén fesse meg, amint csak jól esik. El lehet képzelni — *zsidóban és máshitűben is* — olyan családot, mely tiz nemzedéken keresztül, családi hagyomány gyanánt úzi az uzsorát, adóeltitkolást, gazdasági zsarnokoskodást, kíméletlen és durva

vagyongyűjtést. A nagy vagyonokat — *zsidóknál és más hűiteknél* — a legritkább esetben szerzik rózsavízzel és szentimentalizmussal.

Hatvány azonban bevezető sorokat is írt regénye elé s ebben *általánosítja* a Bondy-család esetét, a *zsidóság regényévé* teszi azt meg s azokat az alakokat, akiket a regényhős családja közül szerepeltet: a nyolcvanas évek zsidóságának fotográfija gyanánt tünteti fel. *Itt azután már igenis, vitába kell szállni az íróval*, akinek nemcsak „*emlékezése*”, hanem olvasmányai is igen szűk körben mozognak. Mert a zsidóság a nyolcvanas években, sőt jóval azelőtt is, messze túlterjedt a gabonatőzsde és a Két Sas-utca határain. A zsidóság családi történetének ebben a korszakban sem volt a tengelye az 1873. évi „krach” és a zsidóság intellektuális rétegét már ebben az időben sem képviselte a cégtaggá előlépett ügyvéd és a púpos hasonszervi doktor, aki a lakodalmi ebéden sikamlós viccet mond, a temetőben pedig cinikus megjegyzést tesz. *Kazinczy* Ferenc például már 1789-ben emlékezik meg elragadtatással az abaujszántói *zsidó tanítónak*, a vallásiakon erősen túlemelkedő, világi műveltségéről. *Engel* József pipafaragóinas már a harmincas években megy Pozsonyon át Bécsbe, ahol esztergályossággal tengeti életét, míg a szobrászakra, majd Londonba művésznövendéknek jut el. Bondyék lakásában már ott találhatta volna a szerző *Engel* József Juno-ját. Vagy ott találhatta volna *Guttmann* Jakabnak valamelyik szobrát, aki fegyverkovács-inasból lett a bécsi művészakadémia növendéke. Esetleg a *Kohn-iú* festményét, akiből csak később lett *Alconière*. Már a herendi *Fischer* Móric porcellánjait is megvehette volna Bondy Hermáim, aki a púpos hasonszervi doktor helyett már a fiatal *Ilirschler* Ignác doktorral, vagy a tudós *Rózsay* József orvossal kezeltethette volna magát. A Bondy-család vendégei között már ott találhattunk volna néhányat — *akár őrnagyi rangban is* — az ötszáz zsidó tisztből, akik Solferinonál vitézkedtek. *Wahrmann* Mór, sőt az ifjú *Mezei* Mór is, aki ott raboskodott a Bondy-Hof közelében, a rideg Neugebáudében, ott vendégeskedhettek volna a „Bondy-Hof”-ban és *kizárólag csak az író „emlékezésének” a rovására kell írni, hogy csak meggazdagodott és lekracholt börziánerekel látott meg a hetvenes évek pesti zsidóságában.*

A „Bondy-Hof” és környékének, de a nyolcvanas évek zsidóságának a rajza tehát *igen egyoldalú* Hatvány Lajos könyvében. De ugyanilyen egyoldalú a regényhős lelki rajza is. Hatvány az „*asszimilálódó*” zsidót akarja megrajzolni ebben a regényben. Ez a fogalom egyike a legszerencsétlenebbeknek és leghazugabbaknak, mert odavezet — mint Hatvány is megmutatni igyekszik, — hogy a zsidó regényhőst csupán a külső körülmények, a kívülről hallott igazságok emelik ki a családi tradíciók szűk horizontjából és formálják át — nyilván olyanná,

— *amilyennek az antiszemiták szeretik feltüntetni a zsidóságot: idegenné, aki sújtásos köntöst, a környezet új ruháját öltötte magára. Pedig a zsidó sohasem „asszimilálódik”, hanem a zsidó már kultúrát hoz magával, mellyel legalább olyan mértékben hat az őt környező kultúrára, amennyit abból átvesz. A nyolcvanas évek zsidósága a városi kultúrát úgyszólván önmagából teremtette meg Pesten — az ittlakó német polgársággal — s az ilyen kulturális alapvető munka nem épülhet fel azon a rideg, gépies kalmár-szellemen, amelyet az író a Bondy-család körében megrajzol. Egészen bizonyos, hogy az „uzsorás” dédapa és nagyapa *szellemi kultúrája* is közrehatott a Bondy-család felemelkedésében és Bondy Zsiga hiába hallgatta volna Szalkay joghallgató lelkes és hazafias tanításait és Mihályi vagy Kállai tanárok irodalmi és történelmi fejtegetéseit, ha az „uzsorás” elődökből, az anyagias apából és a csendes, passzív lelkű anyából nem lett volna meg benne *az ideális eszmék iránt való fogékonyság, a kultúrára való hajlamosság*, mely a jómódban és a szabadság légkörében akadálytalanul kielégülést találhatott. A családok fejlődésében sincs ugrás, nincsenek csodák: a Bondy Zsigmondok lelki fejlődése is alá van vetve a természet törvényeinek és sem az emancipáció törvényparagrafusai, sem az iskolák professzorai nem tudták volna megtenni azt a varázslatot, hogy a Bondy-fiukból egyetlen generáció alatt a szellemi és gazdasági élet vezető egyéniségeit neveljék. De az is bizonyos, hogy *Eötvös* József báró nem annak az uzsorás, rideg kalmárszellemnek kívánt már 1840-ben polgárjogot, melyet Hatvány a könyvében, mint a zsidóság lelki alapvonását rajzol meg. De a bécsi antiszemiták sem azért ellenezték húsz éven át az emancipációt, mintha a magyar zsidóknak csak gentry-nevelőktől kellett volna eltanulni a hazafiságot.*

Hatvány Lajos egyszer szembeállította *a frakkot és a kaftánt*. A regényében újra visszatér ennek a két öltözetnek a harca. Pedig a kaftán és a frakk kérdése csak a szabón múlik. Már pedig a nemzedékek fejlődése nem a szabóműhelyben készül. És az „asszimiláció” öltözékét sem lehet csak úgy egyszerűen felöltöteni. *Aki kultúrát átvesz, annak már magának is van kultúrája. Aki kultúrát át tud venni, az hozott már magával kultúrát. A kultúra pedig egyforma: akar kaftánt hord, akar frakkot.* Ezért igazságtalan és kegyeletlen Hatvány Lajos a Bondy-család őseivel szemben. Mert ha a Bondy-dédapa és Bondy-nagyapa kaftánja alatt nem lett volna lelki tartalom, akkor Bondy Zsigmond hiába vett volna frakkot magára és akkor bizonyára nem ért volna el egyik késői Zsiga annyi sikert az — irodalomban.

A renegát regénye.

A magyar zsidótérítő irodalomnak egyre növekvő területén megjelent a legújabb műfaj is: a *zsidótérítő regény*. A titkos vezérkar, mely ezt a hadjáratot intézi, ugyanazt az egyént állította ezúttal is csatasorba, aki a zsidó térítő irodalmat eddig is a maga nevével jelzi. *A renegát zsidó tanító* írta a regényt is, ugyanaz, aki röviddel ezelőtt hagyta el hitét és akinek valláscseréje óta egészen különös újságírói jelenségekkel találkozhattunk. Először az antiszemita napilapok kezdtek cikkeket közölni a *váci hitközség életéből*. A renegát legelőször is a saját volt hitközségét támadta meg. Riportjainak középpontjában a hitközség ősz papja állott, azután különböző valótlán házassági történetek kerültek felszínre a renegát tolla alól, vagy legalább is sugalmazására. Ezek alá a cikkek alá a renegát még nem is írta oda a nevét. A neve először *Bangha* páter folyóiratában, a *Magyar Kulturá-ban* jelent meg. Itt ismertette a Zsidó írókat, a zsidó sajtót, hogy ezzel viszont azokat a szerkesztőket feketítse be, akiknek a felekezeti lapjában, zsidókorában, dolgozott. Utána egy ifjúsági regény jött a termékeny író tollából, legutóbb pedig az ő nevével indult el útjára a „*Krisztus-hívő zsidók*“ misszionárius magyar folyóirata.

Most itt a legújabb állomás: a zsidótérítő regény. A regény utolsó harmada a „*Krisztushívő zsidóságon*“ át a *megkereszetelkedésig való utat rajzolja meg* s így ez a regény végre leleplezi azt, amit a cikkek és propagandafüzetek gondosan elhallgattak. Megmutatja és demonstrálja, hogy a „*Krisztushívőség*“ *volta-képpen a terítés előcsarnoka*. A regénynek erről a részéről nem ildomos sokat írni. Ami ebben a részben van, az nem a szerző sajátja. *Erre ő teljesen készen kapta az egész anyagot, azokat a zoltár- és prófétai idézeteket, melyeknek helytelen értelmezésével, egész fonák módon, a zsidóság ellen hadakoznak a térítők*. Készen kapta az érveket, a szempontokat, a térítésre alkalmas kérdések felvetését, hangulatok rajzát. Ugyanúgy, amint az afrikai és ausztráliai benszülöttek, vagy a kínaiak megtérítésére külön kész anyaguk és munkatervük van a térítő misszionáriusoknak, ugyanúgy *megvan a kész anyag a zsidók megtérítésére is*. Ez a térítési anyag talán kevésbé szentimentális és hangulati természetű, mint primitív népek térítésére való, sokkal inkább dialektikus és okoskodó és a „regény“-nek ez a része valószínűleg hemzseg a hitvitáktól, rosszul alkalmazott, de minden esetre félremagyarázott, szándékosan ferdítve értelmezett héber citátumoktól. Talán ez az egyetlen nóvum ebben a „regény“-ben, mert az eddigi térítő szépirodalom sokkal inkább hangulati elemekre volt felépítve.

Ehhez a térítő propagandához mesére volt szüksége a renegátnak. A maga példájából kiindulva, ő is egy hitközségi

alkalmazottal járhatja meg az utat a zsidó életből a megkeresztelésig. Az ő regényalakja egy fiatal hitszónok, aki egy kis konzervatív hitközségbe került el. Ez a hitközség természetesen — a regény tendenciájának megfelelően — tele van erkölcstelen, alantas gondolkozása, silány erkölcsű emberekkel. *Az erkölcstelenség középpontjában itt is az ősz rabbi áll, akivel a szerző régebbi riportjaiban találkoztunk.* Példátlan, hogy van leírva az ősz rabbi, aki az egyházi átkokkal való fenyegetésekkel állandóan zsarolja és félelemben tartja híveit. A rabbi mellett egy sereg kellemetlen hitközségi alkalmazott van, akikkel csak azért szimpatizál a szerző, hogy az ő rovásukra még sötétebb színekben rajzolhassa meg a község előljáróit, gazdag és tekintélyes híveit. Ezek között azután, az antiszemita hecc-irodalom régi receptjei szerint, valósággal tombol az erkölcstelenség. A családi élete valamennyinek fenékgig romlott. Az egyik férjes asszony egy nőtlen embert ajándékoz meg kegyeivel, akivel azután elvéteti a leányát. A másik asszony egy nős ember hódolatát fogadja el, aki azután az asszony leánya részére 40.000 pengő hozományt deponál. A többi asszony és férfi családi és erkölcsi élete hasonló színvonalon mozog. Zsarnokok, önzők, kapzsik ezek a zsidó kereskedők, lateinerek, hiuak és páváskodók az asszonyaik. A vallásosságuk mögött nincs vallásos lélek, a jótékonyágukban nincs emberszeretet. A szerző élénk színekkel rajzolja meg *azt az utálatot, mellyel — szerinte — a társadalom másvallású vezetői zsidókkal szemben viseltetnek* és így nemcsak a zsidó társadalmat, hanem a tisztességes keresztény társadalmat is meggyalázza a renegát. Egyetlen ideális lelkű férfiú él ebben a Szodomában: a fiatal hitszónok, az eszmék nemes lovagja, *akiben nem nehéz a szerző önarckép-kísérletét felismerni.* Ez a férfiú, aki csak az igazságért, a jóért és a szépért küzd, ellentétbe kerül a hitközség vezetőivel, akiknek nem hizeleg és nem hajbókol es ellentétbe kerül az ősz rabbinussal, akinek a leányát nem akarja feleségül venni. Ezért egyik templomi beszédeből vádat kovácsolnak ellene, *meggyanúsítják őt a mimerus clausus törvénye ellen való izgatással és kiközösítik.* Az ártatlanul megkínzott és üldözött apostolnak jön azután segítségére az egész propaganda-anyag, melyet szerző a regény további részeiben feltálat.

A kitért zsidók pszichológiája úgylátszik az évszázadok folyamán nem változik meg. A tehetségesebbek árulói, *a kisebb tehetségűek árulkodói, besúgói és denunciánsai lesznek a zsidóságnak.* A Pallas kiadásában megjelent „*A messziről jött ember*” című térítőregénynek a szerzője nagyon kis kaliberű ember. Az ő regénye csak árulkodás, nyelvtögtetés, tehetségtelen, sekély izléstelenség. ...

León Silberstein halála.

Példátlan sikerű könyv jelent meg mostanában a német könyvpiacra, Gustav *Kippenheuer* potsdami kiadónál. Kevéssé ismert nevű író a szerzője: Ernst *Glaeser*, a könyv pedig regény, a címe: „*Jahrgang 1902*”. Azt a hatalmas érdeklődést, mely az új könyvvel szemben mutatkozik, legjobban jellemzi, hogy egészen rövid idő alatt 17.000 példány kelt el belőle. Német kisvárosban játszódik le Ernst *Glaeser* regénye, mely nem egyéb, mint egy 12—14 éves fiúnak a naplója. Egészen rendkívüli irodalmi képességeket tükröz vissza ez a munka, mely *Flaubert* tollára méltó megfigyelő erővel és művészettel írja le a kisvárosi környezet embereit, eseményeit, a háborút megelőző években és a háború kitörését közvetlenül követő hetekben. Az író ebbe a miljöbe beállítja egy német-zsidó család nagyszerű rajzát is. A családból regényhőssé emeli León *Silbersteini*, egy tizenhárom esztendőes fiút, akivel a gimnázium tornatanára brutálisan bánik s aki ezektől az üldözésektől meghal. Sok kitűnő író nyúlt már zsidó tragédiákhoz, de annyi mélységet, hűséget még senki sem tudott belevinni zsidó sors megrajzolásába, mint ennek a regénynek az írója.

Bágyadt, vézna, törekenytestű fiúcska könyvünknek zsidó hőse. Az izmai nem engedelmessé válnak a tornaszereken. A tétivel nem tud kitűnni társai közül. De a szelleme, az esze: az ragyog és tündöklik, az írásbeli feladványokat ő készíti el az egész osztály számára. A tornatanára, aki antiszemita érzelmű, gyötri, hajszolja. Az erőltetett gyakorlatok során a kis León elszedül, majd elájul. Társainak egyik része részvétlenül szemléli a brutalitásokat, de az osztály két legerősebb keresztény tanulója mélyen felháborodik ezeken a sérelmeken és elhatározzák, hogy kis zsidó társukat meg fogják védelmezni a többi fiúk és a brutális tanár ellen. Elmennek Silbersteinékhez, hogy a fiúnak megvigyék ezt a hírt és közölgék vele, hogy ettől a naptól fogva az ő védelmük alatt fog állani.

Elragadó és csodálatos jelenet a könyvnek ez a része. A fiúkat az apa, Dávid *Silbeistein* fogadja, aki egyszerű kereskedő. Könnyű ül a szemére, mikor ezt a lovagias nyilatkozatot meghallja és túlradó háláját úgy akarja kifejezni, hogy a két vendéget cigarettával akarja megajándékozni. A fiának nem tetszik ez a gesztus. Úgy véli, hogy nem kellett volna rögtön viszonzószolgálatot adni a szívességért. Az öie azonban megmagyarázza a fiúnak:

— *Hidd el az apádnak, fiam, hogy nekünk zsidóknak mindent, amit nekünk nyújtanak, a legegyszerűbb baráti szót is, nyomban meg kell hálálnunk. Minden szolgálatot, melyet bárkitől is kapunk, viszonzoznunk kell. Nekünk nem szabad adósoknak maradnunk senkinek és semmiért, mert akkor el vagyunk veszve. És ha akármikor, bármit is felkínálnak neked, soha se*

fogadj el senkitől olyan szívességei, melyet nem tudsz viszonzni. Ez a mi népünknek a sorsa. És mindenért, amit az élettől, a hazától, az emberektől kaptunk, azért kétszeresen, háromszorosan megfizettünk. Mi nem tartozunk senkinek. A jót, amit velünk szemben gyakoroltak, többszörösen viszonztuk s a rosszért, melyet velünk tettek, jóval fizettünk. A mi főkönyveink a legutolsó betűig „stimmelnek.”

Csak mikor ezt a fiának elmondta, fordul oda az öreg Silberstein a két vendéghez, hogy köszönetét mondjon nekik nagylelkűségükért.

Másik megragadó jelenet: a szerencsétlenül járt fiú temetése. A világháború első heteiben vagyunk. A társadalom különböző rétegeinek és a felekezeteknek nagy összeülekezése idején. A kis León temetésére eljönnek a keresztény fiúk is. A koporsó mellett ott áll a megtört apa és így beszél a halott fiúhoz:

— Meghalt a Leó. Miért nem várt még egy hónapig? Itt a háború, most már nem néznek le bennünket. Elismernek. Leó, kis fiam, ma már azt hallottam, hogy a zsidó is nemet. Ma nálam járt a tábornok és nálam rendelte meg az uniformisát. Az üzlet tele van keresztény vevőkkel és senkit sem zavar, hogy a bolt tulajdonosa zsidó. Leókam, ne haragudj, nem maradhatok itt tovább. Mert, ha a temetés idejére lehúztam volna a redőnyöket, akkor azt mondanák, hogy a zsidó nem szereti a háborút és nem érdemli meg, hogy német legyen...

A koporsót kiviszik az udvarról. A temetési menet szemben találja magával a felvonuló tüzéreket. A gyászkocsinak meg kell állnia, hogy utat engedjen a katonáknak. Az ütegparancsnok udvariasan megnyugtatja az apát, hogy csak néhány perces késedelemről van szó. Az öreg Silberstein megadóan mondja:

— Nem tesz semmit, százados úr! Az én fiam már várhat...

Mese a varrógépről.

Harminc év óta „Katalin mama” néven, mint a Pesti Izr. Nőegylet leányárvaházának igazgatónőjét ismerik az „Élelem” címen e héten megjelent testes kötet íróőjét, akit a könyv címlapja Gerő Katalinnak nevez. Ez a harmadik könyv, mely Gerő Katalinról szól. Először Kiss József állított neki örök emléket, a „Mese a varrógépről” főhősnőjében. Benedek Elek fiatal leányok számára róla írta „Katalin” című regényét. Most megszólal maga a regényhősnő. A fantázia után feltárul előttünk a valóság. Hetvenöt év küzdelme, munkája, sok baja, öröme kel életre ebben a könyvben, de ez az életregény ebben az őszinte, kendőzetlen formájában is megmarad költészetnek. A szeretet, önfeláldozás, jóság izzó és ragyogó

poézise aranyozza be Gerő Katalin életét és könyvét. Ezt a memoárt nem lehet meghatottság nélkül elolvasni, ez a könyv belemarkol az olvasó szívébe, ez a regény élménnyé válik és megmarad bennünk.

Kétszáz éves jómódú bérlőcsalád eladó sorban levő legidősebb leánya a hősnő, mikor édesanyja — a család lelke — meghal. Az apa újra nőszül. Özvegyasszony felesége öt gyermeket hoz a hat mellé, majd két újabb gyermekkel szaporodik a család. A kétszázéves hajlékból is kivetik őket s a legidősebb fiú, aki akkoriban orvosi diplomát szerez, éppen új otthon készül alapítani családjának, mikor hivatásának áldozatul esik. A kisebbik fiú, Karikó, Pesten jogászskodik és Katuska, hősnőnk, merész elhatározással a fővárosba költözik, hogy megmentse legalább a kisebbik fiút. Szoba-konyhás kis lakásban kezdődik el a „*Mese a varrógépről*”. Amint a gép berregése után nő a szerény jövedelem, egymás után kerülnek fel az apró testvérek, akiknek második édesanyja lesz a Katuskából Katalinná komolyodott családfenntartó. Katalin elhallgattatja magában a szerelem szavát is, mert csak testvéreinek akar élni. A régi emlékek, az elhagyott falusi boldogság képei tartják bennük a lelket s ezek nyomán fakadnak Karikó tollából a finom hangulatú, csillogó humorú népszínművek, operettek és vígjátékok: a *Túri Borosa*, *Tunikás leányok*, *Vadgalamb*, *Próbaházasság*, *Eladó leány*, a Népszínház, Nemzeti Színház legnagyobb sikerei, *Blaháné*, *Pálmái Ilka*, *Küry Klára*, *Nagy Imre*, *Rákosi Szidi* parádés szerepei. A varrógép mellett bontakozik ki Gerő Károly írói tehetsége, a magyar népszínműirodalom egyik legszebb fejezete. A varrógép hűségesen kitart, míg a család tagjai eléri életük célját, csak Katalin mond le az élet minden jogáról, egyetlen jutalmát abban találja, hogy testvéreinek apróságai már Katalin mamának szólítják...

A házasság réve, elkésetten, újból megnyílik Katalin előtt, mikor *Bischitz* Dávidné, a Pesti Izr. Nőegylet elnökasszonya azt az ajánlatot teszi neki, hogy vegye át az egyesület leányárva-házának vezetését. Hősnőnk az utóbbit választja s így lesz véglegesen *Katalin mamává*. *Kiss* József és *Benedek* Elek regényeihez új fejezet kerül. Három évtized a zsidó szeretetmunkában, a zsidó női szív hősköltevénye.

A könyvnek ez a része már túlnő az életírás keretén. Egy félszázados egyesület és egy gyönyörű intézmény három évtizedes története szólal meg ebben a fejezetben. Nem jegyzőkönyvi történet ez, nem sablonos köszönetnyilvánítás és a Vezetőség felmentése. Nem: közgyűlési beszámoló sora. A leányárva-ház lelkét, a zsidó szeretetmunka minden bensőségét, színét, hangulatát, szavakkal alig elmondható nemeségét rajzolja meg Gerő Katalin, aki ezernégyszáz fiatal leány lelkét nemesítette meg, mint gondos kertész és pótolta számukra az anyát, teremtette meg nekik az igazi otthon. A

háború, a forradalmak lelki hangulata is végigviharzik a könyv fedezetein, a nőegylet és az árvaház krízise, melynek során a százhatvan növendék huszonötre apadt és a régi otthonból kisebb épületbe kellett beköltözni.

Gerő Katalin a nyugalom éveit ennek a lebilincselő, szép könyvnek a megírásával kezdte meg. Hálásak vagyunk neki ezért is, mint életművéért. Egy darab irodalomtörténet, egy kitűnő magyar-zsidó írónak az életrajza került így ki az ihlető testvér szerető kezéből. De a magyar zsidó asszonyok munkájának, egy gyönyörű zsidó intézmény szellemének is örök emléket állított könyvével Gerő Katalin, akit költők énekeltek meg, de akinek nevét csengő rímeiken és könnyezhető regényeken kívül, és talán legszebben, sok-sok hálás szív őrzi és adja tovább gyermekének. . .

A zsidó életregény.

Azok közül a könyvek közül, melyeket az elmúlt évben elolvastam, nagy örömöm fakadt *Róna József* mesternek nagyszerű, kétkötetes önéletrajzából. Ez a robusztus, őszinte munka nemcsak egy emberi és művészi élet megragadó tükörképe, nemcsak az igazi tehetség lelki fejlődéstörténete, nem csupán izgalmasan érdekes korrajz, hanem talán az első magyarnyelvű igazi *zsidó életregény*. Az orosz gettóból nagy festővé emelkedett Jehudó Epstein zsidó életregénye mellett *Róna* könyve a szabadságban született magyar zsidó vallomása. A zsidó család, a zsidó karrier jellegzetes regénye bontakozik ki *Róna József* könyvéből, híven és minden szépítés nélkül.

A zsidó életregény... Ki ne ismerné egyes közkeletű típusait és tüneteit? A legfiatalabb gyermek, kinek tehetségét, a nyomasztó gondok között, már egy-egy idősebbik testvér pártoló keze segít érvényesíteni... A balul sikerült gyermek, aki több fájdalmat okoz a családnak, mint amennyi örömet a többi együttvéve adni tud. Hogyan próbálják menteni, segíteni, lábra állítani ezt az egyetlen elesettet... A mártír-testvér, aki feláldozza magát a családért, a boldogságát és az életét adja azért, hogy ne nélkülözzön a többi... Az apa, aki lesiklott az élet egyenes útjáról s bukásában is megmarad családfőnek. Ő maga restelkedve fogad el a gyermekektől támogatást, de senki sem érezteti vele, hogy nem teljesíti kötelességét a családban... A szenvedő, csendes anya, aki megértő barátja és szövetségese gyermekeinek a bajban... A zsidó nyomor és zsidó családi élet költészete aránylik *Róna József* életrajzának sorai között. Az évezredes zsidó életregénynek legszebb fejezete a könyvnek ez a része, mely a bajnak, szerencsétlenségnek tükrében is megmutatja azt a hatalmas erőt,

mely egybetartja a zsidó családot, senkit sem enged elesni és míg az elesőt félkézzel támogatja, félkézzel azon segít, akit még a magasba lehet emelni...

A zsidó családban az úr és koldus, felkapaszkodott és alulmaradt ellenlétét legritkább esetben találjuk meg a maga rikító élességében. A gazdag és szegény rokon ellentétében is van valami patriarchális és romantikus áthidalás. Ha más nem, hát a híres „zsidó örökség” szokta ezeket az ellentéteket enyhíteni, melyből tudvalévően rendszerint nem sokkal kevesebb hagyomány és tartási kötelezettség szakad a „boldog örökös” nyakába, mint amennyit az egész hagyaték megér. A zsidó családban még a szegénynek is van „szegény rokona” és Vörösmartynak az édesanyjára kell gondolni, mikor Róna József megírja, hogy édesanyja naponta kávéval és kuglóffal támogatott titokban egy ilyen „szegény rokont”, mint a nagy költő édesanyja, aki az imakönyvét is megfelezte. Azt szokták mondani, hogy a zsidón mindig „nagy család lóg”. Ez nem a szegényebb ág élődi természetét jelenti, hanem azt, hogy a szeiencsébb és jobbmódú sohasem engedi át a gyöngébbet a bukásnak. És ez a segítség, ez a támogatás a legritkább esetben meddő. A „szegény rokon” gyermekeiből, akiket iskoláztatnak, támogatnak, rendszerint újabb segítője és emelője lesz a zsidó családnak.

A mindennapi életnek apró, szinte krajcáros gondjait is feljegyzti életrajzában a művész. Elszámol vele, hogy mennyit fizettek az albérlők, mennyit kerestek a testvérek s még ma is, nagyapasorban, elkészíti az évtizedekkel ezelőtt folytatott szűkös élet mérlegét. Egy nagyratörő, merész álmokért harcoló művészéhez hozzátartoznak ezek az elszámolások is, mert az életem végig ott kullogott a gond, a családjért való aggodalom zsidó érzése, amely még a külföldi utazási ösztöndíjat is megrövidítette a család kedvéért. Strindbergnek, a „cseléd fiának” egészen bensőséges és őszinte életírásában is hiába keresnők a zsidó családi gondoskodásnak ezeket a meghatóan aprólékos adatait. Róna József, aki művészetében a monumentalitás felé hajlik, életrajzán a miniatúr-festő haj szálé esc tjével fest. A családi gondok után ugyanúgy beletartoznak a zsidó művész önéletrajzába a boldog szerelem és a házassági, apai örömök aprólékos, derültebb rajza is. És ki hinné el, hogy a „nyárspolgárian” családján csüggő művész életében ott viharzottak a leglángolóbb művészi törekvések is, melyekért való'— meddőnek látszó — hevülés még az öngyilkosság szélére is sodorta a mestert?...

Ez a minden ízében művészi megkomponált önéletrajz nem öntudatlanul és nem véletlenül válik az írójának, de talán magának a zsidóságnak is zsidó életregényévé. A legnagyobb gonddal megválogatva sorra kerülnek benne a zsidó élet jellemző eseményei és hangulatai. A gyermekkori emlékek során

összekeverülünk a falusi szombattal, a régi hangulatú purim-esttel. Később, a családi élet rajzán belül, elolvassuk egy tipikusan zsidó családi levelet. Az otthoni helyzetről való pontos beszámoló után buzdítás megy a külföldön tanuló művésznövendéknek és ebben az intelemben benne van a figyelmeztetés arra a külön kötelességre is, mellyel a hazájában megbecsült zsidó a hazának tartozik. Azután átéljük a zsidó halál megkapóan és döbbenetesen egyszerű fenségét, a vallási megnyugvás kibékítő motívumával. A dísztelen zsidó temető csendes tragédiáját is megeleveníti az író. A zsidó humor, az egyszerű, de mélységes zsidó életbölcselet, a zsidó jóság megismerésére főszerepet juttat egy pompás ízzel megrajzolt zsidó kispolgárnak. De az életírás során, az élet hűségével, más zsidó alakok is elénk lépnek. A később nagyhírűvé lett nagykereskedő fiatalkori portréjából megismerjük a szolid, becsületes és törekvő zsidó kereskedőt, aki nem veszi fel a versenyt az Olcsó Jánosokkal, de mindig a legjobb árút adja. Megismerjük a törekvő szállítási hivatalnokot, aki éveken át félretesz a fizetéséből, hogy önállósíthassa magát. Ma már fogalom a neve a szállítói szakmában. A fiatal zsidó tudós, politikus, újságíró és művész alakjai is felvonulnak előttünk: a magyar zsidóság kis történelmi arcképcsarnoka. És a fény mellett ott az árnyék is. A zsidóság két szélsősége: akit a filléres haszon vágya, vagy a milliók délibábjának kergetése tántorít el az ősi zsidó erkölcsi felfogás és világnézet egyenes útjáról... Róna József nemcsak pompásan látja, nagyszerűen eleveníti meg, de igaz zsidó szívvel s a zsidóság erkölcsi alapján állva értékeli is az övé mellett elfutó zsidó életregényeket. .. Az irodalmi forma béklyói nem feszélyezték a memoárok íróját s ezért lehet ez a könyv őszintébb, színesebb és dinamikusabb, mint *Kóbor* Tamás pompás zsidótárgyú regényei, melyek irodalmi formában próbálták a zsidó család életregényét megírni, a gettóból kinövő magyar zsidóság első lépéseit megrajzolni.

Róna József a szívével írta meg emlékezéseit s ezért lehetett könyve az igazi zsidó életregény. Ő nem akarta frakkba öltöztetni, szalonképessé tenni, politikum szolgálatába állítani hangulatait és életét, amint azt *Hatvány* Lajos tette, aki programmszerűen akart zsidó regényt írni. Hatvány nem érzi meg, hogy mekkora kultúrtényezőket jelentettek a mai zsidó nemzedékek dédapái és nagyapái, mikor a földművesnek „uzsorára” pénzt adtak s őt a föld megmunkálásának a mezőgazdaságnak nagyobb lehetőségeire oktatták és ösztökélték. Hatvány nem érezte meg annak az értékét, hogy a lipótvárosi kereskedő-apa könyvtárában már hatvan év előtt ott állt Shakespeare, Heine és Börne. Ő a mai műveltsége, társadalmi és társasági helyzete szemszögéből groteszknek látja, hogy az apa még „nem tudott utazni”. A kereskedői irodából csak a hivatal-

okkal szemben tanúsított kezdetleges szociális érzést és a jellegzetes rácsozatot látja meg. A raktárban csak a gabonászsákok nehéz szaga csapja meg. De nem érzi meg a romantikáját annak, hogy ebben az egyszerű környezetben őt világtőzsdé eseményeit értékelik és számítolják le naponta. És nem érzi meg, hogy a „zöldbe” megtett nyárspolgáris vasárnapi kirándulásokban, a házitanító félfogadásában: benne van a zsidó családapa minden erénye s ereje. És a zsidó temetésből is csak fonáságot tud kiérezni a finnyás író. Mennyivel szebben hal meg a verkleik kölcsönzéséből élő félszem'ü, sánta Friedmann, Róna József könyvében, mint a Bondy-ház dúsgazdag feje, a hatalmas lipótvárosi palotában — Hatvány Lajos meglátásában!

A zsidóságot csak a szívével is zsidóul érző zsidó, vagy a fenkölt gondolkozást! keresztény tudja megérteni és méltányolni. *Koznia* Andor említette *Morgenstern* Mihály rabbiról — *Marczali* Henrik édesapjáról, — hogy náluk már akkor volt zongora, mikor ez még nagy ritkaság volt s a Kozmacsaládban is csak egyetlen nagynéni házában lehetett látni. Kozma Andor ezzel az egyetlen megjegyzéssel képét adta egy zsidó család kultúrájának. Képzelnék el ezt a zongora-epizódot Hatvány Lajos meglátásában! Alighanem ugyanaz a sors várna erre a szerencsétlen zongorára, mint Bondy Hermann Heine- és Börne-idézeteire: karrikatúra, fölényes gúny lenne belőle... És képzelnék el: mennyi szeretettel becézte, simogatta volna meg életrajzában ezt a zongorát Róna József, ha a tönkrement szülői házban véletlenül akadt volna zongora!... A két különböző író eltérő, kétféle meglátása: maga is két tipikus zsidó életregény. A zsidóság talaján magasba lendülő és a zsidóságnak hátat fordító zsidó életregénye...

És a zsidó életregény mellett a *zsidó karrier-regényt* is tipikusan, híven írja meg Róna József. A rendesen visszatérő motívumait ismerjük. Megírta *Freud* professzor is az autobiográfiájában, drámát írt belőle *Schnitzler^ a Professor Bernhardt*-ban. Az antiszemitizmussal való találkozások sorozata egy ilyen zsidó karrier-regény. De milyen finoman érzi meg Róna József azokat az árnyalatokat, melyek a zsidó karrier történetében oly törvényszerűséggel ismétlődnek!

Az antiszemitizmus az elemi iskolában jelentkezik először. A vallástani órák hatása alatt a tizenkét éves iskolatárs kezdi el a sort. Mint szobrászinas mindenütt a legnagyobb megértéssel találkozik, csak egy tehetségtelen, de jobb családból való inastársának féltékenysége és irigysége lobban ki ellene vallási gyűlölködésben. És azután jön az élet. Az antiszemitizmusnak furcsa hierarchiája van. A király, a főherceg r nyájasan leereszkedők szeretetreméltók a zsidó művészei szemben. A miniszter szívélyes. A miniszteri tanácsos: hivatalos. A külföldi szakértők rajonganak a művészért. A klik-

kek összefognak ellene. És ezt az ezer akadállyal megküzdő karriert folyton fűti, hevíti a becsületes idealizmus, a rajongó hazafiság...

A kitért zsidó, a helytelen értelemben asszimilálódott zsidók, a *Halasi-Hirschek*, *Fischmarin-Fenyvesek* megkomponált regénye után Róna József az átélte, a valóságos, mert a zsidóság szilárd talaján megmaradt zsidó életregényt írta meg. Élvezettel olvastuk és szeretettel megőrizzük finom hangulatait, pompás meglátásait...

Egy miniszteri könyv.

Klebelsberg Kunó gróf, a nagykulturájú, tudós kultusz-miniszter „*Neonacionalizmus*“ címen most bocsátotta nyilvánosságra az Athenaeum kiadásában ötven hírlapi cikkét és két beszédét, melyet egységbe foglal az az alapgondolat, melyet a könyv címe hirdeti s mellyel a szerző „*a korábbi idők szonokló, ünneplő, civódó és kesergő hazaszeretetével szemben a munkás hazaszeretetei hangsúlyozza*“. „*Pozitív, aktív, produktív, konstruktív emberek szent összefogását*“ hirdeti a rombadőlt haza újjáépítésében.

A gondolat szép és felemelő s hogy mennyiben új, azt maga a szerző intézi el egyik polemikus cikkében. Magával a könyvvel szemben alig is volna helye a mi részünkről is bármily kritikának. Egységes világnézetet, logikusan, tisztán és nem mindennapi publicisztikai erővel hirdeti. De maga az író is felveti a kérdést, nem „optimista tervkovács“-e? S az olvasó még inkább felvetheti a kérdést: nem állunk-e messzebb ettől az u. n. „neo“ nacionalizmustól, mint valaha? Mint azokban az időkben, melyekkel szemben az író egy újabb, jobb hazafiságot hirdeti? Van-e munka, alkotás, főleg „szent összefogás“, mi lépett a régi „civódó hazafiság“ helyébe?

A könyvben, egyik költségvetési beszéd soraiban ezt olvassuk:

— És ne vádoljanak engem azért, mert véletlenül német nevem van; Buda visszafoglalásánál a török elleni küzdelemben mély sebbel együtt kapta a grófságot egyik ősöm, azt hiszem tehát, jogom van vérkeresztség folytán nekem is e földhöz. (*Éljenezés es taps a jobboldalon.*)

Íme, míg a miniszter úr a neonacionalizmus elméletét faragja, észre sem veszi, hogy a „nacionalizmus“ a külső világban egészen más formákban jelentkezik, mint az elmélet szerint kellene. A régi, jelzőtlen hazafiság helyett egy új hazafiság szeret hivalkodni és jelentkezni. Egy hazafiság, mely *privilégiumnak hirdeti a haza szeretetét*, sőt a hazához való tartozást s mely utolérhetetlenül leleményes azoknak a történelmi,

biológiai, társadalmi és egyéb okoknak a kitalálásában és megszerkesztésében, melyekkel másokat a nacionalizmusból ki lehet rekeszteni. A civódó és tósztozó nacionalizmus helyett egyesek egy *monopolisztikus, kirekesztő és üldöző* nacionalizmust hirdetnek. Klebelsberg Kunónál, a régi politikusnál, aki Tiszának elég jó magyar volt, a *német neve* az akadályja annak, hogy az ilyenfajtaú nacionalisták bűvös, zárt körébe bekerüljön. *Vadasz* Lipótot, aki ugyancsak elég jó magyar volt Tiszának, már a „faja“ rekeszti ki automatikusan a hazafiságból. Egész osztályok, kasztok és felekezetek ellen folyt a rostálás. Egyik cikk a főúri családok származását kutatta gondosan. Egy másik a katolikusoknak Kollonicsot vetette a szemére. A zsidókkal szemben az okok egész sorozatát vonultatták fel, de voltak olyanok is, akik egyszerűen, „sans phrase“ megállapították, hogy a zsidó nem lehet magyar. A „kesergő hazafiság“ helyett kialakult egy izgató, *békétlenséget szító al-hazafiság*, mely szinte gondosan ügyelt és ügyel arra, hogy valahogy le ne csillapodjanak a kedélyek, valahogyan közelebb ne jussunk ahhoz az időhöz, amikor valóban lehet majd összefogva, közösen munkálkodni a hazáért.

Az idők olyanok voltak, hogy ennek az álhazafiságnak — mely homlokegyenest ellenkezik a Klebelsberg összefogó nacionalizmusával — a hangulata még egyes felelős helyekre is elhatolt és intézkedésekben is megmaradt. Itt van: a *névmagyarosítások* ügye. A hivatalos lap néha oldalszámra közöl névmagyarosításokat, de a zsidó névmagyarosítása még mindig igen súlyos nehézségekbe ütközik.

Itt van a *vitézi kérdés*. Zsidóhitű vitéz tudtommal még nincs. Ez: a zsidó hazafiságnak, a zsidó lélek nemzeti érzelmeinek szinte hivatalos kétségbevonása. *Pedig mi is hivatkozhatunk véres sebekre, mint a kultuszminiszter ur.* Mi is hivatkozhatunk arra a kapcsolatra, melynek alapján *nekünk is jogunk van ehhez a földhöz.*

A hazafiságnak, a nacionalizmusnak az az értelmezése, mely a numerus clausus körüli harcokban és most a földreform vitájában is kifejezésre jutott, melyet plakátok és szónoklatok hirdettek, a hazafiságnak különösen a zsidóság ellen való kiélezése: *ez valóban új dolog*, de erősen kétséges, hogy egyszersmind helyes dolog-e. A miniszter úr egy másik vallomása arra látszik mutatni, hogy az *ilyen* fajtajú „neonacionalizmus“ nem sok hasznot fog jelenteni az országnak.

Az egyetemi kérdésben, egyik cikkében, ezt írja Klebelsberg: *„Amíg csodálatos módon azon siránkoznak, hogy túlsók a diplomás ember, addig a miniszternek egy-egy fontosabb állás betöltése a legnagyobb fejtörést okozza. Ez onnan van, hogy azok jó kétharmadrészének, akik diplomához jutnak, minimális a tudásuk. Megvan a középiskolában és az egyetemi vizsgákon az átcammogásnak a maga sajátos technikája. Bukás egy vagy két*

tárgyból júniusban, javítóvizsga szeptemberben. Bukás esetén ismétlés kétszer-háromszor, négyszer, magasabb engedéllyel még ötször is és végül áljutás könyörületből. . . “

Így panaszkodik maga Klebelsberg Kunó gróf miniszter úr. *Íme, ide vezet az ál-neonacionalizmus, mely az egyetemen is, a ludasban is kirekesztő politikát folytatott.*

Mi a miniszter úrnak az idén kilenc olyan zsidó diákot tudunk mutatni, aki a középiskolában az „átcammogás technikája“ helyett úgy szökött fel a versenyvizsgák díjazottjai közé, mint egy-egy diadalmi lobogó. A külföldi egyetemeken tömegesen mutathatunk a miniszter úrnak emigrált zsidó diákokat, akiknek nem volt szükségük sem „magasabb engedélyre“, sem „könyörületre“ és *summa cum laude* vizsgáztak és szereztek oklevelet.

A miniszter úr szép könyvében néhány ilyen elrejtett, vagy elejtett vallomás, az elmélet rózsaszínű ködén túl, bevilágít a napi élet gyakorlati szürkeségébe. Az olvasó kénytelen elgondolkozni: vajjon nem volt-e mégis jobb a régi nacionalizmus, melyet kevesebb szépszóval hirdettek, de amikor a kellő helyekre kellő számban nevelték a megfelelő férfiakat, s amelynek korában egy jószándéku minisztert nem ért olyan incidens, hogy *magában a parlamentben* történelmi adatokkal kellett volna harcolnia a magyarsága elismertetéseért.

A „neo“ nacionalizmus helyett bizvást beérhetnők ezzel a régi fajta, magától értetődő és természetes hazaszeretettel, mely a Kohnokból nemcsak névben, de lélekben is magyarokat formált s mely annyi *igazi zsidó vitézt* teremtett meg a világháborúban.

PORTRÉK

Vázsonyi.

1920. november.

A recepció, a zsidó felekezet egyenjogúsításának törvénybeiktatása, november 2-án jubilálta negyedszázados fordulóját. Huszonöt év rövid idő. Az ember nem érik éretté harmadfél évtized alatt. Törvények és intézmények életében még kevesebbet jelent az élet első huszonöt éve. A recepció törvénye — hogy így fejezzük ki magunkat — későnszülötte volt ugyan korának, de azért huszonöt esztendő alatt nem lett volna szabad elaggulnia egy olyan törvénynek, mely fiatal és merész volt a születése pillanatában, s melyről húszéves évfordulója alkalmából Magyarország vezető férfiai úgy nyilatkoztak, hogy valóságos életbeléptetése még csak a jövő feladata lett volna. Megdöbbenve kérdezzük: valóban elaggult volna-e a recepció? A fórumokon ma mindenütt azt halljuk: igen. Túlélte magát az a szellem, melyből fakadt: a jogegyenlőség, a liberalizmus szelleme. A múlté lett az a politika, melyben fogant, mely ideálul azt vallotta, hogy a nemzet fiait egyesíteni, az erőket összekovácsolni, a magyarságot a hazafias szellemű zsidósággal gazdagítani kell. Félrelökték a Wlassics Gyulák, Csáky Albinok, Szilágyi Dezsők, Tisza Kálmánok és Bánffyok politikai eszmevilágát. Új politikai ezerjófüvet kínál a mai politikai irányzat a zsidóságnak. A magyarság, a nemzeti egyenjogúság helyett: fajelméletet, az egység helyébe: különválást, a jogegyenlőségért: capitis deminutiot. A háborúban a régi politika eszményeiért vérzett a magyar zsidóság. Kérdemelte utólag is az egyenjogúsítást. A politika új vátesei nem akarják elismerni ezt a véráldozatot, hogy tagadásba vehessék a recepciót. Csendes ünnepünk ez a mai évforduló. Valljuk meg: másnak vártuk.

A recepció törvénye nem aggult el. Hittel és meggyőződéssel mondjuk. Alaptörvény nem élhet rövidebb ideig alkotójánál. Az alaptörvény állandóságra van szánva, az ember esendő. Kivénhedhetett-e az a törvény, melynek alkotója, Vázsonyi Vilmos, még ma is tetterős, harcos és fiatal? Az idejét múltnak mondott törvény jubileuma alkalmából meghatottan üdvözljük az egyenjogúsítási mozgalom harcos szellemű vezérét, akinek az ideje — higyjük — még csak eljövendő.

Nem azzal az érzéssel köszöntjük ebből az alkalomból Vázsonyit, mintha a recepció pusztán egy étappeja lett volna tüneményes politikai pályafutásának. A jogegyenlőség mindig élő eszméje nevében köszöntjük Vázsonyit, akinek politikai programja egyénőtt a recepcionális eszmével. A recepció nem a jogegyenlőséget jelenti. Többet ennél. Az örökké izzó és forrongó *küzdelsei* a jogegyenlőségért. A jogegyenlőséget a törvény, szentesítés nem adhatja meg, csupán a lehetőségeit teremtheti meg. A jogegyenlőségért harcolni kell: erőd erőd után hódol be a szívós és lankadatlan küzdelem után. A jogegyenlőség harcban születik meg, amint Ihering, a kitűnő jogtudós, mondása szerint a jogot is folytonos küzdelemmel kell kiverekedni. Vázsonyi Vilmos a jog és a jogegyenlőség lankadatlan bajnoka.

Vigaszt és reményt meríthetünk abból a tudatból, hogy a jog és jogtalanság nem zárt fogalmak, nem vaskeretek, nem börtönök vagy határtalanságok. A magyar zsidóság jogait nem az emancipacionális, nem a recepcionális törvények teremtették meg. Ezek már elismerték és szentesítették. Az élet vívta ki ezeket a jogokat, a negyvennyolcban kiömlött vér, a földre, a gyárak és üzletek padlózatára hullott verejtek: a munka nedves gyöngyszemei. Ezeket a jogokat el sem vehetik parlamenti beszéd, újságcikk, törvényhozás alkalmi megszorításai. Minden törekvés, mely a magyar zsidóság jogaiból egy jottányit le akar faragni, szembentalálja magát az élettel, a Vázsonyi Vilmosok harcos energiájával, a munka és önfeláldozás sziklaszilárd hadseregeivel, melyek ezernyi karral, harcos szívóssággal védik a jogot és jogegyenlőséget. Mennél erősebb a támadás, annál szívósabb a harc. Vázsonyi Vilmos és Szabolcsi Miksa energiáját az elnyomatás edzette vassá a recepciós törvény megalkotása idején. A harcosok ideje újra eljött. Vázsonyi ismét a jogaiért harcoló zsidóság vezére és a világháború vérzivatarán megedzett tömegek a negyedszázad előtti zsidóság fiainál is elszántakban sorakoznak mögéje, hogy igazunkat megvédjék és kiharcolják.

A *harc*: a jogegyenlőségért folyó harc ünnepét üljük a recepció negyedszázados fordulója alkalmából. Talán hiú és nem historikus ábránd is volt tőlünk azt remélni, hogy ezen a jubileumon már a harc elcsendesedett eredményeit fogjuk ünnepelhetni. Az élet nem ismer nyugalmat. A történelem mindig újabb és újabb akadályokat gördít a fejlődés útjába. Az akadályok nem lan kaszt hatják a tetterőt. A fejlődés nem állhat meg torlaszok előtt. A recepció: a jogegyenlőségért vívott harc nem évülhetett el, mert a történelem újabb hullámot sodort az útjába. A recepció, a zsidóság harca az egyenjogúsításért, újabb tápot fog nyerni ebből az újabb támadásból, amint új energiák és új erők edzik új harcokra a recepciós küzdelem harcos vezérért: Vázsonyi Vilmost is.

1926. Június.

A Weiszfeldék régi Eötvös-uccai lakása mélyen gyászol. A tükrökre leplek borulnak, az apró könyvespolcon, családi arcképektől körülvéve, kísértetiesen lángol a lélekmécses és mellette talpig gyászban, feketekendős fejjel, papucsban, ősrégi szokás szerint, gyászt ül *Vázsonyi* Paula, *Vázsonyi* Vilmos egyetlen életben maradt nőtestvére. A szalonban, *mely Vázsonyi Vilmos legénykori szobája volt*, a régi emlékek között akarja felújítani fájó emlékeit a gyászoló nővér. Az egyik fiók szüntől telve családi emlékekkel és ereklyékkel. Legfelül az *Ústökös* egykori száma, melynek címlapján apró törzsön hatalmas fejjel *Vázsonyi* Vilmos karikatúrája van megörökítve abban az időben, amikor képviselővé választották, kezében lobogóval, amelyre ez a szó van felírva: „Demokrácia“. A lap. belső oldalán nagybetűs vezércikk mutatja be a politikai élet új hőst a közönségnek.

— Itt őrzöm ezeket az emlékeket, — mondja sírva *Vázsonyi* Paula, — nem hittem, hogy ilyen gyorsan ereklye lesz belőlük.

Ez a lakás *a szülők lakása volt*, az ő emlékük és szellemük összevegyül benne a nagy halott emlékével és érthetővé teszi azt a légkört, melyből *Vázsonyi* Vilmosnak azzá kellett fejlődnie, amivé lett.

— *Édesapám, édesanyám is rendkívüli emberek voltak*, — mondja mély kegyelettel *Vázsonyi* Vilmos nővére.

Édesapjának, *Weiszfeld* Adolfnak egy levelét mutatja meg elsőnek, melyet az öreg úr, *hetvenöt éves korában*, 1908-ban írt. mikor *l'aludt* Gáborral először volt *Abbáziában* és *először látta a tengert*. A múlt század jellegzetes táblabíró-betűivel van megírva ez a nyolcoldalas levél, a betűi kemények és határozottak, derűs életszemlélet árad ki minden sorából és az a fiatalos, üde lélek, melyet *Vázsonyi* Vilmos is mindig megőrzött. Az öreg úr beszámol a pénteki nap élményeiről, a sétáról, az ebédéről, mely után félöt óráig kártyapartinak kibicelt, utána leveleket írt.

— Ezután — írja — *„istentiszteletre mentem* a *Breiner-féle* szállodába, ahol találkoztam *Halász* igazgató úrral (Budapest), az öreg kaposvári *Krausz*-szal és még több pesti úrral. Az istentisztelet hét óráig tartott, tehát onnan direkt lakásomra mentem, ahol a remek és bő vacsora várt, egy *igazi péntek esti vacsora: tányéromon két barchesz díszlett, én pedig teljes ájtatossággal végeztem a „májeV"-szertartást*, mire aztán hozták a vacsorát, amely állott jól készített halból, ízletes levesből és paprikácsirkéből *Hokedlival*, mind kedvelt ételeim s valóban pompásan bevacsoráztam“. Másnap azután érdekes látványban volt része az öreg úrnak. Először látott *vihart a tengeren*. Az élmény nagyszerűségét költői lendülettel írja meg,

megeleveníti a zúgást, a sirályok keringését, melyről órákig nem tudta levenni a szemét s az egymáshoz csapódó hullámok fehér fodrozódásáról azt írja, hogy ez az egymásra ütődő és küzdő hullámoknak a „*fehér vérfolyadéka*“.

Ez az öregségében is fiatalos, derűs, költői lelkű öreg úr volt a Vázsonyi Vilmos édesapja. Az öreg úr *nyolcvanöt* évig élt, a felesége *nyolcvanhároméves* korában halt meg s *a család mindig azt hitte, hogy Vázsonyi Vilmosra is a szülők hosszú élete vár.*

Hogy ki volt Vázsonyi Vilmos édesanyja, azt ő maga írta meg abban a szomorú fiúi levélben, melyet 1919-ben, *száműzetése idején,* írt a nővérének, mikor elérkezett hozzá imádott édesanyja halála híre.

— Idegenben kapom a hírt sok keserűségem mellé, — írja Vázsonyi, — hogy édes jó anyánk meghalt. Én hozzád írok először is, mert első érzésem, hogy megköszönjem neked, hogy sírig ápolta és szeretted és te voltál legjobb, legönzetenlebb gyermeke. Az Isten áldjon meg érte.

Veletek sírok, mert *ha öreg vagyok is már, mégis érzem árvaságomat.* Életem legnagyobb fájdalma volt, hogy évek óta nem beszélhettem anyámmal úgy, mint szerettem volna. (Vázsonyi édesanyja ugyanis évekig súlyos beteg volt és ebben az időben csak Paula leánya tudta magát megértetni vele.) Iszonyú sors, hogy a végzet testét összetörte és nem közöltem vele mindent. *Vele, aki engemet annyira szeretett, az én nemes, büszke anyám, aki szellemi fejlődésemre és jellemem alakulására a legnagyobb hatással volt.* Én tudom, mennyi érték volt benne, milyen nagyság, mely a viszonyok nyomasztó súlya miatt csiszolatlan gyémánt maradt.

Én könnyek közt úgy látom őt, mint gyermekkoromban és ifjúságomban, mikor még a kórság meg nem örölte és le nem szegezte. *Az én szép, jó, okos és dacos anyám. Büszkén viselem a lelkét magamban.*

Kedves Paulám, veletek leszek és maradok. Az én örökségem, hogy téged szeretlek és soha el ne hagyjalak, amíg csak a sors megengedi.

Írj nekem a temetésről, csókold meg helyettem testvéreimet. Isten áldjon meg benneteket.

1919 január 14-én, kedden.

Vilmos.“

Vázsonyi Vilmos emléke ebben a lakásban úgy, él mint a gyermeké, *aki imádattal csüngött szülőin és testvérein,* aki minden látogatása alkalmával össze-vissza csókolta szülőinek kezét és arcát, aki soha semmit sem tett volna, ami szüleinek akaratával ellenkezett, vagy őket megbántotta volna. így őrzik emlékét *a családi fényképek is.* Az egyik, mely még mint

egész ifjú embert szülői és testvérei között örökíti meg, a másik, negyven esztendőskorában készült, monori csoportkép, mely szülein és nővérén kívül a család és a barátok nagyobb körében, Vázsonyi Vilmost hosszúszerű csibuk-pipával ábrázolja. Van egy fényképe, mely a magyar zsidóságnak különösen becses ereklyéje, *a síp-uccai Ill/a osztály, az öreg Kornfeld Gyula tanítóval.*

— Akinek csak megmutattam ezt a képet, — mondja a nővére, — mindenki rögtön ráismert, *szinte kisugárzik a többi fiú közül.*

Élete minden jelentős fordulatanál csak a családjában bízott és a családjára gondolt Vázsonyi Vilmos. A híres Radocza-választás alkalmával Paula nővérét kérte meg a választás folyamán, hogy győződjék meg az eredményekről, mert a barátok híradásában nem bízott meg teljesen.

— *Vilmosom, győzni fogunk,* — mondotta Vázsonyi Paula, mikor a választási irodából visszatért.

— *No, ha te is mondd, akkor már elhiszem,* — mondotta Vázsonyi Vilmos.

Mikor a miniszteri esküt a király kezébe letette, első útja az Eötvös-uccai szülői lakásba vezetett.

— Korán, nagyon korán hagyott itt bennünket, — mondja sírva, a szerető nővér. — Hetedik gyermeke volt családnak, *a szülők mindig szerencse-gyermeknek tekintették őt, akit születésekor már az ég különös ajándékának láttak.*

— Vájjon lehet-e hinni az égi jelekben? — mondja fájdalmasan Vázsonyi Paula.

Az égi jelek sohasem csalnak. Vázsonyi Vilmos valóban az ég különös ajándéka volt...

Baden, 1926. július.

A magyar zsidó, aki Baden utcáin, pompás parkjaiban sétál, nem tud megszabadulni azoktól a fájó emlékektől, melyeket sokáig érezni fogunk azon a helyen, ahol *Vázsonyi Vilmos* élete utolsó heteit töltötte. Alig van ház, üzlet, utca, melyhez valamilyen Vázsonyi-emlék ne fűződne.

A *Hotel Stadi Wien* mellett kegyelettel mutogatják azt a házat, mely IV. Károly főhadiszállása volt. Ma a menetjegyiroda székel benne, *kilenc évvel ezelőtt itt tette le a titkos tanácsosi esküt Vázsonyi.* Amikor megmutatják ezt a kegyeletes épületet, felelevenítik azt az emléket is, hogy *Vázsonyi kedvéért még az ősrégi eskü-formulán is változtatlak, hogy a zsidó miniszter, halálasi meggyőződésének megfelelően esküdhessen hűséget uralkodójának.* A szomszédos szálloda tulajdonosa szeretettel és büszkén emlegeti, hogy egyik legkedvesebb és legnevezetesebb vendége Vázsonyi volt, aki az ötletes *Golz* zongorajátéka mellett igyekezett feledést keresni a politika csalódásai ellen. Ha magyarok jönnek a *Stadt Wien-be*, *Golz* még ma is a

Vázsonyi-nótát játssza: „*Ha nincs benne Vázsonyira szavazó, dűljön össze ez a vendég fogadó.*” Még a szöveget is énekli hozzá és nem is sejtí, hogy a vidám ritmusok mennyi fájdalmat elevenítenek fel a lelkekben. Szemben a gyógyszerár, melyben a testsúlyát ellenőrizte mindennap a felejthetetlen fürdővendég. Valaki elvisz a Cen/ruZ-kávéház markörjéhez. Ez a lelkes Vázsonyi-hívő annakidején eltette az újságnak azt a számát, mely a merénylet alkalmából leközölte Vázsonyi portréját, később az utcán megleste és utána futott, hogy autogrammot kérjen tőle. Ma is kegyelettel őrizi Vázsonyi képmását és névalírását.

Legelevenebben a Gutenárunn-szanatóriumban őrzik Vázsonyi emlékét. A magyaroknak kegyelettel mutogatják a két elsőemeleti szobát, a *Vázsonyi-lakosztályt*, az erkélyt, melyen gyakran pihent. Vázsonyi temperamentuma nem tudott beleilleszkedni a szanatórium szigorú rendjébe. Ahelyett, hogy nyugodtan ült volna az erkélyen, bizony legtöbbször a parkban sétált és a politizálás! tilalmat sem Vette, sajnos, eléggé komolyan. A maga ragyogóan szellemes modorában szívesen évődött a vendégekkel és orvosokkal, és *boldog volt, ha közöttük sikerült egy-egy magyart felfedeznie. Rechnitzer dr.-t átölelte, mikor egyszer magyar szón érte és elérzékenyedett, mikor az orvos elmondta, hogy Körmenten született. „Akkor földiek is vagyunk — mondta kedvesen Vázsonyi — én Sümegen születtem és én is dunántúli vagyok.”* Rechnitzer dr.-nak azért is hálás volt Vázsonyi, mert az első roham alkalmával ez a kitűnő orvos mentette meg az életét. „Milyen szerencsétlenség, hogy a tragikus éjszakán nem lehettem mellette” — mondja fájdalmasan az orvos — *bár a betegsége olyan súlyos volt, hogy az életet hosszabb időre alig lehetett volna megnyújtani.* Ahhoz olyan nyugalom kellett volna, melyre Vázsonyi nem volt képes...” Hosszan elnéz a hatalmas park évszázados fáinak közé és tekintete mintha önkéntelenül megpihenne azokon a pompás virágágyakon, melyekről már csak Vázsonyi koporsójára küldhették el utolsó virághódolatukat.

Az orvosok és a vendégek hiába próbálják felidézni emlékezetükben annak a végtelen sok ötletnek az emlékét, melyet Vázsonyi ragyogó elméje elhintett közöttük. Ezeknek az ötleteknek nemcsak az elmondásához, hanem a megtartásához is — Vázsonyinak kellett lenni.

Külön kegyelettel emlékeznek meg „*Excellence Vázsonyi*”-ról az osztrákok, akik a magyar politikai életben viselt szerepén kívül a királyi család iránt való hűségét tisztelik emlékében. Vázsonyi badeni lakosztálya az osztrák császárhű arisztokrácia találkozóhelye volt és alig van Ausztriának fényes neve, melyet ne emlegetnének Vázsonyival kapcsolatban. Az egyszerű kávéházi alkalmazottól kezdve, aki az igazság és a népjogok harcosáért rajongott, az osztrák arisztokráciáig, így

fonódik be mindenki a kegyeletes emlékezésnek abba a koszorújába, mely Vázsonyi emléke körül Badenben él.

1927 május.

Vázsonyi halálának évfordulóján minden magyar zsidó meggyújtja az emlékezés mécsesét, amint az apák emlékeztéért írja elő azt ősi vallásunk. Ez a kis mécses, mely ott ég lelkünk mélyén, azt jelenti, hogy Vázsonyi lelke tovább él közöttünk. Nemcsak a lelkét érezzük: a hangját is halljuk, ha nem is a régi zuhatagos orkesztrumban, de minden bátor, önérzetes, harcos szóban, mely a Vázsonyi szellemén nevelődött nemzedék politikusainak ajkáról felhangzik: ott van egy érc-ere Vázsonyi Vilmos hangjának. A nagy szellemi kincsek aprópénzéből mindnyájunknak jutott, akik rajta és általa nevelődünk. És a magyar-zsidó hitvallás is évszázadokig Vázsonyi Vilmos halhatatlan szavaival fog kifejezést keresni.

Egy rövid év még nem történelmi távlat és ezért Vázsonyi szellemének magyarázói még csak tapogatózva próbálják megrajzolni helyét és jelentőségét az utolsó évtizedek történetében, amint különböző részleges szempontok szerint akarják megmagyarázni egy annyira gazdag és összetett egyéniség szellemét, mint Vázsonyi.

— Mivé lehetett volna Vázsonyi, ha nem lett volna zsidó? — kérdezi az egyik.

A felelet igen egyszerű: egészen bizonyos, hogy *nem lett volna* — *Vázsonyi*. Amint Heine sem lett volna Heine, ha nem lett volna zsidó, ha nem bántották volna, ha nem vonták volna kétségbe a hazafiságát, ha nem akarták volna kitagadni mindabból, ami a lelkét betöltötte.

— Vázsonyi nem a zsidósága kedvéért harcolt a recepcióért, hanem ez csak jogegyenlőségi politikájának kiegészítő része volt, — mondja a másik.

Erre sem nehéz a válasz. Talán csak meg *kell fordítani a tételt*: Vázsonyi talán soha sem érezte volna meg úgy a történelem szavát, mint ahogyan a történelem lendítő ereje élt benne egész életében, ha nem lett volna zsidó. A tudományok egyéb ágaiban, a művészetekben esetleg nem dicsekedhetünk annyi szerzett képességgel, de a történelem megérzésében bizonyos elsőbbséget mégis csak kell vindikálnunk magunknak. Elég régóta éljük és csináljuk a történelmet. Hatezer év alatt minden nép szerezhet magának bizonyos történelmi érzéket és a zsidóság nagy szellemeiben talán azért él az a megmagyarázhatatlan váteszi megérzés, amelyért az idő kovászainak szoktak bennünket nevezni. A zsidóság szent könyvei mind történelmi könyvek is. A próféták beszédei történelmi szentenciákkal, valóságos történet-filozófiával vannak tele. Általában: a forradalmak, a társadalmi kérdések kicsattanása, kiéleződése mindig felszínre veti a történelem mozgató

erőit. Az utolsó tíz esztendő vaskos lexikonoknál jobban megértethette mindenkivel a történelem igazi szellemét. És a zsidók, még a legcsendesebb, legegyszerűsebb időben is, mindig ilyen kiélezett helyzetben éltek. Velük szemben mindig mozgásban voltak a társadalom erői. Csoda-e, ha a zsidóság mindig megérezte és megértette a históriát?

Vázsonyiban a zsidóság történelmi megérzése és érzékenysége egészen rendkívüli mértékben élt. Beszédeiből nemcsak korának pontos történelmi viszonyait, hanem az elkövetkező és elkövetkezett évek eredményeit is megértjük. Amint Heine száz esztendő előtti publicisztikai csatározásaiból is megérthetjük a mai Németországot, portréiból ráismerünk a ma felszínen úszkáló időleges nagyságokra, személyes támadásaiból belelátunk kortársaink lelkének legmélyebb redőibe, panaszainak tükörképében meglátjuk egy sötét, elfogult és türelmetlen abszolutizmus egészen pontos fotográfiáját.

Vázsonyi küzdelmei megértetik Vázsonyi zsidó lelkét. És ezeken a harcokon át világosság gyűl fel mindenkiben, aki Vázsonyit valaha *széder-estén* látta, amint elandalodott azokon a játékos zsidó dalokon, melódiákon, amelyeket annak emlékeztére énekeltünk, hogy valamikor szolgaságban éltünk, de Isten csodatételével kiszabadultunk. Vázsonyi egész politikája, egész világnézete ezen a történelmi visszaemlékezésen, *a zsidóság évezredes történelmi emlékezésén* alapult.

A felszabadulás, az ígéret földjére való eljutás, a pusztaságból a termékeny Kánaánba való érkezés gondolata, melyet politikai és zsidó felekezeti küzdelmeiben annyiszor használt fel hasonlatul; az aranyborjú és az igazság kőtabláinak összehasonlítása, Vázsonyi politikai szótárának ezek a kincsei: mind *zsidó biblikus gondolatok*.

Vázsonyi ezért soha nem is választotta el önmagában zsidóságát és magyarságát, vallásos érzését és politikai meggyőződését. Ha tett ilyen kijelentéseket, ezeket választási, vagy egyéb napi küzdelmekben ellenfelei kényszerítették ki belőle, akik zsidóságával akartak küzdeni ellene, vagy hit-sorsosainak egy rétege, mely szintén azért nem akarta őt vezérül elismerni, mert — zsidó volt.

Vázsonyi mélyen érezte annak az örökségnek a becsét, melyet a zsidóságtól kapott és már első programbeszédében *a próféták utódának* nevezte magát. Az is volt. Az igazságért harcoló, népüket vezető, értük élő-haló zsidó próféták késői utóda.

1928 október.

A budapesti Vázsonyi-utca sorsa veszedelmesen kezd hasonlítani a németországi Heine-szobor sorsához. Aki Németország földjét, levegőjét, égét, fűvét, táját, bokrát, erdejét, vizét, füstjét és porát mindenkinél jobban imádtá: a költő

még ércbe öntve sem tud letelepedési engedélyt kapni halhatatlanul megénekelte hazájában. A közigazgatás rideg pallosa lecsap a halhatatlanságra és még a középkori emberség szabályát sem követi, melynek alapján az elitét megmenekült, ha a bakó három sujtása sem talált halálosan. Vázsonyi utcája egyelőre a pártok taktikai indítványai között vész el és Vázsonyi halhatatlansága is minden csapás után új erővel kerül ki a halasztások, módosítások, paktumok és egyéb apró cselekedések közül. Aki Budapest minden kövével úgy barátkozott, mint középkori legendák hősei a legkisebb bogarakkal, fűszálakkal, falevelekkel, halakkal s a természet legapróbb parányjaival, annak a Vázsonyi Vilmosnak nincs, egyelőre nem lehet utcája Budapesten.

De vajjon nincs-e?

Végiggrójuk, munkába sietve a főváros utcáit. Az elme-rengő képzelet egy pillanatra felvillan. Itt, erre járt Vázsonyi minden nap az irodájába. Itt, erre jött harminc éven át esténként a körhelyiségbe. Itt, errefelé jött le a késő órákban híveivel... Ezen a sarkon köszöntötte minden nap az újságárus, ott az utcafordulónál állt szóba apró emberekkel, az ő népével, a Terézváros hűséges polgáraival. Ott kérdezte meg a bajait, ott vigasztalta őket, ott rázta meg bátorítóan dolgos kezüket, íme, ezek az utcák, sok szűk, kis terézvárosi utca, mind-mind a Vázsonyi utcája...

Sok, nagyon sok ilyen utcája van Budapesten Vázsonyi Vilmosnak. Ott van az egyik utca: azon sétált kisfiú korában az édesapjával. A másik utcán nézett utána aggódó szeretettel az édesanyja, mikor reggelként elindult az iskolába. A harmadik utcában járt a zsidó elemibe. A negyedikben tipegett apró gyermekléptekkel a templomi kórus felé, ahol csengő hangon énekelte az ezeréves vallás ősi zsoltosmáit. Nini 1 Erről az utcáról amott: ő maga is megemlékezett. Ezen az utcán látta meg a kézikocsit húzó szegény iskolapajtását, akinek a sorsa olyan döntő erővel markolta meg a szívét..

Aztán a későbbi életútja is sok utcán át vitte Vázsonyi Vilmost. Az egyik utca az igazság csarnokába vezette. Az ügyvédi szószékre sietett ezen az utcán keresztül, hogy üldözze a bűnt és védje az erényt. A másik utcán a városháza felé tartott. Innen tisztította még Budapest közéletét, innen épített, rakott téglát téglára, innen hirdette a pesti polgár önértetét, innen lett Budapest nagy újjáalakítója. Hány utcát nevezett el innen másokról ő, aki sohasem engedett volna önzetlenül szerzett érdemeket igaztalanul eltaposni és a közéletben kifényesített neveket elhomályosítani, meggyalázni! Aztán egy másik utca a parlamentbe vitte el Vázsonyi Vilmost. Ezen az utcán jutott el a szerény pesti fiskális az országos politika leg-tiszteltebb vezetői közé. Azután volt egy másik utca, mely a királyi trónushoz vezette el a terézvárosi képviselőt, hogy ott

miniszteri és titkos tanácsosi esküt tegyen a koronás magyar király kezébe. A miniszteri eskütől a boldog szülői házba, az imádott családhoz és újra a zsidó templomba ágaztak el az utcák: Vázsonyi Vilmos utcái...

Az utolsó menete is sok pesti utcán át vezetett. Erre a nagy menetre azután megmozdult egész Budapest. „Míntha lába kelne valamennyi rögnek.“ Budapest minden utcájából beletorkollottak a könnyező, gyászoló emberek, hogy végignézzék Vázsonyi Vilmos utolsó útját, mely a magyar történelembe vitte el az igazság és a tisztesség felkent harcosát és vezérét.

Azt hiszitek, apró gáncsvetők és titkos akadékoskodók, hogy töletek függ: lesz-e utcája Budapesten Vázsonyinak?

Vázsonyi utcái megvannak és megmaradnak, mint örökké élő emlékezés. És megvan, megmarad *Vázsonyi útja*: a tisztesség, becsület, hűség nyílegyenes útja, mint örök szimbólum és tanulság. Ezt az utat nem bizottsági szavazások teremtették meg. Ezt az utat egy lángoló szív, önzetlenül gondolkozó nagy elme mutatta meg és világította be a mi számunkra. Sokan, nagyon sokan járnak a Vázsonyi útján. A nagy tömegek, melyek rajongtak érte s melyeket ő is olyan meleg, atyai érzéssel szeretett, a tömeg, melyet magához emelt, most ott jár Vázsonyi útján. Azon fogja tovább vezetni a fiát és az unokáját is és ezen az úton az idők nöttével mind több és több ember fog haladni.

A tisztesség, becsület, önfeláldozó hazaszeretet és tündöklő hithűség egyenes útján...

1929. Július.

A maga természetességében is kedves és megkapó ötlet volt, hogy Vázsonyiné a férjéről írt visszaemlékezéseinek néhány részletét legelőször asszonytársainak mutatta be a miskolci Debóra Nőegyletben. Hol talált volna több megértésre és szeretetre, mint a zsidó feleségek között, akik át tudják érezni, meg tudják érteni: mit jelent Vázsonyi val és mellette egy ideális zsidó házasság emberöltőjét átélni?

Vázsonyiné Miskolcra nem mint politikus, mégcsak nem is mint politikus özvegye utazott le, hanem: mint feleség. Vázsonyiné ösztönösen megérezte, hogy a hitvesi megemlékezés intimitásával, könnyektől fátyolozott hangulatával csak a legszűkebb családi körbe, azok közé mehet, akiknek a szíve pontosan ugyanarra a ritmusra dobog, mint az övé. Akik ugyanazzal a szeretettel fogadják az intim vallomásokat, amilyen bensőséges és meghatott szeretetből azok fakadnak. Vázsonyiné a hitves, nem kutatott elméleti magyarázatok után, és nem a politika szempontjából vizsgálta ezt a problémát. A szíve után ment s — mint Kiss József írta — az megmutatta, hogy merre kell menni.. .

Igazi toleranciát csak zsidók közt lehet találni, de ez a „tolerancia” is rendszeren arra irányul, hogy a zsidóságot lehetőleg nem nagyon kell hangsúlyozni. Hátha akad, aki véletlenül nem veszi észre! A gyávák, megalkuvók, opportunisták gerinctelensége ez. Az igazán előkelők, lelkileg emelkedettek önérzettel őrzik és vallják a maguk tradícióit. Vázsonyinét a lelki előkelősége és emelkedett gondolkozása indította el Miskolcra, hogy ott, a zsidó Nőegyletben, hódoljon férje nagy emlékének.

Vázsonyiné előadásából azt is megtudhattuk, hogy Vázsonyi zsidósága csak saját környezete titkos antiszemitáinak okozott fejtörést. Mikor *Leilner* Adolf támogatására legelőször Miskolcra ment: *Kossuth* Ferenc, *Zichy* Jenő gróf és *Blazsejovszky* József apát-kanonok kísérték le. Nem törődött Vázsonyi zsidóságával IV. Károly király sem, kinek Vázsonyi *Esterházy* Móric gróffal külön megüzentette, hogy olyan vallású, melyet a monarchiában eddig alig tartottak miniszterképesnek, melyet azonban semmi rangért és dicsőségért nem hagyna el.

— *Nekem semmi közöm senkinek a felekezeiéhez — üzente vissza a király. Mindnyájan szeressük a saját vallásunkat és tiszteljük a más felekezetét. Engem nem az érdekel, hogy mi a vallása Vázsonyi Vilmosnak, hanem: hogy becsületes ember-e?*

A zsidóság kérdését Vázsonyi körül nem vetette fel sem a király, sem *Apponyi*, *Andrássy*, *Wekerle*, akikkel való politikai barátságáról szintén megemlékezett Vázsonyiné. De nem vetették fel a szavazói sem. Negyedszázadon keresztül *Vázsonyinak mindig több keresztény szavazója volt, mint zsidó. A kurzus legsúlyosabb tobzódása idején, íavolléiben is szavaztak rá keresztény választói.* Vázsonyi zsidósága — amint ez rendszeren lenni szokott — legfeljebb néhány rossz zsidónak és néhány kiértnek okoz fejtörést.

Vázsonyiné kedves és közvetlen előadásából akaratlanul feleletet kapunk erre a kérdésre is, de megkapó, kedves rajzát kapjuk Vázsonyi igaz zsidó szívének is. Az *Abbázia-kávéház* híres Eötvös-asztala volt kedvenc pihenő tanyája Vázsonyinak. Itt keresték fel hívein kívül, koldusai is, akik között néha húsz-harminc koronát is széjjelosztott. Mikor figyelmeztették erre a túlzott bőkezűségére, így szólt:

— *Ezek az emberek számítanak rám és én nem hagyhatom cserben a kuncsaftjai mai...*

Első megválasztása napján a budapesti *karmeliták templomában és a dohány-uccai zsidótemplomban egyszerre imádkoztak Vázsonyi győzelméért. ...*

A visszaemlékező feleség előadásából úgy kél életre Vázsonyi, amilyen legbelső életében volt. És Vázsonyi azok közé a kevesek közé tartozott, akiket közlről is meg lehetett nézni. Aki nagynak látszott, ha közlről szemlélték is. Minden anekdotája, szójátéka, gesztusa, arcjátéka, mosolya: maga volt Vázsonyi. A király minisztere, Budapest díszpolgára, a Hit-

köztség előjárója, valóságos belső titkos tanácsos, stb. stb....
És ami a legfőbb : Az igaz ember...

Kíváncsian várjuk Vázsonyiné érdekesnek ígérkező könyvét. Már annyit érzünk, hogy Vázsonyiné nem akarja retusírozni, szépíteni, meghamisítani férje emlékét. A legszebb képet úgy akarja róla megrajzolni, hogy a valóság aprólékos részletességével hozza őt közel az olvasóhoz. Ebből a könyvből a *zsidó* Vázsonyi képe is a legintimebb színekben fog kibontakozni előttünk...

1929. Október.

Eddig úgy mondtuk : *a Jani*. Ezentúl úgy kell mondani : *az ifjú Vázsonyi*. Eddig csak a Vázsonyi Vilmossal való vérségi kapcsolat hozta közel a szívünkhöz dr. *Vázsonyi* Jánost, most már az apai hivatás folytatóját kell benne látnunk. Vázsonyi Vilmos fia az elmúlt szombaton este vette fel azt a politikai fegyvert, mely három évvel ezelőtt örökre kihullt az apai kézből. A Központi Demokrata Kör párt vacsoráján, ugyanazon a helyen, melyről Vázsonyi Vilmos annyi nagyszerű küzdelme indult el, tartotta a fia, Vázsonyi János dr., első nagyszabású politikai programbeszédét.

Akik elmentek, hogy meghallgassák az ifjú Vázsonyi politikai installációját, könnyező szemmel gondoltak az örökre elköltözött, felejthetetlen Vezérre, akinek annyi megpróbáltatás után, haló poraiban megadta a sors azt a kegyet, hogy

neve és szelleme méltó folytatásra talált és eszméi tovább fognak élni hi vatott ifi ában. A megjelentek szere te te meg hat ó módon nyilvánult meg Vázsonyi Vilmos kiváló özvegye iránt, aki egy egész emberéleten át hűséges kísézője volt férj ének az igazságért vívott harc rögs útj án és aki most anyai szíve túl áradó sze retet ével ál l a fi a pályája kéz deténél. És a szi vébe zárta a főváros régi polgársága Vázsonyi fiát is.

Mi is a szeretetünkét adjuk útravalóul Vázsonyi fiának, az ifjú Vázsonyinak. És egy baráti kérést. Ne felejtse el soha, hogy Vázsonyi Vilmos nemcsak a magyar politikai küzdelmek felejthetetlen harcosa és vezérf érfia volt, hanem a magyar zsidóság halhatatlan fia is. Szeréssé az ifj ú Vázsonyi is hitét, felekezetét, a zsidóság történelmét, hivatását ugyanúgy, mint apja, a nagy Vázsonyi. És harcoljon ugyan úgy a magyar zsidóság jogegyenlőségéért, felekezeti önérzetéért, megbecsültetéséért, jövőjéért, belső békéjéért, díszéért és méltóságáért, mint az apja.

Legyen ő is büszke „*az ősoekre, akiknek porait elfújta a szél*“ és akik között immár Vázsonyi Vilmos halhatatlan szelleme is világító szövétnek magyar és Zsidó kötelességünk útján.

Isten áldása legyen az ifjú Vázsonyival!

Rathenau.

1917. november.

Otven éves lett a napokban Walther Rathenau, Németország legelső közgazdásza, a kontinens legnagyobb iparvállalatának, a berlini Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaftnak igazgatója, akinek a neve emellett néhány súlyos, habár egyéni bölcséleti könyve révén Európaszerte ismertté lett. A sok ünnepi írás közt, mely őt köszönti, két cikk ötlük szemünkbe. Nem kisebb írók, mint *Gerhart Hauptmann*, a nagy drámaíró és *Emil Ludvig*, a hircs utazó és regényíró kísérlik meg megrajzolni Rathenau portréját. Annál a ténynél, hogy a legnagyobb gazdasági átalakulások, az életkérdések apokaliptikus idejében általában megállanak egy ilyen egyszerű jubileumnál, mely nem egy pálya befejezését, sem lejtőre jutását jelenti, tehát nem teszi szükségessé az ünneplést, a dicséreteknek azt a fajtáját, mely hasonlatos a sírokra elszórt virágokhoz: csak az a hang szokatlanabb, melyen mind a két író Rathenauról megemlékezik. Súlyos és férfias szavú méltatását adják az ünneplőknek, írásukon nem az az erőlködés érzik, mely a kegyelet dicsérő tollát vezeti, hanem a szerény tartózkodás, nehogy dicséretnek lássék az, ami súlyos megállapítás: értékelés.

A zsidó Rathenauban Gerhart Hauptmann nem kevesebbet lát, *mint a hatalmas némát nép legmeltőbb meglestesítőjét*. A német gondolat és tett, Weimar és Potsdam, a nagy német nemzet leghatalmasabb két tulajdonsága csodálatos és szokatlan egységben találkoznak Rathenauban. A nagy kereskedő, az államférfi, bölcsész, szociológus, technikus és művész külön-külön hatalmas példaképet találhatja meg benne. Talán megmagyarázza Rathenau ünneplésének az időszerűségét, hogy *ő volt az, aki Németországnak nyersanyaggal való ellátását szervezte. Ezzel megmentette a német hadsereget*. Ez a tett, mely Németország erejének az alapja — írja Hauptmann — zseniális és hazafias cselekedet volt egyszerre. A nagy író nem tudja elnyomni panaszát azon, hogy Rathenau nevét hiába keressük Németország új államtitkárai között. Németországban — úgy látszik — nem írják ki klerikális lapok, hogy Vázsmiyi miniszterségeért „szégyelhetjük magunkat” mink magyarok, mint ahogyan ez nálunk megtörténhetett.

Emil Ludwig: Rathenau pályájában a megalapozott és következetes fejlődés példaképet látja. „Ha egy technikusból és tényszerű kutatóból bölcsész és a lélek vizsgálója lesz, a megtalálóból ipari vezetőférfi, a békeidők állambölcselőjéből gyakorlati háborús politikus, úgy fejlődésének iránya bizonyára már kezdettől fogva adva volt, csak ki kell olvasnunk első tetteiből és rövidlélegzetű első Írásaiból.”

Rathenau atyja, Emil volt az A. E. G. alapítója. Walther

tizennyolc éves korában Helmholtz és Dilthey hallgatója volt és iskolái után az elektrochemia buvárlatára adta magát. Húsz éves korában feltalálta a módját, mint lehet elektrolízis útján chlort és alkáliákat nyerni. Eredményei gyakorlati kiaknázására Németországban, francia és lengyel területen nagy villamos telepeket teremtett. Gyáraiban tovább folytatta kísérletezéseit és a nátrium és magnézium előállításának módszereivel több szabadalmat nyert. Ebben az időben kezdte írni első essay-ait. Az általa alapított kis gyárvárosból, Bitterfeldből hét év alatt virágzó gyárvárost létesített. A munkának ebben a hét kövér esztendejében gyűjtötte össze gondolatait első nagyobb könyve számára is.

Harminc esztendőskorában már Manchesterben, Amsterdamban, Buenos-Airesben, Bakuban létesít központi villanytelepeket. Mire negyven éves lesz, már igazgatója egy berlini nagybanknak és vezetője körülbelül száz vállalatnak. Negyven éves korában meglátogatja az afrikai német gyarmatokat és *Reflexiók* című könyvében lerakja világnézetének alapjait.

Így festenek Rathenau tanuló-évei. Ekkor meghal az édesatyja, átveszi az A. E. G. igazgatói állását és megírja két főművét: „Zur Kritik der Zeit” és „Mechanik des Geistes”. Ezek már az érett férfi működésének gyümölcsei. A háború előtt írta még Rathenau legnagyobb sikerű könyvét is „Von kommanden Dingen”.

A háború ad alkalmat arra, hogy Rathenau gazdag tapasztalatait és elmélyített, bölcselkedő gondolkozását a gyakorlati politika szolgálatába állítsa. Két előadása: „Deutschlands Rohstoffversorgung” és „Probleme der Friedenswirtschaft” a német átmeneti gazdaság legtermékenyebb útmutatói, *Rathenaut*, aki bölcséleti könyveiben is mély vallásosságot árul el, *a háborúban kiélesített „zsidókérdés” is megszólalásra készítette*. Curt von Trützschler-Falkenstein, aki „A zsidókérdés megoldása Németországban” című röpiratában a zsidók áttérését hirdeti, felszólította Rathenaut, hogy nyilatkozzék ebben a kérdésben. A válasz, mely a „Hitvita” címet viseli, mély vallásbölcséleti és vallástörténelmi távlatok megvilágításával kimutatja, hogy a zsidóság a tiszta egyistenhit dogmáktól mentes formájával képviselője maradt a külső hatásoktól mentes vallásos gondolatnak. A római hatalom sem tudta áthasonlítani: mikor útjából akarta dobni, le kellett rombolnia a szentföldi templomot. A zsidó vallás műveinek alaptulajdonsága, hogy emberiek. A zsidóságnak soha sem volt olyan külső szervezete, mely a hittől elkülönülhetett volna és önálló hatalommá lehetett volna. *A zsidóság az Istenhez való viszony legtisztább formája maradt ma is.*

De halljuk eredetiben, mit szól e nagy kérdéshez Németország egyik legelső elméje.

...,Ha ma valami dissidens, muzulmán vagy budhista jönne hozzám és azt mondaná, hogy legbensőbb meggyőződése szerint az evangélisták és az apostolok eredeti vallását... hiszi, de ennél se többet, se kevesebbet: vájjon tanácsolhatnám-e ennek az embernek, hogy térjen át valamelyik keresztény felekezetre? De azt hiszem nem volna túlságosan merész paradoxon, ha ezt mondanám neki: *a te hited a zsidóság kebelében született* és ez a hit talán az egyetlen lehetséges módja, hogy tovább fejlesszessék a zsidóság etikai monoteizmusa. Ez volt az a vallás, amely keletkezésének idejében, amidőn egyetlen nép se volt érett arra, hogy felvegye, a palesztinai parasztok ezreit ragadta magával és mint általános népvallás, csupán a városi néposztályokon és az idegen kormányhatalmon törött meg... Ha hitednek a hagyományos hitvallás bélyegét akarod adni, úgy *a mózesi monoteizmus* az ő dogmátlan és egyháztalan szabadságában *az egyetlen vallás, amelyet a te hited belső ellentmondás nélkül elviselhet.*“

Vagyis Rathenau szerint a keresztény embernek, ha igazán az evangélium alapján akarna állni, *át kellene térnie a mózesi vallásra, mert ez közelebb áll az evangéliumhoz, mint a dogmakkal megterhelt mai kereszténység az ő egyházával.*

Valahogy nem tudok elhaladni amellett az érzésem mellett, hogy a német nemzetnek ezt a reprezentáns nagy alakját össze ne hasonlítsam a magyar zsidóság nagy alakjával, *Vázsonyival*. Az elmélkedő értelem, gyakorlati ösztön és teremtő akarat szerencsés egyesítől mind a ketten. Rathenau lett Németország legfőbb gazdasági problémájának a megoldója, Vázsonyi kezébe tette le a magyar király a legégetőbb politikai kérdés megvalósítását. Rathenaut nem vitte el pályája még az állami hatalom csúcsára. Vázsonyit harcosabb tevékenységre serkentette a magyar élet és a létküzdelem. Mind a ketten a nagy kérdések legviharosabb napjaiban mély meghajlással köszöntik a zsidó tant, azt a szellemi rezervoárt, melyből életművük az erejét merítette.

1929. június.

Június 24-én volt hét esztendeje, hogy Walther A *athenau*, a német birodalom külügyminisztere, orgyilkosság áldozata lett. Az elmúlt vasárnap Grunewaldban, a Königsallee szomszédságában, azon a helyen, ahol Rathenaut megölték, emléktáblát lepleztek le. Az emléktábla a fasor fájára van elhelyezve, amely a gyilkosok golyóitól szintén megsérült és melynek a törzsén még ma is láthatók a sebhelyek. Rathenau emléktáblájának az ügye nem haladt egészen simán. A zsidók emlékének megörökítésével mindig baj van. A wilmersdorfi előljáró-

ságtól csak nehezen lehetett megszerezni az engedélyt, hogy az emléktábla éppen arra a fára kerüljön, amely a golyónyomokkal örök árulója marad a gyilkosoknak. Egy Leibholz nevű demokrata városi képviselőnek végre sikerült a hatóság hozzájárulását megszereznie. Két bronztábla került a Königsallee kiszemelt fájára. A táblák rövid felírása: „*Walther Rathenau. Meghalt 1922 június 24-én.*“

Nem lehet az igazság bajnokait megölni és ezzel nem lehet az igazság fölött győzedelmeskedetni az erőszakot. Walther Rathenau halálát megpróbálták utcai dal és katonai induló szövegévé népszerűsíteni. Rathenau meggyilkolásából megpróbáltak legendát szőni és dicsfényt vonni a gyilkosok feje fölé. A gyilkosság idején úgy képzeltek és úgy álmodták meg, hogy valamikor a gyilkosok nevét fogja emléktábla vagy emlékmű megörökíteni a gyilkosság színhelyén, úgy érezték, hogy a nép fantáziája és igazságszolgáltatása őket fogja hőskökké avatni. Róluk fog lelkesítő történeteket, csodákkal átszőtt legendákat mesélni gyermekeinek és unokáinak, az ő nevüket fogja megörökíteni elemi iskolák olvasókönyveiben, őket fogja ünnepelni a német nemzet és a német haza megváltóiként és felszabadítóiként. A Königsallec. is bizonyára róluk fogják elnevezni — ez élhetett a gyilkosok felgyült képzeletében, — az is lehet, sőt egészen bizonyos: még diadalkaput is fognak emelni az ő emlékükre azon a helyen, ahol a maguk hőstettét végrehajtották és ahol sikerült Németországot megszabadítaniok Walther Rathenau külügyminisztertől. ..

Nem a gyilkosokból lettek hősök, nem őket avatta a nép fantáziája a nemzet felszabadítóiu, nem róluk szólnak legendák. A gyilkosok álma, képzelődése és fantáziája nem valósult meg. Nem róluk, hanem Rathenauról neveztek el utcát. A gyilkosság színhelyén, a golyótól megsebzett fa törzsén nem az ő nevüket, hanem Rathenau nevét őrzi meg bronzba vésve a kegyelet. Az elmúlt vasárnap a német nemzeti hadsereg Rathenau emléke előtt defilírozott el. A birodalmi gyűlés és a nemzeti szervezetek koszorúit: Rathenau emlékére helyezték el...

Az áldozatból is lehet hős és a hőssé avatott vértanú árnyékából annál szomorúbban és szánalmasabban világít ki a gyilkosok alávalósága és gyávasága...

Az elmúlt héten az egész zsidóság kegyelete gondolatban elzarándokolt a Rathenau-emlék elé. Azok is, akik nem németek, akik nem a háborús gazdaság megszervezőjét és a háborús romok eltakarítóját, nem hazájuk messzire tekintő külpolitikusat vesztették el benne. Minden zsidó kegyelettel hajlik meg Rathenau emléke előtt, aki hazáján messze túl-emelkedve: a zsidó történelemnek örökké felejthetetlen, nemes alakja marad. Örök példája lesz Rathenau a gazdag

zsidónak, aki döntő és vezető szerepet vív ki magának először hazája gazdasági életében, majd irodalmában, végül politikai vezetésében, de hazája mellett vallásához is mindig hű marad. Rathenau példaképe marad a szellemi élet legmagasabb csúcsára került zsidónak, aki új utakat tör a filozófiában, de ugyanakkor — a vallásról szóló vitáirátában — meghajol a zsidóság kristálytisza erkölcsi igazsága előtt és talmudi meséket fordít.

Rathenau örök eszmény marad a mi számunkra: az önzetlenség, az önmagát feláldozó becsületesség, a hazájával és felekezetével való egybeolvadó együttérzés örök eszménye.

Dizzy.

Költőien színes és izgalmasan érdekes André *Maurois* francia író most megjelent életrajza *Disraeli-ről*, a nagy angol-zsidó politikus pályafutásáról. „*Ezerkétszázkilencvenben, Mindszentek napján I. Eduárd angol király elűzte Angliából a zsidókat.* .. “ — ezzel a mondattal kezdődik az életrajz, körülbelül félezerévtel Disraeli születése előtt történt eseménnyel. Félezerévtel kellett elmúlnia, míg Benjámín Disraeb, az elűzött angol zsidók utóda, nagy, kerülő úton, újra visszatérhetett hazájába, hogy nemzetének és királynőjének soha el nem múló szolgálatakat tehessen és Anglia történetébe ki nem törölhető betűkkel beleírja a nevét. „*Elő felkepe annak — így fejezi be könyvét az életrajzíró, — hogy az ellenséges és hideg világ-egyetemben mit képes művelni egy szív, amely sokáig fiatal maradt...* “ Valóban: Disraeli élő jelkép, de nemcsak a nagyra-hívatott zsidónak a szimbóluma, hanem annak a zsidóságnak is, mely ötszáz évvel elűzetése után és sok ezer éves bolyongás után még mindig ilyen fiatal szívekben tud fellángolni és még mindig nagyokat tud alkotni „az ellenséges és hideg világ-egyetemben. .. “

*

Disraeli a zsidóság történelmének eleven tiszteletében nőtt fel a családi kör meghitt melegében. Nagyapja elmondta, hogy családjuk sokáig élt Itáliában és még régebben, Ferdinánd és Izabella uralkodása idején, Spanyolországban. Olaszországhoz a törökök és Spanyolországhoz a mórok emléke fűződött. Édesapja is nagy büszkeséggel beszélt a zsidóság történetéről. A nagyapa, az apa is a hitközség tagjai voltak és Benjámint héber nyelvre tanította a rabbi. Disrael apja azonban már angol író volt és az ifjú érző szíve teljes harmóniában tudta egygyőlelni a zsidóság történelmi hangulatát angol nevelésének eszményvilágával. Ha ő is passzív lélek marad, mint az apja, talán sohasem kerül lelki harcok középpontjába, de a

fiatal Disraelit temperamentuma és álmai az „ellenséges és hideg világegyetembe“ hajtják, melynek ellentállása elég korán nyilatkozott meg vele szemben. Már az elemi iskolában ütközik össze Disraeli ezzel a „világegyetemmel.“ Színelőadásokat akar rendezni diáktársaival, mire *Cagan* tiszteletes ur felháborodva jelenti ki, hogy csak „*valami idegen, lázadó szellem, aki nem képes átérteni iskolánk szellemét, kovácsolhat ilyen terveket.*“ Más alkalommal a „vigyázó“ támadja meg nyíltan: „*Torvig vagyunk már azzal, hogy egy zsidó vezessen bennünket.*“ Disraelinek el kell hagynia az iskolát. Az „ellenséges és hideg világegyetem“ nem tűrte meg magában az ő színes álmodozó, szárnyaló lelkét és lüktető akarateréjét. Disraeli vezetésre született, akarata engedelmességet követelt és korán meg kellett éreznie, hogy ő nem azon a polcon született, melyen akarni szabad, melyről engedelmességet lehessen követelni...

Mint egészen fiatal ember írja meg első regényét, a „*Vivian Grey*“-t. A szatirikus könyv névtelenül kerül könyvpiacra, óriási sikert aratott és a szalonok magasztalva beszéltek a műről, kíváncsian találgatták tehetséges szerzőjét. Mikor egy indiszkrécio kipattantotta Disraeli nevét, rögtön lecsepülték a regényt és megállapították, hogy a regény hangja is elárulta írója alacsony származását. A kritikusok egyszerre felfedezték a könyvön „*a szerző társadalmi osztályának*“ bélyegét. Disraelit lesújtja a bukás, hosszabb útra kel és elsősorban azokat a helyeket keresi fel, melyeken a zsidóság történelmének emlékei lebegnek... Spanyolországban családjá emlékeit keresi, a Szentföldön pedig a zsidóság ősi hangulatát próbálja leikébe visszaidézni. Az Alhambra tróntermében ráül a mór kalifák trónusára és a vezetőnőnek büszkén azt mondja: „*ez az én palotám.*“ Jeruzsálemben a „*fogság hercegének*“ érzi magát, mint *Alroy* Dávid, a zsidó messiás, aki a XIII. században fel akarta szabadítani népét a török járom alól. Palesztinából Egyiptomba, a zsidó rabszolgaság földjére zarándokolt el a megsebzett lelkű ifjú író és itt merített erőt és bizalmat a további küzdelmekhez.

Cselekvésre megacélozott lélekkel tért vissza Londonba Disraeli és *Northon* asszony szalonjában *Melbourne* lordnak arra a kérdésére, hogy mit szeretne elérni, már gondolkodás nélkül ezt felelte:

— *Szeretnék miniszterelnök lenni. ...*

A merész kívánság kissé megdöbbenetette azokat, akik hallották, de annyit már hajlandók voltak elismerni, hogy a politikai pályán sikerek és eredmények kecsegtetik a tehetséges ifjút. Több sikertelen képviselőjelöltség után 1835-ben megjelent politikai műve felkeltette *Wellington* herceg, *Róbert Peel* és más politikai vezérek figyelmét és elhatározták, hogy mandátumhoz juttatják Disraelit. Két évvel később benn ül az angol parlament alsóházában. Ekkor kapja azt a gúny-

nevet: *Dizzy*, a politikai élclapok hasábjain, mely elkíséri a sírjáig...

Az „ellenséges és hideg világegyetem“ azonban a parlament termébe is követte az új honatyát. Már első felszólalása — melyet a parlamenti illendőség elnézéssel szokott fogadni — ellenséges közbekiáltások lármájába vész. Mikor pártvezére kormányalakításra kap megbízást, a miniszterképes párttagok lemondással fenyegetőznek arra az esetre, ha *Dizzy* is megkapja azt a tárcát, melyet parlamenti népszerűsége folytán joggal várhatott. Az ellenséges indulat, mely a trón előtt is befeketíti *Disraelit*, újra elszegi a karrierjét. A politikai sikertelenségek elől ismét a regényíráshoz kellett menekülnie. Megírja *Tancred* című regényét, melyben kifejti elméletét a zsidóságról is. *Carlyle* elviselhetetlennek jelentette ki *Disraeli* „zsidó locsogását“ és azt kérdezte: „*Meddig tűri még John Bull, hogy ez a tehetetlen majom a hasán táncoljon*/* *Disraeli* azonban a parlamentben is kénytelen volt zsidó regénye elveit kifejteni. A londoni City képviselőjévé választotta meg *Linóei Rothschildot*, aki azonban nem foglalhatta el helyét, mert a törvény a parlamenti képviselőktől az igaz keresztény hitre való eskü letételét követelte. *John Russel* a jogegyenlőség nevében ennek az esküformulának az eltörlését kívánta, *Disraeli* pártja azonban ellene szavazott. *Disraeli* erre nagy beszédet mondott, melyben kimutatta, hogy *a konzervatív párt leggyászosabb tévedése, ha a zsidókat üldözi, mert a zsidó lényegében konzervatív nép, de az üldözések a forradalmi és fölforgató partok felé hajtják, amelyeket aztán félelmetes szellemi erejükkel alátámasztanak.* „*Önök gyermekeiknek a zsidók történetét tanítják — mondotta. — ünnepnapokon Önök a zsidó hősök tetteit olvassák fel a nép előtt. Vasárnaponként, ha a Mindenhatót zsoltárokkal dicsérik, vagy vigasztalást keresnek fájdalmukban, érzéseik kifejezését zsidó költők énekében keresik.*** Az ellentmondó közbekiáltásokra úgy válaszolt a szónok: „*Nem foglalhatok helyet itt a kamarában, ha e tekintetben való nézeteimet félreértik.*** *Disraeli* egész politikai karrierjét kockára vetette, hogy megvédelmezze a zsidóság becsületét és jogait.

Hatvanöt éves lesz *Disraeli*, mire valóság lesz abból a nagyratörő álomból, melyet *Melbourne* lord előtt fiatal hévvel hangoztatott. *Peel* és *Gladstone* után, rövidlejáratú miniszterkedések után, *Disraeli* lesz *Anglia miniszterelnöke*, az angol királynő legbizalmasabb politikusa. Sikerült legyőznie a „hideg és ellenséges világegyetemet“. Egy hónappal később, mikor felesége a miniszterelnöki palotában fogadóestélyt rendezett, *Disraeli* karján a walesi herceg felesége vonult asztalhoz, míg *Disraelinét* a walesi herceg, a későbbi VII. *Edward* király, vezette a karján. Egyik kortársa a *Bolygó zsidóhoz* hasonlítja, de azt mondja róla, hogy *az ő fantáziájának Anglia az Izraelje* és ő Angliából olyan világot leigázó birodalmat akar

csinálni, ahol sohasem nyugszik le a nap... A Bolygó Zsidó elért a hatalom legmagasabb polcára.

A miniszterelnöki székből már csak a legmagasabb csúcsok felé lendülhetett Disraeli pályája. Királynője, aki benső barátságával tünteti ki kedvenc politikusát és íróját, *Beaconsfield* grófjává nevezi ki. Beaconsfield képviseli Anglia világpolitikáját az orosz-török háború idején és a berlini kongresszuson, Bismarck el van ragadtatva az „*öreg zsidótól*“ A konzervatívok bukása után a Lordok Házának a vezérévé lesz, de talán ennél is nagyobb dicsőséget jelent számára, hogy Londonban minden konfliskocsis, a játszóterek közönsége ismeii és tisztelettel köszönti hajlott, ősz alakját. A királynő még politikai bukása után sem tud lemondani barátságáról és amikor 1881-ben, magas életkorban elköltözik az élők sorából, *Viktória királynő személyesen elzarándokol Dizzy sírjához és emléket emel föléje, melynek felírása örök időkre hirdeti az uralkodói bizalmat es kegyet, mely Anglia legnagyobb fia iránt megnyilvánult.*

Így szól a síremlék-felirat:

Ezt
a síremléket
Benjamin, earl of Beaconsfield
drága és tisztelt emlékének
emelte
hálás királynője és barátnője
Viktória R. I.

*A királyok szeretik azt, aki
igazat mond.*

Zsoltárok XVI. 13.

Ez volt az öreg királynő hálája a zsidó államférfi iránt, ki megszerezte neki India császári koronáját.

Einstein.

1920. Október.

Einstein professzorról eddig kettőt tudtunk. Az első: hogy Newton óta a világ legnagyobb természettudósa. Ezt egy angol tudóstársaság állapította meg. A második: hogy a német nacionalista diákok csúnya és ízléstelen tüntetést rendeztek ellene. Ezt a hírlapokból tudtuk meg. Most azt is megtudtuk róla, hogy szellemes ember is, mint a zsidó lángelmék mind, akár Heine, akár Börne, akár a tréfás Saphir, akár Freud professzor. Erről maga adott bizonyítványt a Vossische Zeitungban, melyben a következő hasonlattal nyilatkozott támadói-

ról: — Úgy érzem magam, mint aki szép ágyban fekszik, *de poloskáktól szenved.*

A poloskák nem fognak megártani Einstein professzornak, amint elődjének, Galileinek még az inkvizíció sem ártott meg. Azért mégis mozog a föld, és Galilei tanításai, neve ma is élnek, ha őt meg is alázták... A mai tüzek, amelyek fekete lángnyelvekkel nyaldossák körül a világraszóló és bátor tudós alakját, kevésbé veszedelmesek, mint ama máglya apró, vörös lángnyelvei, ha messzibbrehatók is látszólag és ma talán beborítani látszanak is a világot. Az igazi tudományosság nemzetközisége még mindig erősebb, mint a tudományt támadó exkluzív jelszavak és pl. Einstein professzornak a támadások ellenére, sőt a világháború és a fajok ádáz ellentéteinek ellenére is, sikerült elérnie, hogy az angol tudományos világ felvette az érintkezést vele, a német tudóssal. így legfeljebb Németország lesz újra szegényebb egy nagy tudóssal és Mendelssohn, Ehrlich és Rathenau után a zsidó Einstein legfeljebb nem német márkával fog bevonulni a tudomány halhatatlanságába. A poloskacspések ellen már szépségflastromokat is kapott a kiváló tudós. Elsőnek tanártársai siettek felháborodásukat kifejezni az inzultusok miatt. Salzburgból pedig éppen a héten fejezték ki sürgönyileg rokonszenvüket és ragaszkodásukat nem kisebb nevek, mint Bie Oszkár, Kraus Werner, Latzko Andor, Moissi Sándor, Reinhardt Miksa, Terwin Johanna, Thimig Hella és Stefan Zweig.

Bennünket a metsző ötletességű poloskahasonlatból kettő ragad meg. Az egyik a nagy lángelméket jellemző aranyló optimizmus. Einstein szépnek látja azt az ágyat, melyben gyönyörű álmait álmodja. Az emberiség ma nem nyugodt és kényelmes ágyakban pihen, inkább kórágyon sínylődik. Mi is az ilyen kórágyban fekvőnek a tekintetével nézünk át Németországra, az Einstein-affér alkalmával. Elfog bennünket a kórházi betegnek az a csodálatos részvéte, amellyel hajlandó a maga baját elfeledni, ha a szomszéd ágyon valakit szenvedni lát. A másik ágyon ideges nyugtalanságot, lázas vonaglást látunk és ijedten odanézőnk. Aztán megnyugodva fordulunk újra vissza. Nem volt komolyabb baj. A beteg csak a poloskák miatt nem tudott nyugodni.

A poloska-afférnak van azonban komolyabb oldala is. Komolyan féltjük Németország tudományos haladását, ha a diákok jogot formálnak maguknak arra, hogy tanáraik mellett vagy professzoraik ellen pálcát törhessenek. Vájjon a német diák hivatva van-e arra, hogy elbírálja egy messze kiható, tudományos elmélet világhírű felfedezőjéről, hogy alkalmas-e a katedra betöltésére és hogy merőben természettudományi jellegű elméletei összhangban vannak-e a német nacionalizmussal, vagy sem? Az Einstein ellen tüntető diákok viselkedéséből az tűnik ki, hogy nemcsak a relativitás! elmélettel

nincsenek tisztában, — ami kisebb csoda, — hanem a nacionalizmussal sem.

A poloska-hasonlat a maga rövidségében annyira klasszikus és velős, hogy alig merünk avatatlan kézzel hozzányúlni. De a német diákok handa-bandázása erősen azt a hangulatot kelti fel bennünk, mintha a poloska nem elégednék meg azzal a szereppel, hogy az álmainkat megzavarni képes, hanem arra is pályáznék, hogy az álmainkat megfesse, kiszínezza. Nem! A poloska tud csípni, tud nyugtalanítani. A legragyogóbb, a legédesebb álmod el tudja üzni, de a poloska-morálból nagy álmok, ragyogó tervek, szép elképzelések még sohasem születtek meg. Istenem, mi lenne, ha a poloskák annyira elszaporodnának, hogy soha többé egyetlen szép álom sem születhetnék.

Egy szomorú elképzelésű vizuális fantázia is kibontakozik a német diákhcecek utórezgéseként. Az elnyomott és szétszórt zsidók évszázadokon keresztül, távol a világ színpadától, zárt ghetók apró, sötét viskóiban a vallásos tannak élve, magukba zárva fejlesztették az írást és a tudást. A közszabadságok és a jogegyenlőség kiemelték az elnyomott embereket az apró házakból, egyik-másika a ghetto leszármazóinak szinte az eget verte üstökével. A zsidó szellem, a zsidó tudás napja felkerült a többi bolygó mellé a szellemi fejlődés egére és beragyogta az egész emberiséget. Ez az ég ma elborult. Komor, szürke boltozatként fogja be a földet, a zsidó esprit elé fekete felhők húzódtak. A szürke boltozat közepén egy nagy, égig érő szilhuettként magasodik fel az Einstein professzor alakja, mint az utolsó nagy zsidóé, akivel a zsidóság — mielőtt újból visszaüznék ghetóiba — az emberiséget megajándékozta. És elfog a sötét borongás, lehetséges volna-e, hogy a zsidó szellem ne adhasson több ilyen nagy embert a világnak?...

Schnitzler.

Még mindig nem látjuk tisztán magunk előtt a képét annak a tragikusan vívódó, gyötrődő jelenségnek, aki az utolsó magyar király volt, aki egyképen tudott barátja lenni a francia köztársasági eszmének és hűséges fegyvertársa a német imperializmusnak, aki a bécsi hercegérsek befolyása alatt állt, és cselekedett s ugyanakkor — Magyarországon zsidó politikust nevezett ki miniszterré. Még ma is homályos képünk van azokról a lelki ellentétekről és belső küzdelmekről, melyek ott dúltak annak a szerencsétlen fiatal uralkodónak a lelkében, akinek rövid élete és rövid uralkodása a legmélyebb királytragédiák sorsát mutatja külsőségeiben és engedi sejtetni belső meghasonlásaiban. Különösen nincsen még tisztázva a szeren-

esetlen uralkodónak a viszonya a zsidósághoz. Csak vissza kell emlékezni arra a sajtóságos, szinte félszegen naiv jelenetre, mikor trónralépése után kihallgatáson fogadta a bécsi főrabbit és minden bevezetés nélkül azt a meghökkentő kérdést intézte hozzá, hogy vajjon elférnének-e az összes zsidók Palesztinában? Ehhez a képhez csatlakozik most egy furcsa dokumentum, melyet a titkos levéltárból ástak ki, *egy megírt, de a kabinetiroda által visszatartott levél*, melyet az uralkodó a legnagyobb osztrák zsidó íróhoz, Arthur Schnitzler-hez intézett. A trónralépést követő napon, első felhevülésében akarta a fiatal uralkodó ezt a levelet elküldeni, de a korályoknak nem szabad felhevüléseiknek lenniök, az uralkodóknak tilos a kíváncsiság, az uralkodóknak mindent tudniok kell, amire a kormányzás céljából szükségük van: a kabinetiroda visszatartotta a levelet, abból levél nem is lett soha, csak titkos naplóiratnak, elgondolt beszélgetésnek, felbukkant, de elfojtott titkos kíváncsiságnak maradt meg.

És ha ma belenézünk ebbe a levélbe, az elfakult sorok mögül egy osztrák katonatisztet látunk meg, aki túlnöve kasztján, uralkodása első perceiben érintkezést keres egy zsidó drámaíróval, őszinte nyíltszívűséggel közeledik feléje, mert úgy érzi, hogy a katonai, állami, hivatali és egyházi vezérekén kívül az irodalmi és szellemi élet vezéreinek támogatására is, szüksége van... *És a mai Ausztriában kicsoda jobb reprezentánsa ennek az irodalmi szellemnek, mint éppen ÖnT' — írja a király Arthur Schnitzlernek. — „Grillparzer óta egyetlen művészi munka sem adta vissza oly híven az osztrák lelkület, mint az ön „Ifjú Medardusa“.* A fiatal király a zsidó író munkájában találta meg a háború tragikus pillanatainak erkölcsi kivézető útjait és hazafiúi eszményeit. *„Pompás tökéletességgel fejezi ki ebben a munkában az akkori Ausztria igaz állapotát. Éppen mostan Ítéltethjük meg ezt legjobban, amikor országunkat épügy háború veszi körül, mint 1809-ben. “* A király magáénak vallja *„Guszt hadnagyot' is. „Akkoriban az volt a nézet, hogy Ön nem méltó arra, hogy osztrák tiszt legyen. Azonban az én legbensőbb szilárd meggyőződése az, hogy „Guszt hadnagy” inkább letépné nevemet sapkájáról, mint Ön az Ön osztrák államérzését szívéből.”* De éppígy pálcát tör a király a cenzúrán, amely eltiltotta Schnitzler *Bernhardt Professzor-Ját* és a *Reigen-t*. Mélységes tisztelettel hódol a kitűnő zsidó író szellemének, a legfinomabb esztétikai megkülönböztetésekkel utasítja vissza a vád és a rágalom szilánkjait Schnitziertől és *a levél végén olyan kitüntetést akart neki átnyújtani — a Lipőrend nagykeresztjét, — amelyet zsidó még sohasem viselt és amely a régi szabályok szerint, grófi címmel járt.*

Ó igen, *a fiatal király nem hunyt szemet az előtt sem, hogy Schnitzler: zsidó volt* és ugyanazt a megértést mutatja azokkal az akadályokkal szemben is, melyekkel Schnitzlernek zsidó

vallása miatt kellett megküzdenie. *„Útja bizonyára igen nehéz volt és ezért találkozott mindenütt irigy gúnnyal es gúnyos irigységgel azok részéről, akiknek a harc a társadalomban könnyebb volt.“* És ebből a hihetetlenül emelkedett világszemléletből azért csodálatosképpen még sem tudtak kimaradni azok az ütesek sem, melyekkel—ha csak a mellékmondatokban is — a zsidóságnak, ugylátszik, még az egész magas szellemeiktől sincsen menekvése. *„A nihilisztikus kaotikus ghejtóra“* emlékezteti Schnitzlert és zsidó környezetére, *„amelyből a tekintély hiányzik“*.

Milyen furcsa elfogultságok kiirthatatlan előítéletek ütköznek ki még ebből a levélből is, mely a szellem legmagasabb szféráiban mozog és a tisztelet, megbecsülés legőszintébb érzékével közeledik egy zsidó íróhoz. Kiütközik belőle az a *névtelen jelelem a zsidóságtól*, mely mögött ott látjuk a titkos tanácsosokat, a besúgókat, akik olyan képet rajzoltak a trón ifjú várományosának a zsidóságról, hogy a zsidóság nem ismeri el a tekintélyeket és a ghejtóban az állami élet nyugalma és rendezettségére veszélyes hangulatok kóvályognak. Ezeket a kölcsönvett előítéleteket, ezeket a hivatalos információkat, a belenevelt félelmet még nem tudta leküzdeni az ifjú király.

És ime, mégis közeledik a zsidó íróhoz, életének kritikus perceiben, amikor tragikus helyzetben kerül tragikus feladatok elé. Mégis szükségét érzi annak, hogy feltárja ifjú lelkét, megmutassa belső vívódásait, elmondja kétségeit, mint egy gyónató atyának, mint a lelkek útvesztőiben ismerős orvosnak, mint megnyugtató és utat mutató papnak, *mint — egy középkori papa legbensőbb bizalmasának: zsidó orvosának.*

A régi Bécs ragyogó pompája, a hatalom csúcsfokán és tündöklő polcán vívódó Habsburgnak a képe gyúl fel előttünk, majdnem megismétlődése annak a képnek, amelyet egy elődje: II. József császár mutatott, aki szintén ugyanilyen fenséges zavarban volt a zsidósággal szemben, aki felszabadította a zsidóságot, de félt a felszabadításuktól, aki szerette őket, de ugyanakkor félt is tőlük. Ugyanúgy az utolsó Habsburg is szeretettel, de remegve-félve nyújtja át legnagyobb kitüntetését a zsidó írónak, akinek alig néhány héttel előbb jelent meg *Dér Weg ins Freie* című regénye, mely a leghatalmasabb és legátfogóbb regénye a kor zsidó problémáinak.

Ahhoz az íróhoz közeledik ilyen nyílt őszinteséggel a király, aki a *Professor Bernhardit* írta, melyben *először utasította vissza Schnitzler a zsidó intellektuel üldözését az egyetem részéről, melyben a numerus clausus szelét először érezzük*, mely bátor vitairat az 1900. évi luegeri Bécs antiszemitizmusa ellen, amelyet ezért a cenzúra üldözött és bíróság elé állított. *Ezt a művet* dicséri meg levelében a király, ezzel kapcsolatban ítéli el a cenzúrát és vállal azonosságot az íróval.

De a király levele mögött fel-feltűnik Schnitzler prófétai feje is, a kicsinyességeken felül álló, lelkek mélyére látó, meg-

értó és bölcsen oktató igazi „zsidó fej“. És eszünkbe jut erről a levélről az a másik nagyszerű Zsidó profil is, mely szintén egy fejedelem rajongó szeretetében állt sokáig az európai közvélemény előtt. Eszünkbe jut, hogy II. Vilmos császár ugyanazzal a benső szeretettel és bizalommal közeledett a zsidóság másik kiválóságához *Rathenau-hoz*. És feltűnik előttünk a harmadik zsidó bölcsnek a képe is: *Bergson-é*, amint ott áll a párisi Sorbonne aulájában. Vele szemben a köztársaság elnöke, aki ugyanazzal a tisztelettel — mely Schnitzler felé nyújtotta kitüntetését — feltűzi mellére a francia becsületrendet. . .

Freud.

Igen tisztelt Tanár Úr!

Eloolvastam önéletrajzát a Nyugat-ban, melyet tanár úr azzal kezd, hogy családjá a XIV., vagy XV. században Kölnből, egyik zsidóüldözés elől menekült és Litvánián, Galicián keresztül, a XIX. században tért vissza Ausztriába. Aztán megírja tanár úr, hogy diákkorában éreztették önrel, hogy zsidósága miatt alacsonyabbrendű embernek tekintik és a nemzetből kiközösítik, önben pedig ez megerősítette a zsidó önérzetet.

Bocsásson meg, igen tisztelt tanár úr, ha megállapítom, hogy kissé súlyosan és szokatlanul indul meg ez az életrajz. Megindulhatna másképpen is, például így:

— Hárman voltak testvérek. A legidősebb a családi birtokot kezelte, a középső a wienerneustadti katonai akadémiát végezte és a tiroli vadászoknál szolgált. Önt, mint legfiatalabbat, szülei tudományos pályára szánták.

Vagy elkezdődhetnék így is:

— Már nagyatyja is, atyja is a régi, a nagyhírű bécsi egyetem tanszékét töltötték be, melyen a dékáni aranyláncot is viselték és szakmaik legkiválóbb tudósai közé tartoztak...

Az ön életrajza nem így kezdődik, igen tisztelt tanár úr. Önnek ötszáz esztendővel korábban kell megkezdenie az életrajzát, mert ahhoz, hogy ön huszonkilenc éves korában a bécsi egyetem magántanára lehetett, hozzátartozik az is, hogy az ön családját ötszáz éven keresztül országról országra és városról városra hajszolták.

Tessék elhinni, ha történetesen az Ön életrajza másképpen kezdődik, akkor egészen bizonyos, hogy a folytatása is sokkal könnyedebb és üdőbb lett volna. Ön ifjú korában elnöke lett volna az egyetemi ifjúsági egyesületeknek, Vezére lett volna az ifjúság mozgalmainak és nevét bizonyára szárnyra kapta volna a hír egy-egy beszéde kapcsán, melyet a csehek

nemzeti aspirációi idején, vagy a hadseregnek valamely afférja alkalmával tartott volna. És simán gördült volna tovább életpályája, mint a villamos automobil a tükörfényes makadámmon, vagy a könnyű aszfalton.

Ön harminc évi tudományos múlt után, a pátriárka kökűszőbén, könnyedén és nyugodtan számolhatja be tudományos karrierjéről. Az egyes állomások kristálytisztán emelkednének ki, egy-két könyv, néhány akadémiai tagság, pár rendjel, nemesség és a végén talán báróság. Ez volna az Ön életútja, ha történetesen másképp kezdődik az önéletrajza. És amikor Ön egy hivatalos gyűjtőmunka részére tudományos pályafutását megírja, akkor Önnek nem kellene annyi tűzzel, annyi hévvel és annyi — keserűséggel védenie az igazát még ma is, amikor már ezernyi titkos csatornán beszivárogtak az Ön igazságai az irodalomba, a tudományba, a köztudatba, a mindennapi szóbeszédbe. És nem kellene Önnek beszámolnia arról, hogy akadnak külföldi egyetemek, amelyekről nemcsak az Ön igazságait számúzták, hanem még a tudományának elnevezését is átok alá vették. És nem kellene védekeznie sok egyéb ellen sem. Így egészen bizonyosan nem volna szüksége arra, hogy még a pusztá egyéniségét is, az üldözött és megvert emberek szerénységével, mentegesse azokkal a vádakkal szemben, mintha Ön hatalmaskodó és türelmetlen volna.

Higye el, tanár úr, ha az Ön életrajza történetesen nem így kezdődik, akkor Önnek szabad türelmetlenné lennie, szabad új utakat vágnia az emberi gondolkozásban, szabad ezreket és ezreket a lélek sötét kórságaiból kigyógyítani...

És akkor egészen bizonyos, hogy Önnek nem kellett volna az életrajzát ezzel a szomorú akkorddal elkezdenie, hanem elkezdhetette volna azzal az egyszerű szürke szóval, hogy: „született...”, ami tulajdonképpen felesleges is a legtöbb életrajzban, de amivel olyanok szokták elkezdeni az életírásukat, akiknek nem volt szükségük arra, hogy egy félezredév keserűségét, szenvedését, súlyát cipeljék magukkal addig a nagyjelentőségű napig, amikor az emberiség üdvére és boldogságára a napvilágot meglátták.

Tiszaeszlár ügyésze.

1925 szeptember 1.

A magyar liberalizmusnak kegyeletes ünnepe lesz holnap. Ezen a napon lesz száz esztendeje, hogy megszületett leveldi Kozma Sándor, Nagy-Magyarország volt főügyésze. A magyar zsidóság megilletődéssel és kegyelettel zárandokol el Kozma Sándor nemes emlékéhez, *akinek fenkölt, nagy egyénisége össze van forrva a tisztaeszlári per történetével, melyben ő képviselte az Igazság kérlelhetetlen és legyőzhetetlen erejét a rágalommal és az antiszemitizmus aknamunkájával szemben.* A kegyeletes évforduló alkalmából felkerestük Kozma Andort, a kiváló költőt, hogy az ő visszaemlékezései nyomán idézhessük fel édesatyjának dicső emlékét.

— Ezt már félretettem önnek, — mondja Kozma Andor — s egy kis könyvet vesz fel az íróasztalról, a magyar irodalomtörténet egyik legbecsesebb emlékét. A címe *Tavas* és a pápai gimnázium diákjai adták ki 1845-ben. Ebben a kötetben jelentek meg *Pelőji* Sándor első versei s *három kis vers Kozma Sándortól, aki Petőfinek, Jókainak és Kerkápolynak diáktársa volt a pápai gimnáziumban.* Kozma Sándor egyik verse, kis két-soros epigramma azokról a „magyarokról” szól, akiket csak a foguk közt tartott pipáról lehet felismerni és így „*szájukban hordják a nemzetséget*”.

— Ha van bennem szatirikus ér — mondja Kozma Andor — akkor ezt édesapámtól örököltem. — Helyére teszi a könyvet és tovább beszél az édesapjáról. A gimnázium után „kiskövet” lett Kozma Sándor, majd jött a forradalom éve. 1848 március 13-án, a pozsonyi jurátus diákok küldöttségében, ott járt Bécsben, ahol a magyar szabadságharc vívmányait tulajdonképpen kivívták. Azután honvéd lett és a szabadságharc leverése után büntetésből besorozták az osztrák armádiába s a katonaságtól csak úgy szabadult, hogy egy jószívű doktor „súlyos szembajt” állapított meg rajta. Majd ügyvéd lett s abban az időben megvolt még Sörnyén, Somogybán a birtoka, melyet — mint annyi hazafiét — később elnyelt a Bach-világ. Az ügyvédi pályát utóbb elhagyta, hogy főszolgabíró legyen Marcaliban, ahol Kozma Andor is született.

— Egészen kis fiú voltam — meséli Kozma Andor — mikor édesapám elvitt magával *a marcalit rabbihoz.* Marczali Henrik édesapjához. Nagy dolog volt ez abban az időben, amikor régi, dzsentrifaládok tagjai és főszolgabírók nem igen látogattak el zsidó papokhoz. Azt hiszem, az öreg rabbinus sokáig az egyetlen zsidó volt, akit ösmertem, a többi zsidó szinte láthatatlanul élt. Nagyszerű, tiszteletreméltó férfiú

volt a marcalii zsidó pap, amint máig is a papot tartom a legkülönb fajtának a zsidóban és nagy kultúra jele volt abban a korban, hogy a zsidó rabbinus házában már zongorát láttam. Hogy nálunk volt-e már akkor zongora, már nem emlékszem, csak tudom: az egyik nagynénémnél már volt.

Marcaliban abban az időben még botoztak és a fiatal főszolgabíró lelkére mély hatással volt ez a középkori büntetés. Lehet, hogy éppen ennek a lelki hatásnak a nyomán terelődött a humanitárius irányba és ekkor kezdett a büntetés-nemek reformjával és a börtönüggyel foglalkozni. 1861-ben választották meg Marcaliban képviselőnek Kozma Sándort, aki Deák Ferenc pártjához csatlakozott. A politikától akkor fordult el, amikor kúriai bíró lett, majd ebben a minőségében megbízást kapott arra 1867-ben, hogy Magyarországon is megszervezze a királyi ügyészség intézményét, melynek első főügyésze, az egész országra kiterjedő hatáskörrel ő lett.

Nyakas, egyenes, szókimondó férfiú volt Kozma Sándor, aki a minisztereivel, *Horváth Boldizsárral, Szilágyi Dezsővel,* majd *Pauler Tivadarral* is sokszor szembeszállt. *Paulerrel a tiszaezlári per alkalmával kerül szembe,* melyben ugyan Pauler sem hitt abban az értelemben, hogy magáévá tette volna a vérvád babonáját, de azok közé tartozott, akik „ingadoztak”. Ugyanekkor *Heil Fausztin* ügyésznek vádbeszédébe, melyet *Verhovay Gyula* ellen tartott, beleírta Kozma a következőket: „*Az antiszemitizmus nem egyéb, mint alantas és közönséges érzés; bűn, mint a lopás, rablás és betörés, olyan bűn, mely nem az egyén, hanem a zsidó polgártársak vagyona ellen irányul, csak ebből a szempontból lehet az antiszemitizmust tekinteni és vele foglalkozni.*”

Az izzó gyűlölködés hangulata nehezedett abban az időben a közvéleményre és csak két ember volt Magyarországon, aki első perctől fogva nem hitte el a tiszaezlári gonosz vádat: *Tisza Kálmán és Kozma Sándor.* Nemcsak az érzése vezette ebben Kozma Sándort, hanem a józan Ítélete és meggyőződése is, mely tisztán és világosan tudott Ítélni első pillanattól fogva ebben a tiszta és egyszerű ügyben. Ő volt az első, aki megjósolta, hogy az eltűnt leány meg fog kerülni és aki a mesterségesen összebonyolított ügy összes fejleményeit előre látta. *Kozma Sándor legélesebben az ellen foglalt állást, hogy bármi-fele komplikáló feltevással zavarják össze a kérdést, hogy a lehetetlenből lehetséges variációkat gyártsanak.* Azoknál, akik a vérvádat elhitték, sokkal többen voltak olyanok, akik konceszziós magyarázatokat fogadtak el és a gyanúsítottak bűnös-ségét a legkülönbözőbb magyarázatok alapján lehetségesnek tartották. *Ezekre haragudott legjobban Kozma Sándor, ebben a kérdésben került szembe Pauler Tivadarral és azt magyarázta egyszer hosszasan es felindultan ids. Andrassy Gyula grófnak, mikor ebben a kérdésben találkozót kért tőle a Hangliban.*

Felháborodva hívta vissza azt a helyettesét is, aki belement a hullaúsztatás meséjébe és leküldte a „hallgatag“ Szeifert Károlyt, aki kevés szavú ember volt, de keményen kiverekedte az igazságot és Kozma Sándor boldog volt, amikor környezetének újságot írta: „*Hála Istennek, ennek az ostobaságnak is vége van.*“ Kozma Sándor elejtette a vádat a tiszaezlári perben, melyet soha egy percig sem tartott jenn, mert az ő főügyészsége idején bőségesen élt az ügyészség azzal a jogával, hogy *elejtette az olyan vadakat, melyeknek abszurd voltáról meg volt győződve.* Kozma Sándor távortartotta a politikát a tiszaezlári pörtől és azzal döntötte meg az egész kérdést, hogy csak egyetlen feltevésnek adott lehetőséget: *tulajdonképpen egyszerű balesetről van szó.* Azért tette ezt, mert tudta, hogy az *ingadozóknak és az antiszemitaéknak az volna a kényelmesebb megoldás, hogy megpróbálják áthidalni az abszurdumot és az egyszerű rendőri esetet.* Nem volt könnyű dolog a tiszaezlári per csomóját átvágni és Kozma Sándornak *kellemetlenkedni is próbáltak ezért.* Egyik élclap ki is figurázta őt rajzban, amint a zsidók pénzes zsákokkal közelednek feléje. És Kozma Sándor, akinek a vádemelés volt a hivatása, a saját ügyében nem akarta a bíróság elé vinni a sértést, maga az újságíró társadalom szolgáltatott neki utóbb fényes elégtételt, mikor választott zsűri élén Kaas Ivor báró követte meg őt.

A tiszaezlári per volt Kozma Sándor életének utolsó nagy szenzációja, pedig még tíz-tizenöt évig töltötte, be hivatását, később címzetes koronaügyész is lett. Életvidám, kedves, fiatalos kedélyét 69 éves koráig megőrizte. Ekkor Andor fia Párisba készült és az öreg úrnak kedve kerekedett, hogy elmenjen vele a világ fővárosába. A nagy város, a maga hatalmas méreteivel, kissé idegessé tette a nyugalomhoz szokott idős urat, a visszautazásnál Liège-ben már-már magához tért, Kölnben azonban hirtelen szélütés érte, melyet alig két esztendővel élt túl.

Kozma Andor szobájának egyik sarkában ott áll Kozma Sándor mellszobra, melyet halála után egy zsidóvallású szobrász, Kiss József készített el. Ez a Kiss József tovább is megtartotta ragaszkodását a család iránt és mikor a kommunben Kozma Andortól még a kenyérjegyet is elvonták, ő járt faluzni és szállította titokban az élelmiszert Kozma Sándor családjának.

Megkértem Kozma Andort: sorolja fel édesatyjának zsidó barátait.

— *Kissé sok volna* — mondja Kozma Andor, — *mert az öregur nem tett különbséget a barátai közötti:* sok, nagyon sok zsidó jóbarátja volt: *Agai Adolf, Tárnái János kúriai bíró, akit még Taussignak hívtak,* mikor édesapám már éles szemmel figyelte...

Ezután néhány kitért zsidó nevét említette Kozma Andor, majd így szólt:

— *Persze ezeket Önök mar nem tekintik zsidóknak. Komolyabban veszik a kitérésüket, mint mi, keresztények.* Ha valaki kitért, mert a „meggyőződése“ diktálja, ebben nem találhatok kivetni valót. *De a kalózokat nem szeretem. Nem szeretem azokat, akik állobogó alatt hajóznak ki a tengerre, hogy ott lecsapjanak a prédára. A vallás: nagyon komoly dolog.* Sokszor mondom, hogy az utolsó éveknek azt a hasznát fogják látni a zsidók, hogy a hitükben és az öntudatukban megerősödnek. Ha hívők lettek volna a zsidók, akkor könnyebben viselték volna el az üldözés v, ami elsősorban a becsületeseket és az ártatlanokat sújtotta. *Az Önök vallásából lehet hitet meríteni, mert gyönyörűek a szertartásai. Mint protestáns hívő is mennyire szeretem a lecho daudit,* melyet már minden templomban sokszor végighallgattam.

— *Akkor szeretem a zsidót, ha igazan, erősen, mélyen és komolyan vallásos. Mert én is vallásos vagyok és elítélek minden modernizálódást, mely eltávolít a hittől.*

Ezeket adta útravalóul velem Kozma Andor, Kozma Sándornak, a tiszzaeszlári per ügyészének a fia és ezekből a szavakból szinte megérzem és megértem Kozma Sándornak azt a fanatikus hitét, amely azt sugalmazta neki, hogy az *antiszemitizmus legőrzöngőbb hajszájában sem tapadhatott bűn azoknak a szabolcsi zsidóknak a leikéhez, akik őszintén, komolyan és mélységesen benne éltek zsidó hitükben.*

A gyökértelen költő.

1923. Október

Sík Sándor, a Kisfaludy-Társaság új költőtagja, egy csapásra megszerezte a halhatatlanságot: bele fog kerülni Kiss József életrajzába. Kiss József nehezebb utat járt meg, amíg Petőfi házából, az első szabad sajtóról, kis fakoporsóba zárva nekiindult az örökkévalóságnak. Sík Sándor még fiatal ember: várhatott volna a halhatatlansággal. Talán ő is eljutott volna még Petőfi házáig. Igaz, lehet, hogy addig már nem Petőfi géniusza fog tündökölni az örökkévalóság kapuján s talán az a sajtó lesz a nemzeti kegyelet tárgya, amelyen Budavári tíz pontját nyomták ki először. De addig még, amíg a régi mértékkel mérjük a halhatatlanságot, minden fiatal költőnek csak az lehet a becsvágya, hogy a glóriának azt a fényességét fonhassa a homloka köré, mely Kiss József átszemlélt arca körül tündöklött. S addig... addig talán nem lett volna szabad Sík Sándornak „kegyeletétől és igazságosságától” vezéreltetve, olyan bírálattal adóznia Kiss József emlékének, amely felér egy kisebbfajta kegyeltsértéssel. Sze-

rénységet, nagy és alázatos szerénységet vártunk volna attól a költőtől, aki Kiss József örökébe ül még akkor is, ha az a legnagyobbak közül való lett volna, de Sik Sándor még fiatal-ember is és fiatal költő...

„Déraciné”-nek, gyökértelennek nevezte Sik Sándor Kiss Józsefet, kettéválasztotta benne az embert és a költőt, a költeményt és az érzést, a magyarságot és a zsidóságot. Osztályozta Kiss Józsefet. A költőnek jelest, az embernek elégségest adott. Megbélyegezte még a korát is, amelyben élt és rosszalását fejezte ki érte, hogy Kiss József megénekelte a magyar kalászt és a szöke Tiszát.

A legfásabb lelkű tanférfiútól is rossz néven kellene venni, ha Így próbálna ízekre szedni egy költőt. Költőtől pedig csak a művészete iránt való áhitat hiányából fakadhatnak az ilyen tévedések, ha nem járult hozzá egy kis túlbuzgóság.

Hogy volt-e „gyökere” Kiss Józsefnek, hogy mennyi gyökérszál fűzte őt Mezőcsáthoz és a Tiszához, mennyi Jehuda Halévi napfényes hazájához: ki tudná azt megmondani? Egy bizonyos: kellett, hogy nagyon sok gyökérszállal legyen idekötve ehhez a röghöz, mert életében is, halála után is, sok erőfeszítéssel és *nehéz fejszékkel próbálják meglazítani ezeket a gyökereket.*

*...Szeretni mégis — amely nem szeret —
A hazát: itthon, sokkal nehezebb...*

— panaszolja a költő.

A „hazátlanság” átkát nem a hazával, hanem azokkal szemben érezte, akik el akarták őt tépni a rögtől.

*Szabad zsákmány volt a hazában,
Kitagadott, szegény hazátlan;
A sír tán nyugtot ad neki,
De lehet, az is kiveti.*

Csak titokban, sűgva meri dalolni a Naphoz:

*Oh tűzz le forrón az én szép hazámra,
Legizobb lángod, le Nap, idevesd,
Hogy kétszer érjen a rónák kalásza
És kétszer piruljon a szőlőgerezd.*

Így dalolt a „gyökértelen” költő, aki a Simon Judit-tal egymagával mélyebb és elszakít hatat lanabb gyökereket eresztett a magyar talajba, mint sok fiatal költő, aki ma rögből sarjadtságával kérkedik s akinek versein Kiss József atyai keze javította a magyartalanságokat, a Hét szerkesztőségében.

A magyar nyelv szókincsét kevés költő ismerte jobban, mint Kiss József. A nyelv legfinomabb árnyalatait, szinte a tudós lelkiismeretességével kutatta s mikor a Legendák „zsidó” époszát írta, Simonyi Zsigmondtól levélben külön felvilágosításokat kért rokonértelmű szók jelentésbeli árnyalatairól.

Ady után Kiss Józsefről is kisütötte kegyeletes bírálója, hogy a magánéletben más volt, mint költészetében. A gödöllői fák alatt a költővel való beszélgetéséből vont gyors ítéletet a költőről. A hálószoza és budoártitkok a rendőr-állam bizonyítékai szoktak lenni. A költészetben nem szabad policáj-államot berendezni. Aki ellenőrizhetetlen indiszkréciókkal bizonyít a költészet éteri birodalmában, az nem árthat vele a költőnek, csak magának. Mert csak azt bizonyítja vele, hogy jó spicli lenne a közigazgatás rideg gépezetében, de a költészet titka ismeretlen előtte.

Kiss József pedig, halála után, megindult a bolygó Ahasvér útján. Úgy látszik, a sír sem tud nyugtot adni neki. Onnan is megpróbálják kivetni.

Löv Lipót fia.

1926. Szeptember.

Az elmúlt szombaton, a zsidóság legnagyobb szombatján, daliás, kedves arcú, öreg urat szólítottak, ünnepélyes formák között a Tóra elé a dohány-uccai templomban. A nevét is többször elmondták: dr. Löw Sámuel. A zsúfolásig megtelt templomban sokan voltak az ünneplők, de a nagyközönség körében — mint maga az ünnepelelt derűsen meséli — találgatások indultak meg és végül úgy döntöttek, hogy az ünnepelek hőse csak a szegedi főrabbi lehet. Nem nagyot tévedtek ezek a találgatások, mert Löw Sámuel dr., ha csak testvérbátyja is a szegedi főrabbinak, de ő is *Löv Lipót fia, a legidősebb azok között, akik a hat gyermekből meg eleiben vannak. Löw Lipót fia, a Löw-család doyenje, szeptember 11-én lett 80 esztendő.*

A templomi találgatások kedves epizódja jellemzi legjobban Löw Sámuel dr. pályafutását. Mikor 1873 év végén hazajött a nagyhírű bécsi egyetemről, hogy mint orvos Budapesten letelepedjék, édesatyja kívánságára lemondott az ú. n. „karierról“, mely pedig ott volt minden Löwnek a bölcsőjében.

A szombati templomi ünnepség a megjelentek számára lehetett felemelő vallási és társadalmi esemény: Löw Sámuelnek azonban külön ünnepe is volt... A kezében piroskötésű imakönyvet szorongatott, mellyel *hatvanhét év előtt is megjelent a Lóra előtt. Akkor lett barmicvá és ezen a napon kapta ezt az imakönyvet ajándékba az édesapjától.* Prágában 1829-ben. Landau fordításában jelent meg ez az imakönyv, mely közel száz esztendő. A könyv első oldalán ott az apa dedikációja:

„1850. sept. 11. Löw Lipót.”

Alatta a fényképe, melyet évekkel később már a kegyeletes fiú ragasztott be. A kötés belső lapjára maga a barmicva je-

gyezte fel: „*Szeretett atyámtól 13. születésnapomra, Löw Sámuel, a szegedi nagygymnázium ötödik osztálybeli tanulója.*“ Egy héber-betiís levéltöredék is bele van ragasztva az imakönyvbe. Leopold *Eisler*, csernovitzi rabbi, írt benne elragadtatott sorokat a 15 esztendőös Löw Sámuelről az édesatyjának abból az alkalomból, hogy a *Ben Chananja* folyóirat 45-ik számában a 15 éves diák nevével önálló cikk jelent meg... Ezzel az imakönyvvel lépett a Tóra elé, 80 éves korában is, Löw Sámuel dr., mint a szülői ház felejtethetetlen emlékével...

*

1846 szeptember 14-én avatták fel az új pápai zsidó-templomot. Az ünnepi avatóbeszédet, a zsinagóga hivatásáról, a pápaiak fiatal, lánglelkű papja, *Löw Lipót dr.* tartotta. Mikor a templomból hazaérkezett, közölték vele az örvendetes családi eseményt, hogy feleségének megszületett a harmadik gyermeke. Az első gyermek, *Baracs Marcel* édesanyja, leány volt, a második gyermekből *Löw Tóbiás* helyettes főügyész lett, a harmadik gyermek: *Sámuel* volt. A gyermekkor emlékeiből különösen a gimnáziumi évek emlékei rajzanak fel *Löw Sámuel dr.-ban*. A szegedi piaristák gimnáziumába járt, ez volt az összes Löw-gyermekek iskolája. Mikor néhány évvel ezelőtt a piaristák százéves jubileumukat ünnepelték Szegeden, valamennyi Löw megleghangú gratulációval kereste fel az ősi iskolát, ahonnan szívélyes és kedves feleletet kaptak. *Löw Sámuel*t különösen szerették és becézték a piarista tanárok, úgyhogy mikor a nyolcadik osztályt elvégezve, *Löw Immánuel* az első osztályba beiratkozott, őt már nyolc esztendőn át úgy jelölték meg: „*a Samu öccse*“.

Emlékezetes momentuma a diákkornak a *barmicva* ünnepe, melyen a történelmi becsű imakönyvet kapta édesapjától ajándékba. A fiatal nebuló már évek óta talmudot és gemorát tanult. Tanítója *Singer Izráel*, neves zsidó tanító volt, *Székely Albert dr. zemlenmegyei tb. vármegyei főügyésznek az édesapja*. Megfelelő héber tudással felszerelve mondotta el a felavatott diák a szokásos *barmicva*-beszédet. A beszéd a megjelent zsidó vendégek között általános tetszést aratott. *Löw Sámuel barmicvájára azonban a piarista professzorok is valamennyien elmentek* és ők külön *barmicva*-feladatot adtak fel a vallásában immár férfivé serdült ifjúnak. *Eléje tették a bibliát és ennek különböző részeit latin nyelvre kellett lefordítania*. *Löw Sámuel* ezt a második *barmicva*-exament is nagy sikerrel és meglegedésre tette le.

Löw Lipót szívesen foglalkozott a gyermekeivel, taníttatta őket, azonban nemcsak bibliai ismeretekre és héber tudományra fogta családja tagjait, hanem magyar költőkből is sokat idézett nekik. Ezek a kedves idézetei később a zsinagógái szónoklataiba is belekerültek. Különösen két idézetet hallottak tőle sűrűn a gyermekei. Az egyik a *Berzsenyi-óda* híres idézete volt: „*Min-*

den állam talpköve a tiszta erkölcs...“, a másik pedig a híres Kölcsey-epigram: *„Négy szócskát üzenek, vésd jól kebledbe, s fiadnak hagyd örökül, ha kihunysz: A haza minden előtt.“* Ezt idézte akkor is, mikor a dohány-uccai templomban Tóbiás fia frigyét megáldotta.

Löw Sámuel már korán *munkatársa is lett* az édesapjának. Alig nőtt ki a barmicva-sorból, ő korigálta a *Ben Chananja* cikkeit és a németnyelviieket ő fordította le magyarra. 1869-ben már ő rendezte sajtó alá édesatyja *„Zsinagógái beszédett“* és ő látta el azokat magyarázó jegyzetekkel. Az édesapja halálából a kötet egyik példányát fiának dedikálja: *„Száraimnak 1869. nov. 3. Löw.“* Sőt a következő héber citátumot is ráírja a könyvre: *„Naucér teono jauchél pirjo“: „Aki a fügefát ülteti, az fogja élvezni a gyümölcsét is.“*

Valóságos történelmi erekllye Löw Lipótnak ez a zsinagóga! beszéd-gyűjteménye. A magyarázó jegyzetek szerint ebben a kötetben van az az 1845-ben Nagykanizsán tartott hitszónoklat, mely *elsőnek jelent meg magyarnyelvű kiadásban*. Ennek a beszédnek külön ajánlása van és Löw Lipót *„Tisztelt kegyetek“* régies megszólítással dedikálja művét az akkori közéleti férfiaknak. Ebben a kötetben van *„Az Isten velünk van“* című beszéd is, melyet *Sellyén 1848 júniusában, a laborban mondott el Löw Lipót a „tisztelve szeretett nemzetörök, draga hallgatói“* előtt.

Az egyetemi évek után már csak az utolsó nyarat töltötte együtt édesapjával 1875-ben, mikor Löw Lipót a Császár-fürdőben kúrálta magát és fiánál lakott, aki akkor fiatal nős volt. Ősszel még a szelichot-ájtatosságokat zavartalanul látta el a nagy pap, sabbosz-suvókor még nagy templomi beszédet tartott, utána azonban összeesett. Löw Sámuel leutazott az édesapjához Szegedre, egész betegsége idején mellette maradt, szukkot előnapján bekövetkezett haláláig. Utóbb még egy kegyeletes köteletséget teljesíthetett édesapjával szemben A sírkő magyar felírásának megszerkesztését Dóczy Lajos vállalta el, aki azonban késlekedett vele s így a kegyeletes fiú maga írta azt meg két disztichonban, mely így szól:

*„A vallás, haza és tudomány szentelt lobogóit
Békeben, harcban sok diadalra vivé.*

*Nyugszik a bajnok most, községe, családja siratja,
Emlékét őrzik a hit, haza és tudomány.“*

A vers Dóczy tetszését is megnyerte és így ezek a sorok hirdetik Löw Lipót sírkövén a magyar zsidóság nagy férfiújának emlékezetét.

1871 május 5-én kapta meg az orvosi diplomáját Löw Sámuel dr. A katonai évek után, 1875-ben jött el Pestre — mint ő maga mondja — *„harmadik Löwnnek“*, Löw Tóbiás fő-ügyészhelyettes és Löw Tivadar, kitűnő pesti ügyvéd mellé. Azóta állandó orvosi prakszist folytat, negyven év óta az *Első*

Magyar Biztosító vizsgáló főorvosa. A közélettel azonban ő sem tudott teljesen szakítani. „*Pester Medizinisch-Chirurgische Presse*“ címen húsz esztendeig orvosi szaklapot is szerkesztett, mely a magyar orvosi híreket vitte ki a külföldre. Ő teremtette meg és tizenötévig mint főtítkár vezette a *Balneológiai Egyesületet*. 1893-ban az *Országos Közegészségügyi Tanács* életfogytiglani tagjává nevezték ki. Az 1900. évi párisi kiállítás alkalmával a kormánybiztos Pestre írt, hogy sürgősen küldjenek ki egy balneológiai szakembert. A miniszter akkor Hege-dűs Sándor volt, aki sürgősen magához hívatta Löw Sámuel doktort. Másnap már Párisba is kellett utaznia, onnan mint szakreferens elaborátumot terjesztett a kormány elé, melytől elismerésül kiállítási kitüntetést is kapott.

— *Egy Ferencz József lovagrenddel is kitüntettek egyszer* — mondja, szinte szemérmes hangon, — *de ne írják meg, mert a családom máig sem tud róla.*

Külön fejezetet kellene írni Löw Sámuel dr.-ról, az ember-ről, aki a derűs, bölcs, örökifjúság ragyogó megtestesülése. A Löwök költői és irodalmi hajlandóságai benne derűs, kedves, jóízű és szellemes epigrammákban szoktak megnyilatkozni. Az orvosi bankettek szeretetreméltó verses felköszöntői éppen annyi barátot és tisztelőt szereztek neki, mint az a meleg szeretet, melyből betegeinek „*ó doktor bácsija*” lett. Ez a szeretet külön is megszólal és megcsendült életének emlékezetes és ünnepi évfordulója alkalmából.

Löw Lipót unokája.

Baracs Marcell elérkezett ügyvédi működésének negyvenedik évfordulójához. Ez az ünnep túlnő a felekezeti élet határain s éppen azért ebbe is beletartozik. Sőt, inkább mint bárkinek az ünneplése. Mert sokan vannak, akiknek a jelentősége túlnő a felekezeti élet határán, de ezeknél rendszerint az a baj, hogy ők is túlmennek ezeken a határokon. *Baracs* Marcell papok ivadéka s — mint mindenben — ebben is megőrizte a tradíció parancsát, ami az előkelő lelkek legelső jellemvonása. Büszkén vallja a nagy prágai *Löw* rabbival és a nagy magyar *Löw* Lipóttal való ükunokái és unokái viszonyát. És büszke lehet az örökségre is, mely ezektől a nagy elődöktől reá szállt. A szabadságharc tábori papjának hite, tüze, hazafisága, bátorsága, a prágai ükapa fantáziája, alkotó ereje és kedve szerencsésen egyesültek az unokában. Az ügyvédi mesterség a művészettel rokon. A képzelet, alkotó erő avatja az ügyvédet a jog megérzőjévé s a tűz, hit és bátorság ad erőt neki, hogy harcolni is tudjon az igazságért. *Baracs* Marcell elsősorban: ügyvéd. Ügyvéd maradt a politikában is, míg sokan mások az

ügyvédkedésben is politizálnak. A jogi igazság exaktabb, keményebb, mint a politikai igazság és Baracs Marcell kemény,, férfias egyénisége inkább hajlik a jogi igazságra, melyről a római jogis azt tanítja, hogy azt a természet oltotta bele az élőkbe, mint a politikai igazságra, mely változékony és relatív. Jellemző például, hogy évtizedeken át csendes tagja volt a főváros törvény hatóságának s csak akkor vállalt vezérséget, mikor nagy elvi igazságokért kellett síkra szállni.

Molnár Ferenc legújabb színműve szellemesen indokolja meg: hogyan lesz egy, kettő, háromra tekintély valakiből, aki ennek minden előfeltételét a külső körülmények szerencsés összehatása által kapja meg. Ahhoz, hogy valaki elveszítse tekintélyét, még háromig sem kell számolni. Elég, hogy az illetőnek a helyzetében, vagy a külső körülményekben álljon be változás. Baracs Marcell egyénisége talán ott állta ki a tűzpróbát, hogy ő tekintély tudott maradni akkor is, amikor minden össze játszott, hogy a tekintélyek leomoljanak. Első ilyen tűzpróbát a kommün alatt állta ki. Egészen csodálatos jelenség, hogy a Lipótvárosi Casino elnöke kerülhetett abba a helyzetbe, hogy a burzsoázia legmélyebb elnyomatása idején megmenthesse a Ludovika növendékeinek és tisztjeinek az életét. Baracs Marcellnek ez a szereplése elévülhetetlen történelmi érdeme marad, melyre egy emberéletben legfeljebb egyszer nyílik alkalom, de egy társadalomban sem akad sok férfi. Baracs Marcellt elfelejtették bevinni a parlamentbe azok, akik az első nemzetgyűlés mandátumait az ellenforradalmi érdemek címén osztogatták. A másik tűzpróbát akkor állta ki Baracs Marcell egyénisége, mikor az antiszemitizmus leglángolóbb napjaiban ő vállalta Löw Immánuel s vele a megtámadott magyar zsidóság védelmét. A gyáva opportunizmus talán megint azt javalta volna, hogy ebben a hamisságból fakadt perben ne zsidó ügyvéd vállalja a védelmet és csak utóbb bizonyosodott be, hogy megint Baracs Marcell férfias bátorságának volt igaza s ő nemcsak a per sorsát tudta kedvezően eldönteni, de egyéniségével és szereplésével, a maga tekintélyének latbavetésével és elismertetésével a magyar zsidóság önérzetét, becsületét is segítette helyreállítani. Baracs Marcell a hazafiság védője mert lenni a nemzetköziség idején, a burzsoázia védője mert lenni a csőcselékuralom idején és a zsidóság védője mert lenni a legizzóbb antiszemitizmus napjaiban. Az alkalmazkodás mai klasszikus korszakában a férfiaság leg-ritkább példája.

A zsidósággal való együttérzését azonban nemcsak a Löw-ügyben és azokban a zsidó vonatkozású perekben bizonyíthatta be Baracs Marcell, melyek még nyilvánosságra sem kerültek s talán csak késői emlékiratokban fognak napfényre jutni. Egyetemi hallgató korában vívott párbajai is a hangos antiszemitáknak szóltak, de az utolsó évtizedben politikai

működésében, először a városházán, majd a parlamentben is-
elévülhetetlen szolgálatokat tett az antiszemita áramlattal
szemben folytatott küzdelmével. Az *OMIKE.* elnöki széké-
ben és a zsidó kultúra előadó-asztalainál pedig praktikusán
irányította a zsidó társadalom szeretetmunkáját és kulturális
törekvéseit.

A magyar zsidóság *a maga ügyvédjét* is köszönti Baracs
Marcellben, aki a magyar ügyvédség vezéri polcán, az Ügyvédi
Kamara elnökhelyettesi méltóságában ér el hivatásának
negyvenedik esztendejéhez.

Hevesi Simon.

Néhány esztendővel ezelőtt — éppen *Hevesi* Simon har-
mincéves papi jubileuma idején — előadást tartottam egyik
kulturestélyen: *a zsidó papról.* Az előadás középpontjába
Hevesi Simon fenkölt alakját állítottam és megkíséreltem,,
hogy megrajzoljam papi egyéniségének és működésének jelen-
tőségét a történelmi kornak és annak a társadalomnak a kere-
tében, melyből a magyar zsidóságnak ez a kivételesen nagy-
szerű papi egyénisége kinőtt s amelyet ő bizonyos mértékig
átformált. Mert a papi egyéniség sem merül ki az általános
kellékek — tudás, szent életfelfogás, szónoki képességek, írói
készség, példátadó jellem — harmonikus együttthatásában.
A kivételes nagy papi egyéniséghez éppen úgy hozzátartozik
az a nehezen meghatározható *vezéri képesség,* mely újat tud
teremteni, szunnyadó érzéseket, ki nem fejezett igazságokat
tud kilobbantani; egy magasztos és eszményi cél köré, egyé-
nisége különös varázsával, meg tudja szervezni a lelki érde-
keltek addig szervezetien tömegeit: hivatásában új feladato-
kat tud meglátni és új területeket tud felszántani eszméi és
eszményei érdekében. Az a tulajdonság, melynek hordozójá-
ból ugyanabban a korszakban *egyszerre csak egy lehet.* A ma-
gyar zsidóságnak mindenkor megvoltak a maga nagy papi
egyéniégei. Voltak papok, akiknek az a feladat jutott osztá-
lyrészül, hogy a politikai szabadság légkörébe került zsidó-
ságot a világi kultúra szférájába átsegítsék. Voltak papok,
akik a magyar zsidóság jogi felszabadulásának lánglelkű elő-
harcosai voltak. Mindegyiknek a neve örök időkig fog fényes-
kedni a magyar zsidóság történelmében. Ők is, mint Hevesi
nagy történelmi fordulatok idején álltak a magyar zsidóság
élén.

Hevesi Simon papi pályája egészen különös korszakban
indult meg. Egy jólétben, kultúrában élő, eszményeitől el-
távolodó zsidó társadalmat talált maga előtt. Társadalmat,
melynek egyes rétegei már kezdtek leszokni a templomról is

és zsidóságuk csupán a születési, esketési és halotti anyakönyvben maradt meg. Rangra, címre, jólétre törekvő társadalmat talált Hevesi Simon, mely a hit eszményi értékeit kevesebbre becsülte a reális élet kézzelfogható értékeinél. Egy ilyen társadalom papjának lenni nem könnyű feladat volt. És, hogy Hevesi Simon ennek a társadalomnak *nemcsak papja, hanem lelki vezére is tudott lenni*: ebben látom kimagasló egyéniségének legfőbb bizonyosságát.

Hevesi Simon nem várta meg, míg az elkényeztetett zsidóság újra visszatér a templomba, hanem *elvitte a hit igazságait és poézisét a társadalmi eleibe*. Megtanított rá, hogy a hit többet jelent templomi szertartásnál, néhány órai áhítatnál. Megmutatta, hogy a hit az élet szépségeit szebbé, kultúráját mélyebbé, művészetét színesebbé és melegebbé teszi. Megszervezte a zsidó kultúra otthonát: az *Omikét*, a zsidó művészet otthonát: a *Múbarátok köret*, megteríti a *Menza* asztalát, világosságot gyűjt a *Tanonc-Otthonban*, elmegy a *Mikéfe* kertésznövendékei, a patronálásra szoruló hadiárványok közé, *Egyenlőség-beli* vezércikkeivel irányítja a hitmozgalmat... Belenyúl a zsidóság életének minden ágába és mindenhova bevilágít a zsidó hit és kultúra Mén órájával.

Mikor Hevesi Simon a magyar zsidóságnak ezeket az ismeretlen intézményeit megteremtette, talán akadhattak, akik abban túlzó ügybuzgóságot láttak. De vajjon *hol volnánk ma mindezek az intézmények nélkül*? Hol volnánk ma Hevesi Simon átfogó, hatalmas programja, agitációja, eredményei nélkül? *A vezéri rátermettségnek éppen az a jósszerű előrelátás az egyik alapja*, mellyel Hevesi Simon a magyar zsidóság egész társadalmában felszántotta a talajt a zsidó öntudat, önérzet, kulturális és erkölcsi erő magvai számára. Hevesi volt az, aki elsőnek igyekezett a hitközség keretein túlnövő *országos* zsidó intézmények létesítésével, kulturális tekintetben irányítólag belenyúlni az egész magyar zsidóság fejlődésébe, ő nem egy hitközség, nem egy templom, hanem *a magyar zsidóság* vezére lett.

Az éhes diákok, magukra hagyott hadiárványok, a munkában görnyedő iparostanoncok, a zsidó földművesiskola egyszerű növendékeinek éppen úgy a papja tudott lenni, mint az udvari tanácsosok, bárók, egyetemi professzorok, költők, művészek, államférfiaké, elkényeztetett gazdagoké. Ilyen *általános tekintélyt* csak olyan férfiú tud kivívni, *aki fölötté all valamennyinek*. Akinek a lénye olyan előkelő, hogy a címek és rangok minden előkelőségének meg kell hajolni előtte. Akinek a műveltsége előtt a művelteknek is fejet kell hajtaniuk. Aki oly szerény, hogy a legszerénytelenebb embert is meg tudja szégyeníteni. A gazdagok gőgje megtört előtte, mert senki sem tudott valamely nemes célra annyit adni, amennyit Hevesi egyetlen szavával bármikor elő tudott terem-

teni. A zsidó tudós meghajolt a *Hacofeh* és a *Magyar Zsidó Szemle* tudós szerkesztője, a kiváló zsidó vallásbölcész, ragyogó héber stilista, művészi bibliafordító és kiváló exegéta előtt. A világi műveltség tisztelettel állt meg Hevesi nagy olvasottsága, hatalmas nyelvismerete előtt (*tíz nyelven beszél és ír*), a jogi egyetemen szerzett szaktudása, a történelemben, bölcsészetben és költészetben való nagy jártassága előtt. A művész tisztelettel hódolt a csodás egyházi szónok előtt, kit már *magyar irodalomtörténeti szakmunkák is méltattak*. És Hevesi Simon kivételes egyénisége tiszteletet és megbecsülést szerzett neki a zsidóságban és a zsidóságon kívül is. És a máshitüek tisztelete megbecsülést jelentett a magyar zsidóságnak is, *melyet méltóbban Hevesi Simonnál reprezentálni alig lehetne*.

Az egész társadalom elismerte őt a *magyar zsidóság első papjának* és képviselőjének; így az uralkodó ház tagjai, maga a néhai király, Zita királyné, Tisza István, Wekerle, Apponyi, Magyarország hercegprímása és főpapjai, az Akadémia, a magyar nemzet tudományos és közművelődési testületéi. Tekintélye eljutott a külföldre is és emelkedett a magyar nemzet megpróbáltatásainak súlyos esztendeiben, mikor már nemcsak saját felekezetét, hanem a *vallás eszméjét is meg kellett védelmeznie, karöltve a többi felekezetek főpapjaival*.

A forradalmak után új, súlyos feladatok tornyosultak Hevesi Simon elé. A zsidóság jogvédelme, a zsidóüldözés elleni küzdelem Vezető papi harcosának kellett lennie. És valóban: *Hevesi akkor is vezérnek bizonyult*. A legnagyobb bátorsággal, Valóságos hősiességgel exponálta magát testvéreiért, zsidó papi palástjával védőieg takarta be a szenvedő, üldözött magyar zsidóságot. Ekkor áll a zsidó diákságért folyó akció vezérei közé. *Templomi hitszónoklalaiban is igazságot és megértést kért megbántott testvéreinek*. A numerus clausus ellen tartott templomi beszéde még az ellentáborban sem maradhatott nyom nélkül. Ebben a szomorú korszakban telnek meg élettél a Hevesi által alkotott nagyszerű intézmények, melyek példaként szolgálnak országszerte s melyeknek működése szakadatlanul nagyszerű irányítása és személyes vezetése mellett folyik. *A vidéki zsidóság nagyszerű kulturmunkája nem talált volna követendő példát Hevesi Simon kezdeményezése nélkül*.

Hevesi Simon befelé és kifelé egyaránt kimagasló papi egyénisége egy kultúrtársadalomnak. Egy zsidó társadalomnak, melyben erős kulturális rétegen keresztül kell győzelemre segíteni a hitet és egy máshitú társadalomban, melyben nehezebb rokonszenvet kelteni a zsidóság iránt, mint bármikor. Hevesi Simon általános tekintélye bizonyosságot tesz mellette, hogy mindkét fronton megnyerte a küzdelmet.

Ráth Zsigmond.

Úgy érzem: a magyar zsidóságnak is oda kell állni a sorba azok közé, kik különös tiszteletüket és hódolatukat nyilvánítják dr. Ráth Zsigmonddal, a Kúria másodelnökével szemben, abból az alkalomból, hogy félszázados bírói működés után nyugalomba vonul. Ráth Zsigmond *volt legfelső bírója az elmúlt évtizedben az Egyenlőség sajtópereinek*. Ezek a perek túlnőttek a jogesetek keretein: harcok voltak, melyeket súlyos időkben, ellenünk kiélezett hangulatban, fegyvertelenül vívtunk igazságunkért. A magyar zsidóság életének nagy része játszódtott le az utolsó évtizedben a bíróság termeiben. Ráth Zsigmond nem csupán mint bíró ült és tett igazságot fölöttünk. Nemcsak a jogesetet döntötte el, hanem *Ítéletet mondott igazságunkról is*.

A végtelen tiszteleten kívül a megnyugvás érzése is eltöltötte lelkünket, amikor ügyünkkel Ráth Zsigmond főtárgyalási termében megjelentünk. A legsúlyosabb években és napokban is nyugodt szívvel tártuk fel a nagy bíró előtt a magyar zsidóság igazát. Minden szónok, a védőügyvéd is, az első mondatok után megérzi a hallgatóságával való kontaktus láthatatlan fluidumát. Érdekli-e a hallgatóját: amit mond, az érzéséhez szól-e: ahogyan mondja; együtt gondolkozik-e vele, vagy idegenül, esetleg ellenségesen hallgatja-e okfejtéseit. Ráth Zsigmond lelkében a magyar zsidóság igaz harcai a magyar táblabírák, a szabadelvű korszak történelmi nagyságainak megértésével találkoztak. Jóságot és nyugodt bölcsességet kifejező tekintetével odafordult a védői emelvény felé és néha egy-egy lassú fejbiccentéssel is kifejezést adott érdeklődésének és helyeslésének.

Ráth Zsigmond ízig-vérig jogász volt, aki ítéleteiben valóssággal jogalkotó volt. De talán kevés bíró vette annyira figyelembe az élet igazságát is, mint ő. Mikor az ítéletet élőszóval megindokolta, majdnem ugyanolyan klasszikus tömörséggel, néha egy-egy szót gyengébben megnyomva, tett igazságot *abban az erkölcsi kérdésben is, melyet az aktuális eset felvetett*. Egyszer egy volt budapesti kerületi orvost képviseltem, akit B-listára helyezett a megváltozott politikai hangulat és azonkívül politikai ellenfelei egyik jobboldali újságban meg is rágalmazták. Hivatkoztam az orvos hatvan esztendő életkorára, több évtizedes szegény-orvosi működésére és ecseteltem a hajszáknak azt a sorozatát, amelynek végső csattanója volt a kurzusújság rágalmazó cikke. A törvényszék és a tábla felmentette volt az újságíró. Ráth Zsigmond példátlanul súlyos ítéletet hozott. Nyolc napi fogházra büntette a cikk íróját. Az indokolásban kiemelte, hogy a sértett orvos már idős úr és ezzel szemben szükségesnek tartotta vádlott személyi adatai-

ból megállapítani, hogy az újságíró mindössze — huszonöt éves volt. Ráth Zsigmond megérezte, hogy a politikai elvakultságon felül, az eset eldöntésénél, az is súlyosan esik a latba, hogy a rágalmazással egy fiatal gyerekeMBERnek a tiszteletlensége is megnyilvánul a tisztességgel és több évtizedes munkával szemben. Az már megint Ráth Zsigmond bírói művészetéhez tartozik, hogy az újságíró tapasztalatlanságát mérlegelte, amikor a szigorú büntetés végrehajtását felfüggesztette.

Az *Auarffy-per* kúriai főtárgyalásáról való a másik emlékem Ráth Zsigmondról. Ebben a perben két bizonyíték volt. A statisztikai hivatal kimutatása: félféves papírosra nyomtatott szakértői vélemény: számoszlopok és rubrikák. Mellette a Pesti Izr. Hitközség jogvédő irodájának háromezer adata, a hitközségek által összeállított és hitelesített kimutatások. A bíróság csak a Statisztikai Hivatal véleményét tekintette irányadónak, mert hiszen a hitközségek nem olyan hatóságok, hogy kimutatásaik a perrend értelmében hiteles okiratoknak volnának tekinthetők. Ráth Zsigmond szintén csak a hivatalos véleményre alapíthatta a maga ítéletét. Ő azonban érezte, hogy ebben a perben másról is van szó, nemcsak rubrikákról és számadatokról. Megérezte, hogy ha nem is hiteles és nem is perrendszerű, de sokkal nagyobb és sokkal súlyosabb bizonyíték a magyar zsidóság háborús önfeláldozásának az a háromezer adat, amelyben a háborús tragédiák szomorú konkrétumai foglaltatnak. Ő megérezte, hogy minden számnál elevenebb bizonyíték a sereg név, a háborúnak az a szomorú térképe, mely a hitközségek jelentéseiből kirajzolódott, a dátumok és a hősi halálnak fájó körülírása és megjelölése. Ráth Zsigmond az ítélet kihirdetésénél rámutatott a Pesti Hitközség aktacsomójára és ha nem is alapíthatta ítéletét a hitközségek által beküldött adatokra, de azért ezekre is hivatkozott és szava, hangjának meghatott csengése úgy hatott abban a pillanatban, mintha a magyar társadalom és a magyar közvélemény legfelső rétege tisztelgett volna a háború zsidó vértanúi előtt..

És ott álltam Ráth Zsigmond előtt a feldúlt bonyhádi zsidó temető pőrében is. Ráth Zsigmond elnöki székében a bíró mellett ott éreztem ennek a pernek a főtárgyalásán a mélységesen vallásos érzéssel eltelt hívőt. Az elme bölcsességén kívül ekkor ismertem meg leginkább Ráth Zsigmondban a szív bölcsességét. Ráth Zsigmond ebben a perben nem tudott felmentő ítéletet hozni. A jog műszereivel nem sikerült *Szabolcsi* Lajos teljes igazát kiharcolni. De Ráth Zsigmond ebben a perben is megtalálta az osztó igazság legbölcsőbb kifejezését. Mint bíró bűnösnek mondta ki a vádlottat, de mint igaz küzdelmeinek méltányoló elismerője: példátlanul enyhe, szinte jelképes büntetéssel sújtotta.

Az utolsó évtized történetéhez múlhatatlanul hozzá fog-

nak tartozni azok a harcaink, amelyeket az igazság csarnokában kellett a magunk védelmében megvívni. És ebben a történelemben a *Kozma* Sándorok, *Zsitvay* Leók mellett mindig előkelő és díszes hely fogja megilletni Ráth Zsigmondot, akinek kezébe nehéz időkben, nagy kérdéseink voltak letéve és akiben a magyar gondolkodás hagyományos fenkölségét ismertük meg és tanultuk meg tisztelni.

Fábián Béla.

Nagyon örülünk, hogy a Szibériában raboskodó tízezer magyar hadifogoly ügyét éppen egy zsidóvallású képviselő tette szóvá a parlamentben. Ez a megható, férfias beszéd, a nemzetnek egyik fájó sebét fedte fel. A szónokot nem vezették felekezeti szempontok, még politikai szempontok sem. Tízezer magyar család tragédiáját jelenti ez a probléma. És ebben a beszédben, mely a Ház minden oldalán egyformán általános tetszést aratott, csak megisméltődött a zsidóhitű magyar politikusoknak ősi tradíciója, akiknek tekintete és szíve *mindig az egyetemes nemzeti kérdések jelé irányul*. De talán kifejezésre jut benne az egyetemes zsidó tradíció is, melynek olyan finom érzéke van a szenvedők, az elnyomottak, az elfelejtettek — vagy amint a nagy orosz költő mondja — a megalázottak és megnyomorítottak iránt. A Zsidóról azt szokták mondani, hogy a jelennek él, a múltak hasznát lesi és csak az érdekli, ami pillanatnyi érdekét szolgálja. Mi mindig tudtuk, a történelemből is tudjuk, hogy a zsidó szív röntgensugarai átvilágítanak téren és időn. A zsidó szív: a szenvedés legbiztosabb szeizmográfja. És ezért örülünk Fábián Béla szép beszédének, mert a napi politika béka-egérharcai között is rá tudott világítani a zsidó szív reflektorával Szibériára s ennek a reflektorfénynek visszaverődő sugaraival meg tudta gyújtani a reménység apró mécseseit sok-sok szenvedő család reménytelen otthonában...

Fábián Béla nemcsak magyar politikus, hanem volt hadifogoly is, aki a szíve vérével szenvedte át a fogság minden fájdalmát és a szíve vérével érez együtt azokkal, akiknek a szenvedése még ma sem ért véget. Fábián Béla azonban nem fogja rossz néven venni, ha mi ebből az alkalomból az ő zsidóságát is hangsúlyozzuk. Nem azért tesszük ezt, hogy szép sikeréből a zsidóságra is irányítsunk egy szerény fénysugarat, hanem Fábián Béla, ezzel a beszédével, öntudatlanul is bekapcsolódott a zsidóságnak abba a láncába, amely éppen a hadifoglyok kérdésén véges-végigvonul.

Fábián Béla nem mint politikus, hanem mint színes tollú író foglalkozott legelőször a foglyok szenvedéseivel. És éppen

az ő megelevenítő, hangulatos írásaiból ismertük meg azt a láthatatlan zsidó kezét, a zsidó jótékonyágnak Illés prófétára emlékeztető legendás megjelenését, mely a legválságosabb pillanatokban toppant be az elhagyott táborokba és karakókba, hogy felekezeti különbség nélkül mentő angyala legyen a nélkülözőknek és kétségbeesetteknek, Fábián Béla írásaiból ismerjük azt a szibériai zsidó „uzsorást“, aki eladóként jelentkezett a táborban, horribilis árakat kért a portékájáért, a végén azonban senkitől sem fogadott el pénzt és a neve helyett is álnevet mondott be. Az ő írásaiból ismerjük a távoli zsidó hitközségek küldöttségeit, melyek a legsoványabb hónapokban invitálták meg, felekezeti különbség nélkül, a táborok zenvedő lakóit a zsidóság dúsan megterített ünnepi asztalaihoz. A zsidó szív, a zsidó szeretet már ott a messi táborokban elkezdte a maga missziós munkáját és tűzoszlopként haladt a szenvedők szomorú karavánjával a nyomorúság pus; taságain...

És Fábián Béla írt annak idején gyönyörű, színes megemlékezést a „*Szíriái uzsorásról*“, a magyar származású sanghai *Komor* Izidorról, aki leányával, *Komor* Sáríkával legenda alakja lett a hadifogoly életnek. A hadifoglyok egy szép napon kis csomagot kaptak. A csomagból három magyar könyv hullt ki. Magyar könyv, magyar betűk, magyar történetek, karcolatok a drága, áhitott Budapestről. A foglyok megmámorosodtak, felolvastatták maguknak a rég nem hallott történeteket, azután lapokra szabdalták a három könyvet és kiosztották egymás között a lapokat. Minden éjszakára egyegy más lap jutott a fogolytábor elhagyott lakóinak, hogy magyar betűvel, magyar mondatokkal ringassák át magukat a jótékony álomba. Azután jött 5000 rubel és Komorék levele, hogy a pénzt 50 rubelenként sorsolják ki egymás között. Azután prémmel bélelt nadrágok, zekék, majd csizmák jöttek. Az akció, amelyet Komor megindított, bekapcsolódott a fogolytábor életébe és az örömmek, a boldogságnak el nem apadó forrásává lett...

És amikor elérkezett a megváltás órája, az amerikai *Joint Distribution Committee*, a zsidó jótékonyágnak hatalmas világszervezete indította meg az első hajókat. Új név tűnt fel a hadifogoly élet történelmében és romantikájában: az emezrikai *Rosenblüth* neve: Ő volt az a Mózes, aki a pusztaságból az otthon ígért-f oldj éré vezette a hadifogoly-táborok elgyötört szenvedőit és ennek a gyönyörű akciónak a bankárja megint a magyar származású *Komor* Izidor lett.

Az első reménysugártól a beteljesülésig, véges-végigvonult a hadifogoly-élet tragikus esztendeinek során a zsidó jóság, a zsidó szeretet, a zsidó SZÍV és testvéri együttérzés. A zsidóságnak ez a szereplése örökké emlékezetes marad és Fábián Bélában találta meg azt a hivatott író, aki mint ennek a

ragyogó jótékonságnak közvetlen tanúja, hitelesen megörökítette az áldozatkészségnek ezt a felemelő példáját.

Nem lehet hinni a véletlenekben, mi úgy érezzük: nem véletlen, hanem a történések belső logikájának folyománya, hogy most, tiz esztendő után, újra egy zsidó képviselő az, akinek az érzése felfigyel és megremeg a borzalom országútjának sok-sok ismeretlen tragikus szenvedésére. És szeretettel, büszkeséggel, zsidó testvéri melegséggel köszöntjük Fábrián Bélát és csatlakozunk ezzel a pár sorunkkal ahhoz a sokszáz levélhez, mellyel a reményükben megerősített szívek tömege őt elárasztja.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó	3

Két világ határán

Számvetés	7
A mi vádiratunk	14
A zsidó közélet	21
Az újjáéledő hitközség	26
A jó zsidó.....	30
A zsidó gyermekszoba.....	34
Hogyan éltek a nagyapáink?	38
A hatezer éves háború	42

Irodalom, újságírás

A zsidó publicista	51
A felekezeti sajtó	57
Apa és fiú.....	60
Csendes harcosok	65
Megszólal a zsidó művész.....	68
A chaszidizmus költészete.....	70
Ady és a zsidóság	74

Zsidók a drámában

Az áruló	82
Te csak pipálj, Ladányi!	84
Rózsi és Mózsi.....	87
Forradalom Sternéknél	90
Az inflációs zsidó	91
Dreyfus a színpadon	93

Zsidók a regényben

Domela	95
Hatvány	98
A renegát regénye	101
León Silberstein halála	103
Mese a varrógépről.....	104
A zsidó életregény	106
Egy miniszteri könyv.....	110

Váz sony i.....	115
Rathenau	127
Dizzy	131
Einstein	134
Schnitzler	136
Freud.....	139
Tiszaeszlár ügyésze.....	141
A gyökértelen költő.....	144
Lőw Lipót fia	146
Lőw Lipót unokája	149
Hevesi Simon	151
Ráth Zsigmond	154
Fábián Béla.....	156